

การพิจารณาปัญหา
เรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๑๘

การพิจารณา
ปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี

กรมศิลปากร
จัดพิมพ์เผยแพร่

พ.ศ. ๒๕๑๘

การพิจารณาปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี
เลขหมู่หนังสือ ๙๑๓. ๕๕๓
กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๑๘

พิมพ์ครั้งที่ ๕
พิมพ์ครั้งแรก

๑,๐๐๐ ฉบับ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์การศาสนา
นายพยุ่ง ทิพยเนตร ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๘

คำนำ

เมื่อปลายพุทธศักราช ๒๕๑๕ ได้มีบุคคลคนหนึ่งเสนอว่า เจดีย์โบราณที่ หมู่ที่ ๒ ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี อยู่ห่างจากถนนสายอุทุมพร-กาญจนบุรี ๔ กิโลเมตร แยกเข้าตรงวัดทุ่งสมอ เป็นเจดีย์ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้โปรดให้สร้างสมพระศพพระมหาอุปราช ในสงครามยุทธหัตถีเมื่อปี พุทธศักราช ๒๑๓๕ โดยอ้างเหตุผลจากหลักฐานในพระราชพงศาวดารประกอบกับตำแหน่งที่ตั้งองค์เจดีย์ และลักษณะของศิลป ประกอบกับการที่ชาวบ้านในแถบนั้นได้ขุดพบกระดูกคน กระดูกช้าง ม้า เศษอาวุธยุทโธปกรณ์สมัยโบราณ เช่น ใบหอก ดาบ โซ่ ฯลฯ เป็นเครื่องสนับสนุน และเรื่องนี้อยู่ในความสนใจของประชาชนเป็นอันมาก

เนื่องจากได้มีผู้นำเรื่องเสนอในหน้าหนังสือพิมพ์หลายฉบับและบางฉบับก็ลงพิมพ์ติดต่อกันเป็นเวลานาน โดยพยายามหาเหตุผลยืนยันว่า เจดีย์อำเภอพนมทวน เป็นเจดีย์องค์แท้จริงที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างขึ้น ส่วนพระเจดีย์อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างไว้แต่เดิมนี้เป็นเจดีย์สมัยทวารวดี หาใช่เจดีย์สมัยอยุธยาไม่ และดังนั้นจึงมิใช่พระเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างขึ้น นอกจากนี้ยังได้มีการอภิปรายสนับสนุนข้อเสนอ และมีผู้อภิปรายโต้แย้งออกกระจายเสียงทางสถานีวิทยุแห่งประเทศไทย รวมทั้งประสงค์จะให้กรมศิลปากรพิจารณาแถลงเรื่องนี้

กรมศิลปากรจึงได้ขอความร่วมมือจากสถาบันหลายแห่ง ให้ส่งผู้ทรงคุณวุฒิ มาร่วมพิจารณา ดังมีรายนามต่อไปนี้

คณะกรรมการ

ผู้ร่วมพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี

๑. ราชบัณฑิตยสถาน

ศาสตราจารย์สุกิจ นิมมานเหมินท์

ศาสตราจารย์รอง ศยามานนท์

๒. จากคณะกรรมการข้าราชการประวัติศาสตร์

พลตรีดำเนียร เลอะกุล
ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล
ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร
ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช
นายตรี อมาตยกุล

๓. จากกองประวัติศาสตร์และพิพิธภัณฑ์ทหาร กรมการศึกษาวิจัย กองบัญชาการทหารสูงสุด

พันเอก ประเสริฐ พันธนิล
นาวาเอก หยด ขจรยศ ร.น.

๔. จากกองประวัติศาสตร์ กรมยุทธการทหารบก

พันเอก ถวิล อยู่เย็น
พันโท ม.ร.ว. ศุภวัณย์ เกษมศรี

๕. ผู้ทรงคุณวุฒิอื่น ๆ

นายมานิต วัลลิโกดม	ผู้ทรงคุณวุฒิด้านโบราณคดี
พันเอก จง สืบจากยง	ผู้ทรงคุณวุฒิด้านประวัติศาสตร์การยุทธ
นายเสนอ นิลเดช	อาจารย์คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
	มหาวิทยาลัยศิลปากร

๖. เจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากร

นาวาเอก สมภพ ภิรมย์ ร.น.	อธิบดีกรมศิลปากร
นายหนุ่ม อยู่ในธรรม ^(๑)	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นายสมภพ จันทรประภา	รองอธิบดีกรมศิลปากร
นายชิน อยู่ดี	ภัณฑารักษ์พิเศษ
นางแม่นมาศ ชวลิต	ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ
นายบรรจบ เทียมทัต	หัวหน้ากองโบราณคดี ^(๒)

(๑) นายหนุ่ม อยู่ในธรรม ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๑๗

(๒) ปัจจุบันดำรงตำแหน่งภัณฑารักษ์พิเศษ

นายสมพร อยู่โพธิ์	ภัณฑารักษ์เอก
นายพิทยา ดำเด่งงาม	หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๒ อุทง ^(๑)
นายมงคล บุญวงศ์	หัวหน้าแผนกเผยแพร่และสถิติ
นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	หัวหน้ากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์

ซึ่งโดยมี นาวาเอก สมภพ ภิรมย์ ร.น. อธิบดีกรมศิลปากร ในฐานะเจ้าของเรื่องเป็นประธาน

การพิจารณาศึกษาเรื่องนี้ ได้มีวินิจฉัยหลายด้าน คือ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ยุทธวิธี ภูมิศาสตร์ ตลอดจนศิลปและสถาปัตยกรรม

ผู้มีพระนามและนามดังกล่าวข้างต้น ได้ร่วมประชุมพิจารณาปัญหา และวินิจฉัยประเด็นที่เป็นปัญหาสำคัญ ๆ ตามหลักฐาน

๑. พิจารณาเรื่องเส้นทางเดินทัพเพื่อวิเคราะห์หาบริเวณปฏิบัติการยุทธ ซึ่งโดยพิจารณาจากเหตุการณ์ตามที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร ประกอบกับการศึกษาสภาพภูมิศาสตร์และยุทธวิธีในสมัยโบราณ

๒. พิจารณาลักษณะเจดีย์ในด้านศิลป และสถาปัตยกรรม เพื่อวินิจฉัยยุคสมัย

๓. ทำการวิจัยและขุดค้นทางโบราณคดี เพื่อศึกษาสภาพพื้นที่และสิ่งแวดล้อม โดยรอบบริเวณเจดีย์โบราณที่หมู่ที่ ๒ ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี เพื่อประกอบการพิจารณา

ได้มีการประชุมพิจารณา ปัญหาดังกล่าว ๑ ครั้ง สรุปการประชุมตามวาระดังนี้

การประชุมครั้งที่ ๑

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกรมศิลปากร เริ่มประชุมเวลา ๙.๐๐-๑๑.๐๐ น. สรุปเรื่องประชุม มีมติพิจารณาในส่วนประเด็นที่เป็นปัญหา คือ-

๑. เอกสารในการพิจารณา

๒. เส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธครั้งสงครามยุทธหัตถี

(๑) ปัจจุบันเป็นหัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๔ สุโขทัย

อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ของ นายพิทยา ดำเนินงาม ของคณะโบราณคดี และเรื่องลักษณะเจดีย์สมัยอยุธยา ของนายเสนอ นิลเดช เป็นความเดียวกัน

(รวมพิมพ์อยู่ในคำแถลงการพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี)

การประชุมครั้งที่ ๕

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เวลา ๙.๐๐-๑๒.๐๐ น. พิจารณาเรื่อง

๑. การสำรวจและขุดค้นที่บริเวณเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ของกองโบราณคดี

(พิมพ์รวมอยู่ในแถลงการพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี)

๒. เรื่องพิจารณารายงานเส้นทางเดินทัพ และบริเวณปฏิบัติการยุทธ ของคณะอนุกรรมการพิจารณาเส้นทางเดินทัพสงครามยุทธหัตถี พุทธศักราช ๒๑๓๕

๒.๑ การพิจารณาเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕

๒.๒ การสำรวจภูมิประเทศเพื่อหาเส้นทางเดินทัพในสงครามยุทธหัตถี ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กับพระมหาอุปราชา พ.ศ. ๒๑๓๕

(ทั้งสองรายการสรุปไว้ในคำแถลงฯ ส่วนหนึ่ง และนำลงพิมพ์ไว้เป็นหลักฐานประกอบด้วย)

การประชุมครั้งที่ ๖

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เวลา ๑๓.๓๐-๑๕.๓๐ น. พิจารณาเรื่อง

คำแถลงเรื่องการพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

การประชุมครั้งที่ ๓

วันที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๖๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี บริเวณพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เวลา ๑๓.๓๐ – ๑๖.๐๐ น. พิจารณาเรื่อง
การจัดทำต้นฉบับเพื่อพิจารณาจัดพิมพ์เผยแพร่

ในการจัดทำคำแถลงได้สรุปข้อมูลอันเป็นประเด็นที่เป็นปัญหาจากผลของการประชุมแต่ละครั้งประมวลไว้ตามหมวดหมู่ เป็นการรวบรวมหลักฐานทุกด้านในส่วนที่สัมพันธ์กับปัญหาไว้ในเบื้องต้นชั้นหนึ่ง ส่วนรายละเอียดและความรู้ด้านอื่นที่ช่วยให้ความกระจ่างชัด อันเป็นเหตุผลและหลักฐานประกอบรองลงมา ซึ่งคณะกรรมการได้หยิบยกขึ้นมาวินิจฉัยประกอบด้วยนั้น ได้จัดลำดับไว้ต่อกำแถลงดังกล่าวเป็นรายการ

กรมศิลปากรขอขอบคุณคณะกรรมการและท่านผู้เกี่ยวข้องทุกท่านอย่างสูง ที่ได้กรุณาสละเวลามาร่วมพิจารณาเรื่องนี้มีได้ขาด โดยเฉพาะ พันเอกประเสริฐ พันธุนิล และนาวาเอก หยด ขจรยศ ร.น. นายตรี อมาตยกุล ซึ่งได้สละเวลาเดินทางไปสำรวจเส้นทางเดินทัพ และยังได้จัดทำรายงานและแผนที่ประกอบ อันมีประโยชน์ในการพิจารณาเรื่องเป็นอย่างยิ่ง ส่วนพันเอกถวิล อยู่เย็น ก็ได้กรุณานำอิฐจากเจดีย์เมืองหางมาให้วัดตรวจสอบขนาดเพื่อเปรียบเทียบเป็นหลักฐานด้วย

กรมศิลปากรหวังว่าหนังสือเรื่อง “การพิจารณาปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี” นี้ จะช่วยให้ท่านได้สามารถพิจารณาศึกษาและวิเคราะห์ปัญหาเกี่ยวกับเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน และเจดีย์ที่อนุสรณ์ดอนเจดีย์ได้ถ่องแท้ยิ่งขึ้น และหวังว่าจะเป็นหนังสือประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์ เป็นประโยชน์แก่นักศึกษาและประชาชนผู้สนใจตามสมควร.

นาวาเอก

ร.น.

(สมภพ ภิรมย์)

อธิบดีกรมศิลปากร

กรมศิลปากร

๒๕ มกราคม ๒๕๖๘

สารบัญ

การพิจารณาปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

คำนำ

หน้า

การพิจารณาปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี	๑
ประเด็นที่ ๑ และ ๒	๓
การพิจารณาหลักฐานเอกสารด้านประวัติศาสตร์	๓
การพิจารณาเรื่องเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ	๕
ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช	๖
พิจารณาตามหลักภูมิประเทศ	๖
พิจารณาตามหลักการสงคราม	๗
การระวังป้องกัน	๘
การออมกำลัง	๘
การได้เปรียบข้าศึก	๕
ความสะดวกในการส่งกำลังบำรุง	๑๐
ฝ่ายพระมหาอุปราชา	๑๐
ประเด็นที่ ๓	๑๑
รูปร่างลักษณะเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน	๑๒
การพิจารณาหลักฐานทางด้านอายุศิลปกรรม	๑๓
การพิจารณาหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์	๑๗
การพิจารณาหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรม	๑๘
การพิจารณาหลักฐานทางโบราณคดี	๒๑

ภาคผนวก

- ความในพระราชพงศาวดาร		๒๕
- ประวัติหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา		๖๓
- การพิจารณาเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธของ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕		๗๓
- การสำรวจภูมิประเทศเพื่อหาเส้นทางเดินทัพ ในสงครามยุทธหัตถี ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กับพระมหาอุปราชา พ.ศ. ๒๑๓๕ นายตรี อมาตยกุล เรียบเรียง		๘๑
- ระดับความสูงของพื้นที่ดิน		๑๒๑
- การขุดตรวจชั้นดินที่บ้านดอนเจดีย์ ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ของกองโบราณคดี		๑๒๗
- รายชื่อสถานที่สำคัญที่กล่าวไว้ในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕ (ตามลำดับอักษร)		๑๓๓
- สาเหตุที่ทำให้ระดับน้ำในแม่น้ำสุพรรณบุรีทางตอนเหนือสูงกว่าใน สมัยโบราณ		๑๔๗

คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการ

ที่ ๕๗๕/๒๕๑๖

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการพิจารณาข้อยุติปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณ

ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

เนื่องด้วยมีผู้เสนอว่า เจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี เป็นเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะในการกระทำยุทธหัตถีมีชัยพระมหาอุปราชา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ กรมศิลปากรจึงได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์และยุทธศาสตร์ จากหน่วยราชการและสถาบันต่างๆ มาร่วมประชุมปรึกษาพิจารณาปัญหาต่างๆ ดังกล่าว ได้มีการประชุมพิจารณาเรื่องนี้แล้วรวม ๕ ครั้ง บัดนี้ ที่ประชุมจะได้จัดทำคำแถลงเรื่องนี้เพื่อให้ประชาชนทราบต่อไป จึงเห็นควรแต่งตั้งคณะกรรมการพิจารณาข้อยุติปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ประกอบด้วย

๑. อธิบดีกรมศิลปากร	ประธานกรรมการ
๒. รองอธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ
๓. ศาสตราจารย์สุกิจ นิมมานเหมินท์	„
๔. ศาสตราจารย์รอง ศยามานนท์	„
๕. ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร	„
๖. ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล	„
๗. ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช	„
๘. พลตรีจำเนียร เลขะกุล	„
๙. นายมานิต วลัทธิโกดม	„

๑๐. นายตรี อมาตยกุล	กรรมการ
๑๑. พ.อ. จง สืบจากยง	”
๑๒. นายสมภพ จันทรประภา	”
๑๓. พ.อ. ประเสริฐ พันธุนิล	”
๑๔. น.อ. หยก ขจรยศ ร.น.	”
๑๕. พ.อ. ถวิล อยู่เย็น	”
๑๖. พ.ท. ม.ร.ว. ศุภวัฑฒ์ เกษมศรี	”
๑๗. นายชิน อยู่ดี	”
๑๘. นางแม่นันมาส ชวลิต	”
๑๙. นายบรรจบ เทียมทัด	”
๒๐. นายสมพร อยู่โพธิ์	”
๒๑. นายเสนอ นิลเดช	”
๒๒. นายพิทยา จำเริญงาม	”
๒๓. นายมงคล บุญวงศ์	”
๒๔. นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	กรรมการและเลขานุการ
๒๕. นางสาวไหม จบกมลศึก	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

สั่ง ณ วันที่ ๑๘ กันยายน ๒๕๑๖

(ลงนาม) บุญสม มาร์ติน
 (นายแพทย์บุญสม มาร์ติน)
 รัฐมนตรีช่วยว่าการ ปฏิบัติราชการแทน
 รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

การพิจารณา ปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

ตามที่ได้มีบุคคลคณะหนึ่งพบเจดีย์โบราณ ซึ่งตั้งอยู่หมู่ที่ ๒ ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ห่างจากถนนสายอุทุมพร-กาญจนบุรี ๔ กิโลเมตร แยกเข้าทางวัดทุ่งสมอ และได้สันนิษฐานว่าเจดีย์โบราณองค์นี้ คือเจดีย์ที่สมเด็จพระมหาอุปราชแห่งประเทศพม่า ซึ่งได้กระทำยุทธหัตถีฝ่ายแพ้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อพุทธศักราช ๒๑๓๕ และอาณาบริเวณที่ตั้งเจดีย์องค์นั้น คือสถานที่ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระมหาอุปราชทรงกระทำยุทธหัตถีกันในคราวนี้ ส่วนเจดีย์ที่อำเภอคอนเจดีย์^(๑) จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งคณะกรรมการจังหวัดสุพรรณบุรีค้นพบ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเชื่อว่าเป็นเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะ ในการกระทำยุทธหัตถี และต่อมาเมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินนำเสื่อป่าไปสักการะ ครั้นถึงพุทธศักราช ๒๔๙๖ รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้สร้างเจดีย์ขึ้นครอบซากเจดีย์องค์เดิม แล้วสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ประดิษฐานไว้เบื้องหน้าเจดีย์ด้านทิศตะวันตกเรียกว่า อนุสรณ์คอนเจดีย์ นั้น บุคคลคณะดังกล่าวมีความเห็นว่า เป็นเจดีย์สมัยทวารวดี มิใช่พระเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างขึ้น โดยอ้างเหตุผลต่างๆถึงความละเอียดซึ่งทราบทั่วกันแล้ว และคณะบุคคลดังกล่าวกับสื่อมวลชนได้เรียกร้องให้กรมศิลปากรพิจารณาเรื่องนี้ กรมศิลปากรจึงได้ขอความร่วมมือจากสถาบันต่างๆ ให้ส่งผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับเรื่องนี้มาร่วมเป็นผู้พิจารณาศึกษาค้นคว้า และวินิจฉัยปัญหาดังกล่าว

ที่ประชุมได้พิจารณาปัญหาดังกล่าวนี้อย่างถี่ถ้วน คือ ด้านโบราณคดี ด้านประวัติศาสตร์ ด้านสถาปัตยกรรม ด้านยุทธวิธี และด้านภูมิศาสตร์ สรุปผลการประชุมได้ดังนี้

- (๑) อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เดิมเป็นตำบลขึ้นอำเภอศรีประจันต์ ยกฐานะเป็นกิ่งอำเภอ เมื่อวันที่ ๑ มกราคม ๒๕๐๕ มีตำบลในปกครอง ๒ ตำบล คือ ตำบลคอนเจดีย์และตำบลหนองสาหร่าย ครั้นวันที่ ๑๗ เมษายน ๒๕๐๕ ได้โอนตำบลสระกระโจมจากอำเภอศรีประจันต์มารวมด้วยอีกตำบลหนึ่ง ได้มีพระราชกฤษฎีกายกฐานะเป็นอำเภอ เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๐๘ เรียกว่า อำเภอคอนเจดีย์ มีตำบลในปกครอง ๓ ตำบล คือ ตำบลคอนเจดีย์ ตำบลหนองสาหร่าย ตำบลสระกระโจม ปัจจุบันมีตำบลไรด์เพิ่มขึ้นอีกตำบลหนึ่ง

๑. กรรมการคณะนี้มีความเห็นว่า บริเวณที่เป็นสถานที่ทำสงครามระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา ในสงครามยุทธหัตถี เมื่อพุทธศักราช ๒๑๓๕ นั้น คือ บริเวณท้องที่ตำบลหนองสาหร่าย ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่า ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

๒. กรรมการคณะนี้มีความเห็นว่า พระเจดีย์ที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์เนื่องในสงครามยุทธหัตถีเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ นั้น คือพระเจดีย์ที่ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ในปัจจุบันนี้

๓. กรรมการคณะนี้มีความเห็นว่า เจดีย์โบราณที่ หมู่ที่ ๒ ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี นั้น คือเจดีย์ภายในวัดซึ่งร้างมานาน และอยู่ในบริเวณวัดเดียวกันกับพระปรางค์และเจดีย์ประกอบ ๒ ซ้าง ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๓๑๔ เมตร เป็นเจดีย์ที่บุคคลได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นบริโศภเจดีย์ เจดีย์นี้มีลักษณะพิเศษคือ มีช่องตามประทีป เป็นเจดีย์ที่มีอายุระหว่างสมัยอยุธยาตอนปลาย ประมาณว่าตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมา จนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ฝีมือช่างชาวท้องถิ่น และเมื่อพิจารณาคติการตามประทีปบูชาศาสนสถานซึ่งนิยมทำกันทั้งทางภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในบริเวณจังหวัดต่าง ๆ เช่น เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน ฯลฯ ซึ่งมีเค้าสืบเนื่องมาแต่คติพระพุทธรศาสนาฝ่ายมหายานในธิเบต จีน และอาณาจักรล้านช้าง คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ ซึ่งยังคงถือปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน ในกรณีนี้จึงควรพิจารณาด้วยว่า กลุ่มชนในบริเวณนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับประเพณีทางเหนือหรือทางอาณาจักรลาวปัจจุบันนี้อย่างไรหรือไม่

ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยมีการอพยพกลุ่มชนทางภาคเหนือและแถบหลวงพระบางเวียงจันทน์ เข้ามาตั้งถิ่นฐานในท้องที่แถบราชบุรี สระบุรี และสุพรรณบุรี

จึงน่าจะเป็นข้อสันนิษฐานได้ว่าเจดีย์ที่อำเภอพนมทวนนี้ กลุ่มชนที่ได้อพยพมาเหล่านั้นอาจสร้างขึ้น จึงมีคติตามประทีปบูชาติดอยู่ที่องค์เจดีย์ ตามความนิยมนับถือที่สืบเนื่อง

รูปที่ ๑

อนุสรณ์ดอนเจดีย์องค์เดิม เมื่อแรกค้นพบ ก่อนที่รัฐบาลจะก่อเจดีย์ใหม่ครอบดัง
ปัจจุบัน

ลักษณะ - ฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสซ้อนกันสองชั้น ชั้นล่างกว้างด้านละ ๑๕.๕๐
เมตร สูงจากพื้นดิน ๒.๕๐ เมตร ฉาบปูนขาวไว้เกลี้ยงๆ ไม่มีลวดลาย นอกจากลวดบัวผ่าหยาบ
มีทางขึ้นตรงทิศตะวันออกด้านเดียว ฐานชั้นที่สองขึ้นไป อิฐปูนหักพังลงหมดจนไม่สามารถทราบ
รูปทรงเดิม

- เป็นเจดีย์ตั้งอยู่โดดเดี่ยว ไม่มีเจดีย์บริวารหรือเจดีย์ที่สบนฐานเดียวกัน หรือใน
บริเวณใกล้เคียง

รูปที่ ๒ เจดีย์ที่สร้างครอบเจดีย์ยุทธหัตถีและอนุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

รูปที่ ๓ ซากอนุสรณ์ดอนเจดีย์ภายในครอบเจดีย์องค์ใหม่

มาแต่บรรพบุรุษ และเจดีย์องค์นี้ ไม่มีความสัมพันธ์ กับเหตุการณ์สงครามยุทธหัตถีในปี พุทธศักราช ๒๑๓๕
ทั้งนี้ ได้ประมวลเหตุผลและหลักฐานจากการศึกษาพิจารณาทั้งนี้

ประเด็นที่ ๑ และประเด็นที่ ๒

๑. กรรมการคณะนั้นมีความเห็นว่า บริเวณที่เป็นสถานที่ทำสงครามระหว่าง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา ในสงครามยุทธหัตถี เมื่อพุทธศักราช ๒๑๓๕ นั้น คือบริเวณท้องที่ตำบลหนองสาหร่าย ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่าตำบลดอนเจดีย์ อำเภอ ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

๒. กรรมการคณะนั้นมีความเห็นว่า พระเจดีย์ที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์นั้น คือ พระเจดีย์ที่ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ในปัจจุบันนี้

ประมวลเหตุผลและหลักฐานการพิจารณา

การประชุมปรึกษาความเห็นในสองประเด็นนี้ คณะกรรมการได้มุ่งวินิจฉัยในส่วน สำคัญดังนี้

- (๑) พิจารณาหลักฐานเอกสารด้านประวัติศาสตร์
- (๒) พิจารณาเรื่องเส้นทางเดินทัพ และบริเวณปฏิบัติการยุทธ

การพิจารณาหลักฐานเอกสารด้านประวัติศาสตร์

คณะกรรมการได้มีมติว่า จะใช้พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐฯ เป็นหลักฐานในการพิจารณา ทั้งนี้เพราะพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐฯ เป็น พระราชพงศาวดารที่มีปีศักราชแม่นยำ และสามารถที่จะสอบสวนเปรียบเทียบเรื่องราวที่บันทึกไว้กับหลักฐานอื่นๆ ได้ถูกต้องตรงกัน เช่น พระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า ในจุลศักราช ๙๒๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๐๐๖ และจุลศักราช ๙๒๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๐๐๘ สมเด็จ

พระบรมไตรโลกนาถเสด็จออกไปครองเมืองพิษณุโลก แล้วออกทรงผนวชที่วัดจุฬามณี เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ตรงกับข้อความในศิลาจารึกหน้ามณฑปพระพุทธบาทจำลอง วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก แต่เนื่องจากพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐฯ มีข้อความสั้น ขาดรายละเอียดอื่นๆ คณะกรรมการจึงใช้พระราชพงศาวดารหลายฉบับ ตลอดจนเอกสารประวัติศาสตร์อื่นๆ ประกอบด้วย เพื่อพิจารณาในส่วนรายละเอียดได้แก่

๑. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)
๒. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน
๓. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต)
๔. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา
๕. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับที่เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม

การพิจารณาแง่ประวัติศาสตร์นี้ คณะกรรมการมีความเห็นตามผลของการพิจารณา เรื่องเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธของคณะทหาร ซึ่งมีรายละเอียดต่อไป

ความในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ^(๑)

“ศักราช ๙๕๔ มะโรงศก (พ.ศ. ๒๑๓๕) วันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ อุปราชายกมาแต่หงสา ณ วันเสาร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑ เพดานช้างต้นพระยาไชยานุภาพตกออกมาใหญ่ประมาณ ๕ องคุลี ครั้นถึงเดือนนี้ มหาอุปราชายกมาถึงแดนเมืองสุพรรณบุรี แต่ตั้งทัพตำบลพังตรุ วันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา ๒ บาท เสด็จพยุหบาตราโดยทางชลมารค พันไม้ข่มนามตำบลแหลมพลี ตั้งทัพชัยตำบลม่วงหวาน แล ณ วันพุธ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๙ บาท เสด็จพยุหบาตราโดยทางชลมารค อนึ่ง เมื่อใกล้รุ่งขึ้นวัน ๑๒ ค่ำนั้น เห็นพระสารีริกธาตุปาฏิหาริย์ไปโดยทางซึ่งจะเสด็จนั้น ถึงวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๓ บาท เสด็จทรงช้างต้นพระยาไชยานุภาพเสด็จออกรบมหาอุปราชา ตำบลหนองสาหร่าย ครั้นนั้นมิได้ตามฤกษ์และฝ่าย (ฝ่าย) ฤกษ์น้อยหนึ่ง และเมื่อได้ชนช้างด้วยมหาอุปราชานั้น สมเด็จพระนารายณ์บพิตรเป็นเจ้าต้องปืน ณ พระหัตถ์ข้างขวาหน้าหนึ่ง อนึ่งเมื่อมหาอุปราชาช้างออกมายืนอยู่นั้น หมวกมหาอุปราชาสีนั้นตกลงถึงดินและเอาคืนขึ้นใส่แล้ว ครั้นนั้นมหาอุปราชาชาคอช้างตายในที่นั้น และช้างต้น

(๑) หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐฯ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๕ หน้า ๔๖๗-๔๖๘

พระยาไชยานุภาพ ซึ่งทรงและได้ชนด้วยมหาอุปราชาและมีชัยชำนะนั้น พระราชทานให้ชื่อ
เจ้าพระยาปราบหงสา”

การพิจารณาเรื่องเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ

เพื่อให้การพิจารณาเรื่องนี้ดำเนินไปด้วยดี คณะกรรมการได้แต่งตั้งคณะอนุกรรมการ
การซึ่งประกอบด้วยนายทหาร ซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิและมีประสบการณ์ด้านยุทธศาสตร์และการ
วางแผนยุทธวิธี ผู้ทรงคุณวุฒิด้านเอกสารและประวัติศาสตร์ ดำเนินการพิจารณาสารวจภูมิ-
ประเทศ พิจารณาเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช โดยใช้หลักฐานจากหนังสือ
พระราชพงศาวดารและหลักยุทธวิธีประกอบการพิจารณา เรียกว่า “คณะอนุกรรมการพิจารณา
เส้นทางเดินทัพสงครามยุทธหัตถี พุทธศักราช ๒๑๓๕” ประกอบด้วย

พ.อ. ประเสริฐ พันธุนิล	หัวหน้ากองประวัติศาสตร์และพิพิธภัณฑทหาร กรมการศึกษาวิจัย ประธานอนุกรรมการ
พ.อ. ถวิล อยู่เย็น	หัวหน้ากองประวัติศาสตร์ กรมยุทธการทหารบก อนุกรรมการ
พ.อ. จง สืบจากยง	เคยเป็นอาจารย์สอนวิชาประวัติศาสตร์การสงคราม โรงเรียนเสนาธิการทหารบก อนุกรรมการ
นายตรี อมาตยกุล	เคยดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองวรรณคดีและประ- วัติศาสตร์ กรมศิลปากร ปัจจุบันเป็นกรรมการ ชำระประวัติศาสตร์ อนุกรรมการ
ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช	กรรมการชำระประวัติศาสตร์ และศาสตราจารย์ วิชาประวัติศาสตร์ไทย วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร ^(๑) อนุกรรมการ
น.อ. หยต ขจรรยศ รน.	ประจำกองประวัติศาสตร์ และพิพิธภัณฑทหาร กรมการศึกษาวิจัย อนุกรรมการและเลขานุการ

อนุกรรมการคณะนี้ได้เดินทางไปสำรวจและศึกษาพิจารณาเส้นทางเดินทัพของ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหาอุปราชา ในบริเวณท้องที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

(๑) ปัจจุบันชื่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

อ่างทอง สุพรรณบุรี และกาญจนบุรี รวม ๒ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ เมื่อวันที่ ๘,๙ มีนาคม ๒๕๑๖

ครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม ๒๕๑๖

และได้ประชุมปรึกษากันเฉพาะคณะกรรมการอีกรวม ๓ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ เมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ตั้งแต่เวลา ๙.๐๐-๑๐.๐๐ น.

ครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ตั้งแต่เวลา ๙.๐๐-๑๒.๓๕ น.

ครั้งที่ ๓ เมื่อวันที่ ๒๒ มีนาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ตั้งแต่เวลา ๙.๐๐-๑๒.๓๐ น. และตั้งแต่เวลา ๑๔.๐๐-๑๕.๔๕ น.

จึงได้รายงานผลต่อคณะกรรมการในการประชุม

ในรายงานได้มีความเห็นว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหาอุปราชาทรงเดินทัพตามระยะทางดังนี้คือ

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

ออกจากพระนครศรีอยุธยา ไปตำบลม่วงหวาน บ้านป่าโมก บ้านละแก้วละเลา บ้านสามโก้ ข้ามลำน้ำสุพรรณบุรีที่ท่าท้าวอุทอง และข้ามลำน้ำบ้านคอยที่ท่าคอย แล้วไปตั้งทัพอยู่ที่ตำบลหนองสาหร่าย จังหวัดสุพรรณบุรี (หนองสาหร่ายอยู่ห่างพระเจดีย์ที่ดอนเจดีย์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณ ๔ กิโลเมตร) ทั้งนี้โดยอาศัยเหตุผลดังนี้

พิจารณาตามลักษณะภูมิประเทศ

การทัพครั้งนี้เกิดขึ้นในกลางเดือนยี่ ซึ่งเป็นฤดูที่น้ำในท้องทุ่งยังไม่แห้งสนิท ถ้าจะยกทัพใหญ่จากพระนครศรีอยุธยาตัดตรงโดยข้ามแม่น้ำลำคลอง หนองบึง ผ่านตัวเมืองสุพรรณบุรี เพื่อไปกาญจนบุรี อาจกระทำไม่ได้ เพราะต้องผ่านที่ลุ่มต่ำ ซึ่งสูงจากระดับน้ำทะเลเพียง ๒ เมตรเศษเช่นนี้ ย่อมยากแก่การเดินทัพ แต่เส้นทางที่กล่าวมาแล้วในตอนแรกนั้น เป็นเส้นทางที่สะดวกที่สุด เพราะผ่านที่ดอนยิ่งกว่าดอนไต้ คือ สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๓.๕

เมตรขึ้นไป ทั้งตรงกับที่พระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ ออกชื่อสถานที่ไว้ เช่น ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) และฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า “ . . . ถึงประทับขนานหน้าพลับพลาชัยบำโมก . . . ไปเข้าที่สวยตำบลบ้านละแก้วละเลา . . . กระทั่งกองหน้าซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลหนองสาหร่าย . . . ” ดังนี้

แม่น้ำสุพรรณบุรี^(๑) เป็นแม่น้ำที่ควรจะได้รับพิจารณาว่าเป็นอุปสรรคในการเคลื่อนที่ เพราะแม่น้ำนี้กว้างโดยเฉลี่ยประมาณ ๕๐ เมตร ในสมัยโบราณตลิ่งสูงชันลำน้ำเป็นโคลน บางแห่งน้ำลึกมีสัตว์ร้ายในน้ำชุกชุม ตามริมน้ำมีพญาปกคลุมจนแลเห็นไม่ถนัดว่ามีฝั่งหรือตลิ่งที่ใดบ้าง มีท่าข้ามแห่งเดียวที่สะดวกในการลุยข้ามคือ ท่าท้าวอุทอง ที่บ้านพังม่วง ตำบลวังน้ำซับ อำเภอศรีประจันต์ เนื้อเมืองสุพรรณบุรี ประมาณ ๒๐ กิโลเมตรเศษ เพราะเป็นบริเวณน้ำตื้น ฝั่งท่อน้ำเป็นทรายตลิ่งไม่ลาดชัน ข้ามมั่วลุยข้ามได้ง่าย แต่ปัจจุบันมีน้ำมากเพราะมีประตุน้ำโพธิ์พระยากั้นน้ำไว้

ภูมิประเทศโดยทั่วไปจากกาญจนบุรี ถึงสุพรรณบุรี อุดมด้วยห้วยอ้อมป่า และป่าเตี้ย มีต้นไม้ขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วไป ทิศตะวันตกของลำน้ำสุพรรณบุรีมีภูเขาขนาน จึงเป็นที่สูงเหมาะในการเคลื่อนที่ แต่ทิศตะวันออกของลำน้ำเป็นที่ต่ำลุ่ม ในการเดินทางครั้งนี้เพื่อต้องการเวลารวดเร็ว ผู้นำทัพจะต้องหลีกเลี่ยงที่ลุ่มต่ำ จึงจะได้ความเป็นประโยชน์

พิจารณาตามหลักการสงคราม

ในสงครามคราวนี้ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จโดยทางสถลมารค มีไพร่พลช้างม้าเป็นเรือนหมื่น เส้นทางที่ใช้ในการเคลื่อนที่เข้าหาข้าศึกอันเป็นกลยุทธ์ของทหาร จึงต้องระลึกรถึง การระวังป้องกัน การอ้อมกำลัง การได้เปรียบข้าศึก และ ความสะดวกในการส่งกำลังบำรุง มิฉะนั้นก็จะเพลี่ยงพล้ำแก่ข้าศึกซึ่งมีกำลังมากกว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเป็นนักรบที่สามารถ และชำนาญในภูมิประเทศแถบนี้มาแล้ว เพราะพระองค์ได้เคยทำ

(๑) แม่น้ำสุพรรณบุรีมีชื่อเรียกต่างกันเป็น ๔ ชื่อ ตอนที่ไหลผ่านจังหวัดชัยนาทเรียกว่าแม่น้ำมะขามเต่า ตอนที่ไหลผ่านจังหวัดสุพรรณบุรี เรียกว่าแม่น้ำสุพรรณบุรี ตอนที่ไหลผ่านจังหวัดนครปฐม เรียกว่าแม่น้ำนครไชยศรี และตอนที่ไหลลงสู่ทะเลผ่านจังหวัดสมุทรสาคร เรียกว่าแม่น้ำท่าจีน ตอนที่เรียกแม่น้ำสุพรรณบุรีไหลผ่านอำเภอดำรงนางบวช อำเภอสามชูก อำเภอศรีประจันต์ อำเภอเมือง อำเภอบางปลาม้า และอำเภอสองพี่น้อง

สงครามกับพม่าที่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๓ จักรพรรดิยาสึนาฮิโตะที่ห้าได้ที่บ้านจระเข้สามพัน จนพม่าพ่ายแพ้ไป ดังนั้นในการสงครามครั้งนี้ พระองค์จึงทรงดำเนินการด้วยพระปรีชาสามารถ นับแต่ได้ส่งหน่วยระวังป้องกันออกไปข้างหน้าและทางข้าง ก่อนที่จะมีการเคลื่อนทัพ

การระวังป้องกัน

เมื่อพระมหาอุปราชายกทัพมานั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชกำลังประชุมทัพเพื่อเตรียมจะยกไปตีเมืองกัมพูชา แต่เมื่อได้ข่าวศึกพม่าทางเมืองกาญจนบุรี ก็ให้เจ้าเมืองราชบุรีแต่งกองโจรออกรบกวนการเคลื่อนที่ของข้าศึก และให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นแม่กองพระยาราชฤทธาสนนท์เป็นยกกระบัตร ออกไปซัดดาทัพรับหน้าข้าศึกที่ตำบลหนองสาหร่าย ส่วนพระองค์ยกทัพตามไปภายหลัง เพราะพระองค์ทรงตกลงพระทัยว่าจะไม่ตั้งรับข้าศึกอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นลักษณะในการเดินทัพครั้งนี้ จึงใช้หลักการระวังป้องกันอย่างดี คือส่งกำลังส่วนหนึ่งไปซัดดาทัพไว้ล่วงหน้า อีกส่วนหนึ่งคอยรบกวนข้าศึกมิให้เคลื่อนที่ได้สะดวก และกำลังทั้งสองส่วนนี้ก็ยอมทำหน้าที่ลาดตระเวนหาข่าวด้วย ฉะนั้นถึงแม้ว่ากองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะเดินทัพในลักษณะที่หันข้างให้ข้าศึกคือมิได้มุ่งตัดตรงไปเมืองกาญจนบุรีก็จริง แต่ก็ได้ดำเนินการป้องกันไว้แล้วเป็นอย่างดี จึงมิได้เพลี่ยงพล้ำต่อข้าศึก

การออกกำลัง

การเลือกเส้นทางนี้ จะทำให้เดินทัพได้ประมาณวันละ ๒๐ กิโลเมตร โดยไม่เหน็ดเหนื่อย เมื่อถึงที่หมายแล้วและพร้อมรบเสมอ เพราะเป็นการเดินโดยไม่เร่งรีบ ทหารได้มีเวลาพักไปตามระยะทางโดยลำดับอยู่แล้ว และเส้นทางที่ผ่านไปนั้นก็เป็นที่ดอนสูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๔.๕ เมตร ไม่ต้องข้ามน้ำและที่แฉะบ่อยๆ ในทางตรงข้าม ถ้าพระองค์ทรงนำทัพผ่านท้องทุ่งมุ่งตรงไปเมืองสุพรรณบุรี หรือกาญจนบุรีโดยตรงแล้ว ก็จะต้องผ่านที่ลุ่ม หนอง คลอง บึง และต้องข้ามลำน้ำสุพรรณบุรี ซึ่งถ้าไม่สร้างสะพานหรือใช้เรือเป็นพาหนะ ทหารและช้างม้าก็จะได้รับความลำบาก ทำให้เคลื่อนที่ได้ช้าและเสียกำลังโดยไม่จำเป็น

การได้เปรียบข้าศึก

กองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เคลื่อนออกมาห่างจากกรุงศรีอยุธยา (จากตำบลม่วงหวาน) เพียงระยะทาง ๓ วัน ก็ถึงตำบลหนองสาหร่าย แต่ฝ่ายพระมหาอุปราช ต้องเดินทัพมาจากเมืองหงสาวดี จนถึงตระพังตรุซึ่งเป็นที่ตั้งครั้งสุดท้าย ต้องใช้เวลาแรมเดือน

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชมุ่งหมายจะนำกองทัพออกไปต่อสู้ข้าศึกนอกพระนคร เพื่อรบกลางแปลง ตามพระอุปนิสัยซึ่งทรงกล้าหาญและเชี่ยวชาญในการทำสงครามแบบนี้ แต่การที่พระองค์จะทรงนำกำลังไปสกัดกั้นข้าศึกที่ใดจึงจะเหมาะสมที่สุดนั้น ก็ขึ้นอยู่กับลักษณะภูมิประเทศ

ในขณะนั้น เมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองเปิดไม่มีความสำคัญทางทหาร เพราะถูกรือกำแพงและบ้อมตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. ๒๐๕๑ – ๒๑๑๐) ด้วยเกรงว่า ถ้าพม่าข้าศึกมาตีเมืองไทยและยึดเอาสุพรรณบุรีไว้ ก็จะใช้เป็นฐานทัพสำหรับตีกรุงศรีอยุธยา จึงให้รือกำแพงเมืองลงเสียด้านหนึ่ง ซึ่งหมายความว่า เมืองสุพรรณบุรีมิใช่เมืองที่จะใช้เป็นด่านสกัดกั้นข้าศึก ปัญหาจึงมีว่าถ้าไม่ป้องกันเมืองสุพรรณบุรี กองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะยึด อะไร ที่ไหน เป็นที่สกัดกั้นการรุกรานของข้าศึกครั้งนี้ แต่การยกกองทัพไปยึดภูมิประเทศทิศใต้เมืองสุพรรณบุรีคงไม่กระทำเป็นแน่ เพราะอาจจะถูกข้าศึกซึ่งมีกำลังมากกว่าโอบล้อมได้ง่าย

เมื่อพิจารณาภูมิประเทศและเหตุการณ์ประกอบกันแล้วจะเห็นว่า แม่น้ำท่าคอย และแม่น้ำสุพรรณบุรีเป็นเครื่องกีดขวางธรรมชาติ เพราะลำน้ำลึกถึงสูงชัน ถ้าไม่มีเรือหรือไม่มีสะพานก็ข้ามยาก เว้นเสียแต่การลุยข้ามที่ทำท่าอู่ทอง ดังนั้นท่าทำอู่ทองจึงเปรียบเสมือนประตูบ้านซึ่งจะบังคับให้ข้าศึกเคลื่อนที่มา ณ ที่นี้ ถ้าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จไปยึดท่าข้ามนี้ไว้ก่อน โดยยึดที่ตำบลหนองสาหร่าย (หนองสาหร่ายอยู่ห่างท่าข้ามลำน้ำบ้านคอยประมาณ ๒ กิโลเมตร และห่างท่าทำอู่ทองประมาณ ๑๐ กิโลเมตร) ก็จะทำให้เป็นฝ่ายได้เปรียบข้าศึก เพราะตำบลหนองสาหร่ายเป็นจุดผ่านสำคัญที่บังคับให้ข้าศึกผ่านจุดนั้น และข้าศึกก็ไม่สามารถจะส่งกำลังมาโอบหลังได้โดยสะดวก เนื่องจากพระมหาอุปราชเคลื่อนทัพจากตำบลตระพังตรุก็ย่อมต้องเดินทัพเลียบลำน้ำสุพรรณบุรี และมาข้ามที่ท่าคอยเหนือเมืองสุพรรณบุรีเหมือนกัน จึงจะเข้าตีกรุงศรีอยุธยาได้โดยง่าย

ความสะดวกในการส่งกำลังบำรุง

ถ้าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะยกทัพไปในทิศทางอื่น พระองค์ก็คงไม่เสด็จผ่านตำบลสำคัญๆ ตามที่กล่าวไว้ในพงศาวดารเหล่านั้น แต่ตามเส้นทางนี้ในปัจจุบันยังมีตำบลและหมู่บ้านที่กล่าวถึงปรากฏอยู่จริง คือ ตำบลม่วงหวาน บ้านป่าโมก (อำเภอป่าโมก จังหวัดอ่างทอง) บ้านละแก้วละเลา (อำเภอวิเศษไชยชาญ จังหวัดอ่างทอง) จนถึงตำบลหนองสาหร่าย ตำบลเหล่านี้เหมาะที่จะเป็นที่พักพิงพักรับประทานอาหารกลางวัน และที่พักแรมของทหารจำนวนมาก นอกจากนี้ เส้นทางระหว่างตำบลหนองสาหร่ายถึงกรุงศรีอยุธยา ถ้าใช้เครื่องมือขนส่ง เช่น ข้าง ม้า เกวียน และเรือ ก็ยังสามารถที่จะลำเลียงเสบียงและอาวุธยุทธภัณฑ์จากเมืองหลวงมาบำรุงกองทัพได้ดียิ่งกว่าที่จะไปตั้งรับข้าศึกในที่อื่นอีกด้วย

หนองสาหร่าย อำเภอคอนจักษ์ จังหวัดสุพรรณบุรี มีลักษณะเหมาะในการตั้งรับก็เพราะ :-

๑. เป็นที่ดอน แต่มีหนองน้ำกว้างใหญ่ (ประมาณ ๒๕ ไร่) มีน้ำบริบูรณ์ตลอดปี สามารถใช้บริโภคได้เพียงพอทั้งกองทัพ

๒. เป็นภูมิประเทศสำคัญ เหมาะในการสกัดกั้นข้าศึกซึ่งจะเดินทางจากเมืองกาญจนบุรีเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยา เพราะข้าศึกจำเป็นต้องใช้ท่าข้ามที่ทำข้ามลำน้ำบ้านคอย และท่าท้าวอุทอง ที่บ้านพังม่วง เพื่อข้ามลำน้ำบ้านคอย และลำน้ำสุพรรณบุรี

๓. เป็นท้องทุ่งซึ่งอยู่บนที่ดอน (สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๖ เมตร) และมีลำน้ำท่าคอยอยู่ทางซ้าย (ด้านตะวันออก) ทำให้ดำเนินกลยุทธ์ได้สะดวก ข้าศึกจะโอบหลังหรือผ่านไปไดยาก

๔. ถ้าต้องการถอนตัว ก็มีเครื่องกีดขวางธรรมชาติ เช่น ลำน้ำท่าคอย และลำน้ำสุพรรณบุรี ป้องกันมิให้ข้าศึกติดตามได้โดยสะดวก

ฝ่ายพระมหาอุปราช

พระมหาอุปราชเดินทางเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ ผ่านกาญจนบุรี แล้วตั้งทัพที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน เป็นเวลาหลายวัน ได้ให้กองลาดตระเวนมาหาข่าวถึง

ตำบลเอกราช ใกล้กรุงศรีอยุธยา แต่ไม่เคยพบกองทัพสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเลย ซึ่งแสดงว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมิได้ยกทัพตัดตรงจากกรุงศรีอยุธยาไปตำบลตระพังตรุ หรือยกผ่านที่ลุ่มไปยึดภูมิประเทศทิศใต้เมืองสุพรรณบุรี เพราะถ้าพระองค์ทรงทำเช่นนั้น ลาดตระเวนพม่าก็คงได้เห็นทหารไทยก่อนที่จะไปถึงตำบลหนองสาหร่ายแล้ว ต่อภายหลังเมื่อลาดตระเวนพม่าแจ้งว่า พบทหารไทยไปตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลหนองสาหร่าย (ทิศตะวันออกเฉียงเหนือคอนเจดีย์ประมาณ ๔ กิโลเมตร) พระมหาอุปราชถึงนำทัพพม่าจากตำบลตระพังตรุ (ซึ่งอยู่ห่างตำบลหนองสาหร่ายประมาณ ๖๕ กิโลเมตร) ทรงเข้าหาโดยใช้เวลาเคลื่อนทัพ ๒ คืน และพักแรมที่บ้านจระเข้สามพัน ๑ คืน และที่บ้านห้วย ซึ่งอยู่ห่างตำบลหนองสาหร่ายประมาณ ๒๐ กิโลเมตรอีก ๑ คืน รุ่งเช้าวันที่สามจึงเคลื่อนที่ต่อมา

เข้ามืด แรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ เวลาประมาณ ๗.๐๐ น. กองทัพพม่าจึงได้ปะทะกับกองหน้าของกองทัพไทย เพราะทั้งสองฝ่ายเคลื่อนที่เข้าหากัน ในที่สุดกองทัพหน้าของไทยก็ถอยร่นกลับมา เนื่องจากมีกำลังน้อยกว่า แต่ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา มีข้อความว่า พระมหาอุปราชเคลื่อนทัพจากค่ายตระพังตรุเพลาสิบเอ็ดทุ่ม พอเที่ยงก็ได้ชนช้างกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งในภูมิประเทศที่จริงนั้น ตระพังตรุอยู่ห่างจากหนองสาหร่ายประมาณ ๖๕ กิโลเมตร ฉะนั้น ข้อความตามนี้จึงคลาดเคลื่อนไปบ้าง

ประเด็นที่ ๓

กรรมการคณะนี้มีความเห็นว่า เจดีย์โบราณที่หมู่ที่ ๒ ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรีนั้น คือเจดีย์ภายในวัดซึ่งร้างมานาน และอยู่ในบริเวณวัดเดียวกันกับพระปรางค์และเจดีย์ประกอบ ๒ ข้าง ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๓๑๔ เมตร เจดีย์นี้เป็นเจดีย์ทึบทุกองค์ได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นบริวารเจดีย์ มีลักษณะพิเศษคือ มีช่องตามประทีป ประมาณว่ามีอายุระหว่างสมัยอยุธยาตอนปลาย ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมาจนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเจดีย์แบบลาว ฝีมือช่างชาวท้องถิ่น และเมื่อพิจารณาการตามประทีปบูชาศาสนสถานซึ่งนิยมทำกันทั้งทางภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในบริเวณจังหวัดต่าง ๆ เช่น เชียงใหม่

เชียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน ฯลฯ ซึ่งมีเค้าสืบเนื่องมาจากคติพระพุทธศาสนา ฝ่ายมหายานในทิเบต จีน และอาณาจักรทางล้านช้าง คือหลวงพระบาง เวียงจันทน์ ซึ่งยังคงถือปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน ในกรณีนี้จึงควรพิจารณาด้วยว่า กลุ่มชนในภูมิภาคนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับประเพณีทางเหนือหรือทางราชอาณาจักรลาวปัจจุบันอย่างไรหรือไม่

ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยมีการอพยพกลุ่มชนทางภาคเหนือและแถบหลวงพระบางเวียงจันทน์ เข้าไปตั้งถิ่นฐานในท้องที่แถบราชบุรี สระบุรีและสุพรรณบุรี

จึงน่าจะเป็นข้อสันนิษฐานได้ว่าเจดีย์ที่อำเภอพนมทวนนี้ กลุ่มชนที่ได้อพยพมาเหล่านั้นได้สร้างขึ้น จึงมีคติตามประเพณีบูชาติดอยู่ที่องค์เจดีย์ ตามความนิยมนับถือสืบเนื่องมาแต่บรรพบุรุษ และเจดีย์องค์นี้ไม่มีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์สงครามยุทธหัตถี ในปีพุทธศักราช ๒๑๓๕

รูปร่างลักษณะเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน

เป็นเจดีย์กลมที่เรียกว่าทรงลังกา ก่ออิฐโบกปูน ฐานสี่เหลี่ยมกว้างด้านละ ๔.๖๐ เมตร ทรงเจดีย์ตั้งอยู่บนฐานหน้ากระดานเชิงสี่เหลี่ยม ขัณฑ์ด้วยบัวหน้ากระดานฐานเชิงกลมสามชั้น ต่อด้วยมาลัยเถาสามชั้น มีบัวไฟที่หรือบัวคว่ำบัวหงายรับองค์ระฆังที่เหลือน้อยไม่เต็มองค์ ที่ฐานหน้ากระดานเชิงสี่เหลี่ยมทำเป็นแบบชั้นยี่ดขึ้นไป ทำให้สัดส่วนระยะนี้สูงขึ้น และทรงชั้นที่สามเจาะเป็นช่องสามเหลี่ยมโค้งปลายแหลมเล็ก ๆ ทำเป็นซุ้มคูหาหรือซุ้มจระนำทั้ง ๔ ด้าน ปัจจุบันเหลือบริบูรณ์อยู่เพียง ๒ ด้าน คือ

ด้านทิศเหนือ มีขนาดซุ้มกว้าง ๒๑ ซม. สูง ๔๒ ซม. ลึก ๔๗ ซม.

ด้านทิศใต้ มีขนาดกว้าง ๓๗ ซม. สูง ๕๗ ซม. ลึก ๔๗ ซม.

ส่วนทิศตะวันตกและทิศตะวันออกพังทลายไป แต่ก็ยังมีร่องรอยของซุ้มให้สังเกตเห็นได้ ส่วนยอดตั้งแต่องค์ระฆังขึ้นไปพังลงเป็นส่วนมาก ความสูงของเจดีย์เท่าที่เหลือน้อยวัดจากฐานสูง ๕.๐๕ เมตร (ดูรูปที่ ๔, ๗)

เจดีย์องค์นี้มีวิธีการก่อสร้าง คือ องค์เจดีย์ก่ออิฐสอดด้วยดินตลอดทั้งองค์ นับ

รูปที่ ๔ เจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

รูปที่ ๕ ช่องว่างประทีป ที่เจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

รูปที่ ๖ พระปรารักษ์และเจดีย์ประกอบข้างละ ๑ องค์
อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ๓๑๔ เมตร

ตั้งแต่ฐานถึงยอด ขนาดของอิฐเท่ากับอิฐที่ใช้ก่อสร้างโบราณวัตถุที่มีอายุอยู่ในระหว่างสมัย
อยุธยาตอนปลาย ถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์^(๑) วิธีการเรียงอิฐใช้ดินสอเชื่อมภายในระหว่าง
อิฐต่ออิฐ ภายนอกฉาบด้วยปูนขาว^(๒)

ประมวลเหตุผลและหลักฐานการพิจารณา

ที่ประชุมได้พิจารณาและวินิจฉัยหลายด้าน ดังต่อไปนี้ คือ

๑. พิจารณาลักษณะทางด้านอายุศิลปกรรม
๒. พิจารณาจากหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์
๓. พิจารณาจากหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรม
๔. พิจารณาจากหลักฐานทางด้านโบราณคดีปฏิบัติ

การพิจารณาลักษณะทางด้านอายุศิลปกรรม^(๓)

เมื่อพิจารณาโดยละเอียดถึงส่วนประกอบขององค์เจดีย์แล้วทุก ๆ ส่วน จะ
เห็นว่าเจดีย์องค์นี้มีมือก่อสร้างไม่สู้ประณีต ปูนที่หุ้มพอกองค์เจดีย์ภายนอก มีส่วนผสมของ
ทรายมาก แสดงให้เห็นว่าช่างไม่สันทัดในการก่อสร้าง

จากลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว สามารถกำหนดอายุของเจดีย์องค์นี้ได้อย่าง
กว้าง ๆ ว่าเป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่เมื่อพิจารณาต่อไป
ถึงทรวดทรงของเจดีย์เปรียบเทียบกับเจดีย์ที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาแล้ว เจดีย์ที่อำเภอพนมทวน
นี้ไม่มีลักษณะเด่นชัดทางสถาปัตยกรรม พอที่จะเทียบเคียงกับโบราณสถานแห่งอื่นในสมัย
อยุธยา

(๑) ดูการพิจารณาเปรียบเทียบขนาดอิฐในหน้า ๒๔-๒๕

(๒) การผสมปูนขาวในสมัยโบราณประกอบด้วย ทราย ปูน น้ำอ้อย กาวหนังสัตว์ ยางเปลือกไม้บางชนิด เช่น
เปลือกต้นโมง และนำมาผสมกัน

(๓) จากเรื่อง “การกำหนดอายุเจดีย์อำเภอพนมทวน” เอกสารหมายเลข ๑ ประกอบการประชุมครั้งที่ ๕/๒๕๑๖
วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ซึ่งเจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ได้ประมวลและเรียบเรียงจากรายงานเรื่อง
เจดีย์สมัยอยุธยา ของ นายเสนอ นิลเดช, การกำหนดอายุเจดีย์อำเภอพนมทวน ของ นายพิทยา คำเด็นงาม
และ เรื่องเจดีย์อำเภอพนมทวน ของ นายคงเดช ประพัฒน์ทอง

อย่างไรก็ดี ยังมีวิธีที่จะช่วยให้สามารถพิจารณาหาระยะเวลาเกิดของศิลปให้แน่นอน หรือใกล้เคียงยิ่งขึ้นได้ โดยการศึกษาและสังเกตลักษณะพิเศษของศิลปนั้นๆ ทั้งนี้เพราะในงานศิลปต่างๆ ย่อมมีลักษณะพิเศษแสดงเอกลักษณ์ประจำยุคสมัยไว้ให้เห็นได้ นักปราชญ์ทางศิลปและโบราณคดี จึงสามารถแบ่งยุคสมัยของศิลปได้โดยอาศัยลักษณะพิเศษนั้น เป็นเครื่องประกอบการพิจารณา

เจดีย์อำเภอพนมทวนก็เช่นเดียวกัน แม้ว่าจะไม่มีลักษณะของศิลปสมัยอยุธยาแบบใดแบบหนึ่งให้สามารถเปรียบเทียบกำหนดอายุที่แน่นอนได้ แต่ช่วงที่ก่อสร้างก็ยังทิ้งร่องรอยอันเป็นลักษณะพิเศษที่เห็นเด่นชัดไว้อย่างหนึ่ง แม้ว่าสิ่งที่เหลือให้เห็นนี้จะเป็นสิ่งเล็กน้อย แต่ก็นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ลักษณะพิเศษที่ว่านี้คือ “ช่องสามเหลี่ยมมุมแหลมโค้งเล็กๆ” ที่ก่อเป็นซุ้มคูหาไว้ทั้ง ๔ ด้านขององค์เจดีย์

การก่อซุ้มแหลมนี้นับเป็นซุ้มตัน ก่อเรียงอิฐออกมาจากในองค์เจดีย์เลยทีเดียว เมื่อพิจารณาขนาดและตำแหน่งที่ตั้งซุ้มโค้งเหล่านี้แล้ว เห็นได้ว่าสร้างขึ้นด้วยจุดประสงค์เพื่อตั้งดวงประทีปสำหรับบูชาสถานเป็นสำคัญ ซึ่งอาจทำในโอกาสที่มิงานพิธีทางพุทธศาสนา หรืองานนักขัตฤกษ์ตามเทศกาล มิใช่สร้างขึ้นเพื่อเป็นช่องระบายอากาศหรือเป็นซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูป^(๑)

สถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาที่มีลักษณะพิเศษ กล่าวคือมีการสร้างซุ้มโค้งสำหรับตามประทีป ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ มีอยู่หลายแห่งที่มีหลักฐานทราบได้ว่าสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้แก่

๑. เจดีย์คู่ที่เชิงสะพานกิตติขจร อำเภอเมือง จังหวัดตาก

เจดีย์คู่ที่กล่าวนี้ ถึงแม้จะเป็นเจดีย์เหลี่ยม แต่ก็มีขนาดใกล้เคียงกับเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน เป็นเจดีย์แฝด ชาวบ้านเรียกว่า เจดีย์สองพี่น้อง ที่เจดีย์มีช่องโค้งยอดแหลมทิศละ ๑ ช่อง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานไว้ในหนังสืออธิบายระยะทาง

(๑) ช่องระบายอากาศ มักจะมีแต่เฉพาะเจดีย์ที่มีกรุอยู่ภายใน ซึ่งจะทำเป็นช่องสี่เหลี่ยมเล็กเจาะทะลุเข้าไปภายในองค์เจดีย์ ส่วนที่ว่ามีใช้ซุ้มที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ก็เพราะที่เจดีย์อำเภอพนมทวนนี้เป็นซุ้มแคบ มีส่วนสูงมาก จึงไม่อาจตั้งพระพุทธรูปได้สวยงามหรือได้สัดส่วนกับซุ้ม

รูปที่ ๘ เจดีย์คู่ เืองสะพานกิตติขจร ด้านทิศตะวันออก

รูปที่ ๙ ช่องวางประทีป ด้านทิศใต้ (เจดีย์คู่ เืองสะพานกิตติขจร)

กว้าง ๓๐ ซม.

สูง ๓๒ ซม.

ลึก ๔๖ ซม.

ล่องลำน้ำปิงว่า เป็นเจดีย์ที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงซ่อม เมื่อเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ ได้เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕ (ดูรูปที่ ๘, ๙)

เจดีย์คู่^๕นี้สร้างเรียงจากทิศเหนือไปทิศใต้ ฉะนั้นทางทิศเหนือและทิศใต้จึงมีซุ้ม ค้านละ ๒ ซุ้ม ทิศตะวันออกและทิศตะวันตกมีซุ้มค้านละ ๑ ซุ้ม ซุ้มเหล่านี้ก่อด้วยอิฐ วัช ขนาดได้ดังนี้

เจดีย์องค์ทิศเหนือ

ด้านทิศตะวันออก	กว้าง ๓๘ ซม. สูง ๔๒ ซม. ลึก ๕๐ ซม.
ด้านทิศตะวันตก	กว้าง ๔๐ ซม. สูง ๓๙ ซม. ลึก ๔๗ ซม.
ด้านทิศเหนือ	กว้าง ๓๓ ซม. สูง ๔๔ ซม. ลึก ๔๘ ซม.

เจดีย์องค์ทิศใต้

ด้านทิศตะวันออก	กว้าง ๓๐ ซม. สูง ๓๒ ซม. ลึก ๔๖ ซม.
ด้านทิศตะวันตก	กว้าง ๒๘ ซม. สูง ๓๙ ซม. ลึก ๔๒ ซม.
ด้านทิศใต้	กว้าง ๓๔ ซม. สูง ๓๔ ซม. ลึก ๔๕ ซม.

ทางด้านทิศตะวันออกของเจดีย์คู่^๕นี้ เดิมมีอุโบสถหลังหนึ่งมีกำแพงแก้วล้อมรอบ กำแพงแก้วเหล่านี้ ด้านในมีช่องเล็กๆ คล้ายกับที่กำแพงพระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงสันนิษฐานไว้ในหนังสืออธิบายระยะทางล่องลำน้ำ ปิงว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช คงจะโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นพร้อมกับที่ทรงซ่อมเจดีย์คู่ ในคราวที่ทรงตีเชียงใหม่ตนเอง อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าเสียดายที่อุโบสถหลังที่มีช่องตามประทีป นี้ได้พังทะลายลงไม่เหลือซากแล้ว

๒. พระปรางค์ที่วัดโพธิ์ประทับช้าง กิ่งอำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร

วัดโพธิ์ประทับช้างนี้ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา^(๑) กล่าวไว้ว่า สมเด็จพระศรีสรรเพชญ์ที่ ๘ (สมเด็จพระเจ้าเสือ) มีพระราชดำรัสสั่งให้สมุหนายกคุมไพร่ไปสร้างขึ้น ณ สถานที่ที่ทรงพระราชสมภพ โดยสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ กุฏิ ปรางค์ พระเจดีย์ หล่อพระประธาน ก่อกำแพง สร้างอยู่ ๒ ปีจึงสำเร็จ ต่อมาในปี

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๔ หน้า ๕๕๔

พ.ศ. ๒๒๔๔ จึงเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราไปทรงกระทำพิธีฉลอง มีมหรสพสมโภชสามวัน สามคืน แล้วทรงตั้งพระธรรมจริยาชมนี่เป็นเจ้าอาวาส พระราชทานนามวัดนี้ว่า วัดโพธิ์ ประทับช้าง

จากภาพถ่าย จะเห็นได้ว่า ที่ฐานของปรางค์วัดโพธิ์ประทับช้างนี้ ก่อเป็นชั้นโค้งเล็กๆ ไว้ด้านละ ๗ ชั้น เหตุที่ต้องก่อชั้นไว้มากเช่นนี้เพราะเป็นชั้นเล็กและองค์ปรางค์ย่อเหลี่ยมมาก หากก่อเพียงชั้นเดียวย่อมจะไม่งดงาม

ชั้นที่ฐานวัดโพธิ์ประทับช้างนี้ มีขนาดดังนี้

ปรางค์องค์ที่ ๑ กว้าง ๑๘ ซม. สูง ๔๐ ซม. ลึก ๑๗ ซม.

ปรางค์องค์ที่ ๒ กว้าง ๑๘ ซม. สูง ๓๔ ซม. ลึก ๒๒ ซม.

ชั้นที่ฐานปรางค์นี้มีอยู่ทั้ง ๔ ทิศ บางชั้นก่อได้ลักษณะสวยงามมาก เป็นชั้นตัน เช่นเดียวกับที่พบ ณ โบราณสถานแห่งอื่นดังกล่าวแล้ว

นอกจากที่องค์ปรางค์แล้ว ที่ฐานเจดีย์เหลี่ยมซึ่งสร้างเป็นเจดีย์แปดเหลี่ยมอยู่บนฐานเดียวกัน (เช่นเดียวกับเจดีย์คู่ที่เชิงสะพานกิตติขจร จังหวัดตาก องค์เจดีย์และฐานทำสังข์ก็มีลักษณะคล้ายคลึงกันอย่างเห็นได้ชัด) มีช่องตามประตูปะเช่นกัน ช่องเหล่านี้มีอยู่ด้านละ ๖ ช่อง ก่อด้วยอิฐฉาบปูนมีขนาดวัดได้ดังนี้

๑๘๘๑. ๑ ทิศเหนือ

กว้าง ๑๕ ซม. สูง ๔๔ ซม. ลึก ๒๑ ซม.

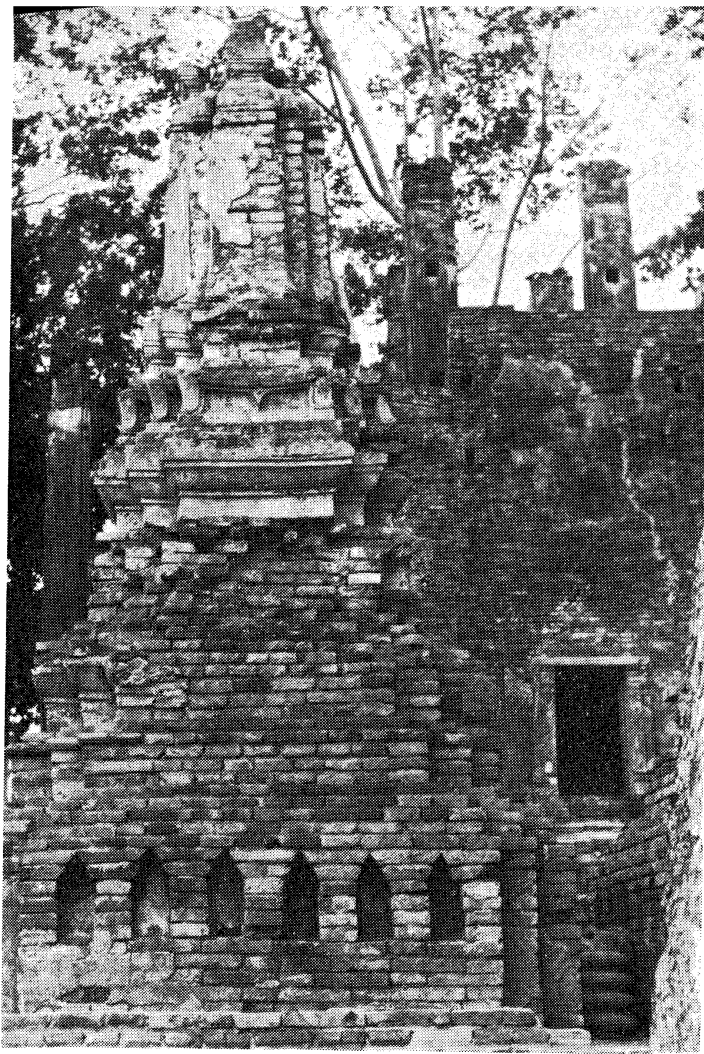
๑๘๘๑. ๒ ทิศใต้

กว้าง ๑๖ ซม. สูง ๔๐ ซม. ลึก ๑๕ ซม.

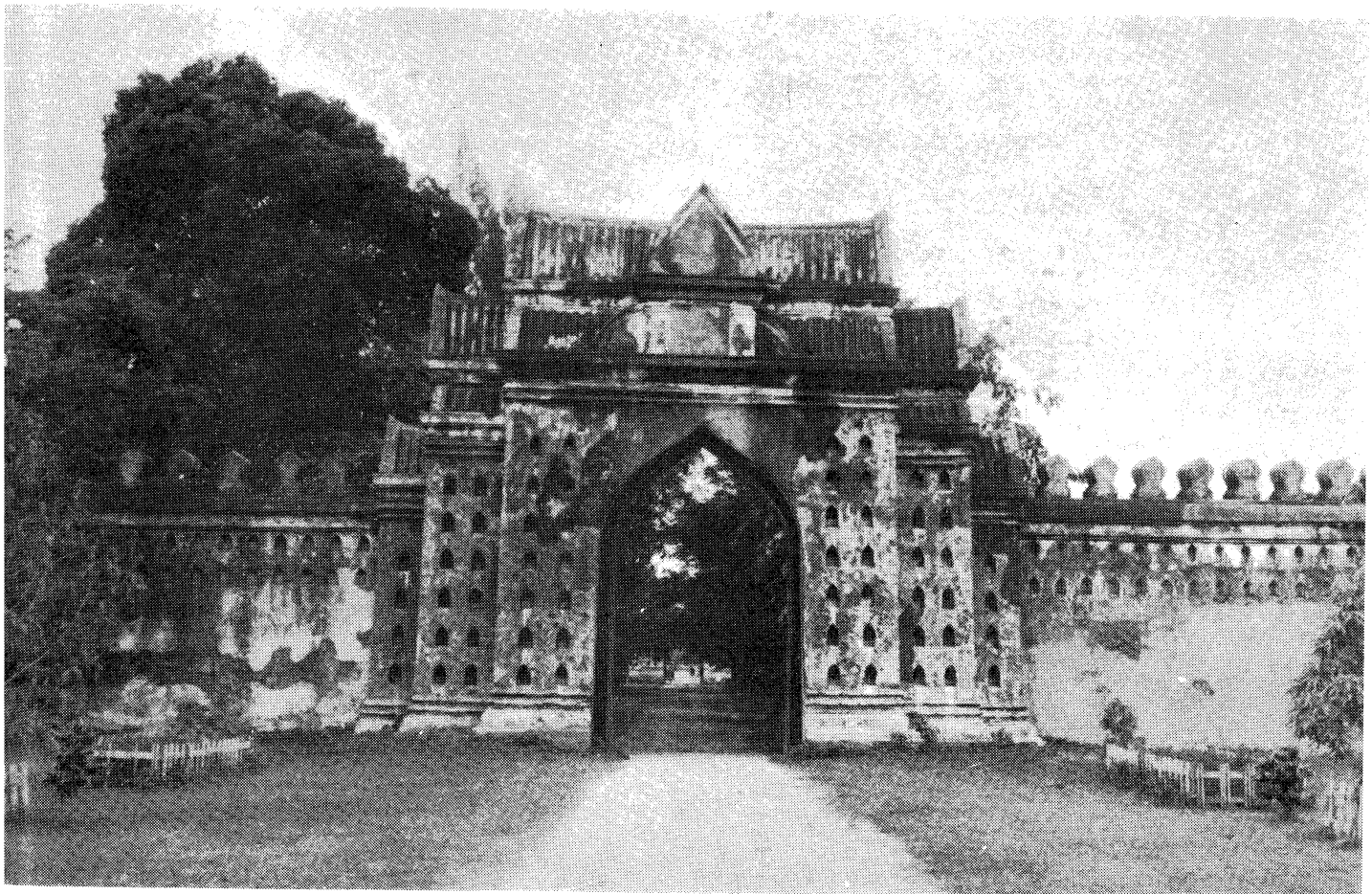
สรุปแล้วที่วัดโพธิ์ประทับช้างนี้ มีชั้นอยู่รวม ๖ แห่ง คือ ที่องค์ปรางค์ ๒ แห่ง ที่เจดีย์คู่อีก ๔ แห่ง (ดูรูปที่ ๑๐, และ ๑๒-๑๕)

โดยเหตุที่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช รัชกาลสมเด็จพระเพทราชาและรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ เป็นระยะเวลาที่ไม่ห่างกันมากนัก^(๑) ฉะนั้นฝีมือช่างจึงยังมีลักษณะต่อเนื่องกันอยู่

(๑) รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๕๕-๒๒๓๑) รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. ๒๒๓๑-๒๒๔๕) รัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ (พ.ศ. ๒๒๔๕-๒๒๕๒) ตามหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕

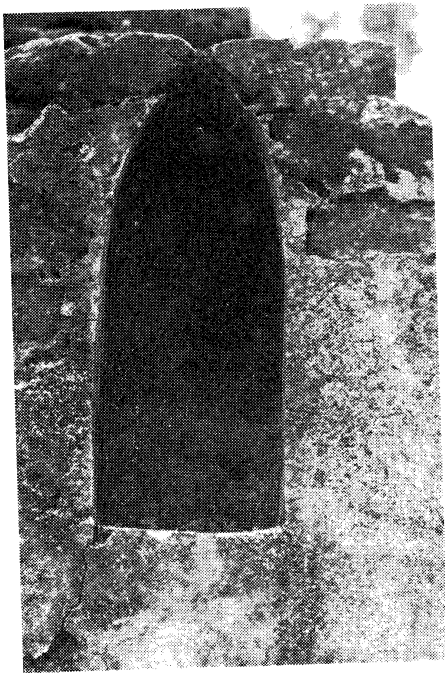

รูปที่ ๑๐ เจดีย์องค์ที่ ๑ วัดโพธิ์ประทับช้าง
จังหวัดพิจิตร

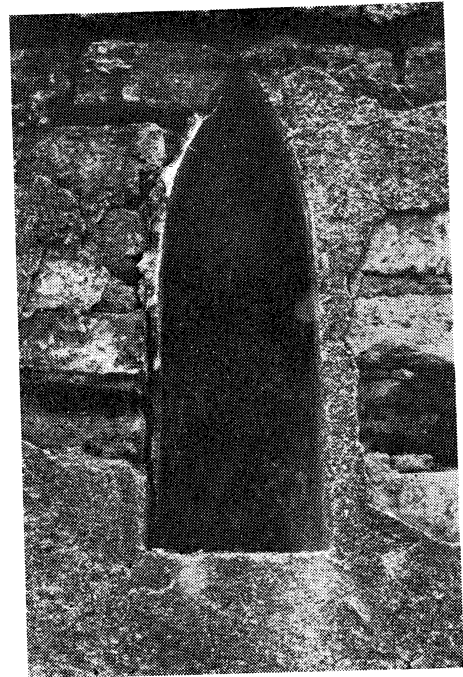

รูปที่ ๑๑ ซุ้มประตูชั้นในของพระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี
สร้างสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

รูปที่ ๑๒-๑๕ เจดีย์ด้านเหนือพระอุโบสถวัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร สร้างในสมัย
สมเด็จพระเจ้าเสือ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๔๒ มีช่องว่างประทีปอันเป็นลักษณะศิลปกรรมสมัยสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราชปรากฏอยู่ เพราะเป็นรัชกาลติดต่อกัน

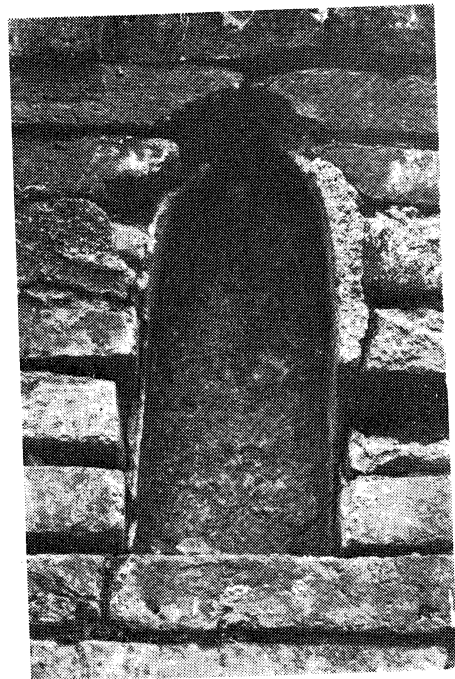
รูปที่ ๑๒ ปรangkongkhi ๑
ช่องว่างประทีป ชุ่มด้านทิศตะวันออก
กว้าง ๑๘ ซม.
สูง ๔๐ ซม.
ลึก ๑๓ ซม.

รูปที่ ๑๓ ปรangkongkhi ๒
ชุ่มด้านทิศตะวันออก
กว้าง ๑๘ ซม.
สูง ๓๔ ซม.
ลึก ๒๒ ซม.

รูปที่ ๑๔ ด้านทิศใต้
ชุ่มกว้าง ๑๖ ซม.
สูง ๔๐ ซม.
ลึก ๑๔ ซม.
ระหว่างชุ่มห่างกัน ๑๖ ซม.

รูปที่ ๑๕ ด้านทิศเหนือ
ชุ่มกว้าง ๑๕ ซม.
สูง ๔๔ ซม.
ลึก ๒๑ ซม.
ระหว่างชุ่มห่างกัน ๑๕ ซม.

๓. กำแพงพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงสร้างขึ้นเมื่อ พ. ศ. ๒๒๐๘ โดยทรงมีพระราชประสงค์ทรงสร้างเมืองลพบุรีเป็นราชธานีสำรอง และพระองค์ได้ประทับอยู่ ณ พระราชวังนี้ จนตลอดรัชกาล ที่ผนังกำแพงพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ด้านในมีช่องสามเหลี่ยมยอดโค้งแหลมอยู่เรียงราย ใช้สำหรับตามประทีปเพื่อให้ความสว่างในคืนวันนักขัตฤกษ์หรือวันสำคัญทางศาสนา (ดูรูปที่ ๑๑)

การก่อซุ้มไว้มากหรือน้อยย่อมแล้วแต่ความต้องการและจุดมุ่งหมายของผู้สร้างว่าจะใช้ประโยชน์ได้มากน้อยเพียงใด ในเวลาเดียวกัน แบบอย่างของสิ่งก่อสร้างซึ่งมีลักษณะสำคัญตามความนิยมของผู้สร้างนั้นก็ย่อมแสดงลักษณะพิเศษให้ปรากฏ ซึ่งอาจนำไปเป็นข้อศึกษาเปรียบเทียบเพื่อพิจารณากำหนดอายุของศิลปได้

จากการพิจารณาเปรียบเทียบเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรีกับโบราณสถานทั้ง ๓ แห่งที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่ามีลักษณะพิเศษเช่นเดียวกัน จึงอาจสรุปได้ว่าเจดีย์ที่อำเภอพนมทวนนั้น ควรจะสร้างไม่ก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๕๕ — พ.ศ. ๒๒๓๑)

ดังนั้นจึงควรพิจารณาต่อไปโดยอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประกอบ เพื่อหาข้อยุติว่า ถ้าเช่นนั้นควรจะเป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นในสมัยใด

การพิจารณาหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์^(๑)

มีข้อควรสังเกตอีกประการหนึ่ง คือคติการตามประเพณีบูชาศาสนสถานนี้นิยมทำกันทั้งทางภาคใต้^(๒) ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในบริเวณจังหวัดต่างๆ เช่น เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน ฯลฯ ความนิยมเช่นนี้มีเค้าสืบเนื่องมาแต่คติพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานในธิเบต จีน และอาณาจักรทาง

(๑) เรียบเรียงจากรายงานของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร นายคงเดช ประพัฒน์ทอง อาจารย์หัวหน้าภาควิชาโบราณคดีไทย (ปัจจุบันดำรงตำแหน่งบรรณารักษ์โท กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร) เป็นผู้รวบรวมเสนอ ให้เป็นเอกสารประกอบการประชุมหมายเลข ๓ ในการประชุมครั้งที่ ๓ เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๑๖

(๒) ที่ว่านิยมทำในภาคใต้นี้ พลตรีดำเนิร เลขะกุล เสนอเพิ่มเติมในคราวประชุมครั้งที่ ๔ และกล่าวว่าในภาคใต้เรียกการตามประเพณีว่า “ตามทีป”

ล้านช้าง คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ ซึ่งยังคงถือปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน ในกรณีนี้จึงควรพิจารณาด้วยว่า กลุ่มชนในภูมิภาคนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับประเพณีทางเหนือหรือทางอาณาจักรลาวปัจจุบันนี้อย่างไรหรือไม่

ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยมีการอพยพกลุ่มชนทางภาคเหนือและแถบหลวงพระบาง เวียงจันทน์เข้าไปตั้งถิ่นฐานในท้องที่แถบราชบุรี สระบุรี และสุพรรณบุรี^(๑) จึงน่าจะเป็นข้อสันนิษฐานไว้อีกประการหนึ่งว่าเจดีย์ที่อำเภอพนมทวนนี้ กลุ่มชนที่ได้อพยพมาในรัชกาลที่ ๑ และที่ ๓ เหล่านี้ได้สร้างขึ้น จึงมีคติตามประเพณีบูชาติดอยู่ที่องค์เจดีย์ตามความนิยมนับถือที่สืบเนื่องมาแต่บรรพบุรุษ ดังได้กล่าวมาแล้ว

การพิจารณาจากหลักฐานด้านสถาปัตยกรรม^(๒)

เพื่อที่จะชี้ให้เห็นว่า เจดีย์ที่อำเภอพนมทวน ไม่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมอันเป็นแบบมาตรฐานของศิลปสมัยอยุธยาสมัยหนึ่งสมัยใดที่กำหนดลักษณะและยุคสมัยไว้แล้ว พอที่จะเทียบเคียงอายุตามหมวดและยุคของศิลปสมัยนั้นๆ ได้ จำเป็นที่จะต้องแสดงลักษณะศิลปกรรมอันเป็นแบบมาตรฐานของเจดีย์สมัยอยุธยา เพื่อประกอบการพิจารณาอีกชั้นหนึ่ง

ในบรรดาสถาปัตยกรรมแบบอยุธยา โดยเฉพาะลักษณะเจดีย์ทรงกลมที่ยึดถือเป็นสถาปัตยกรรมมาตรฐานนั้น แบ่งยุคได้กว้างๆ เป็น ๓ ยุค แต่ละยุคมีระยะเวลาและลักษณะดังนี้

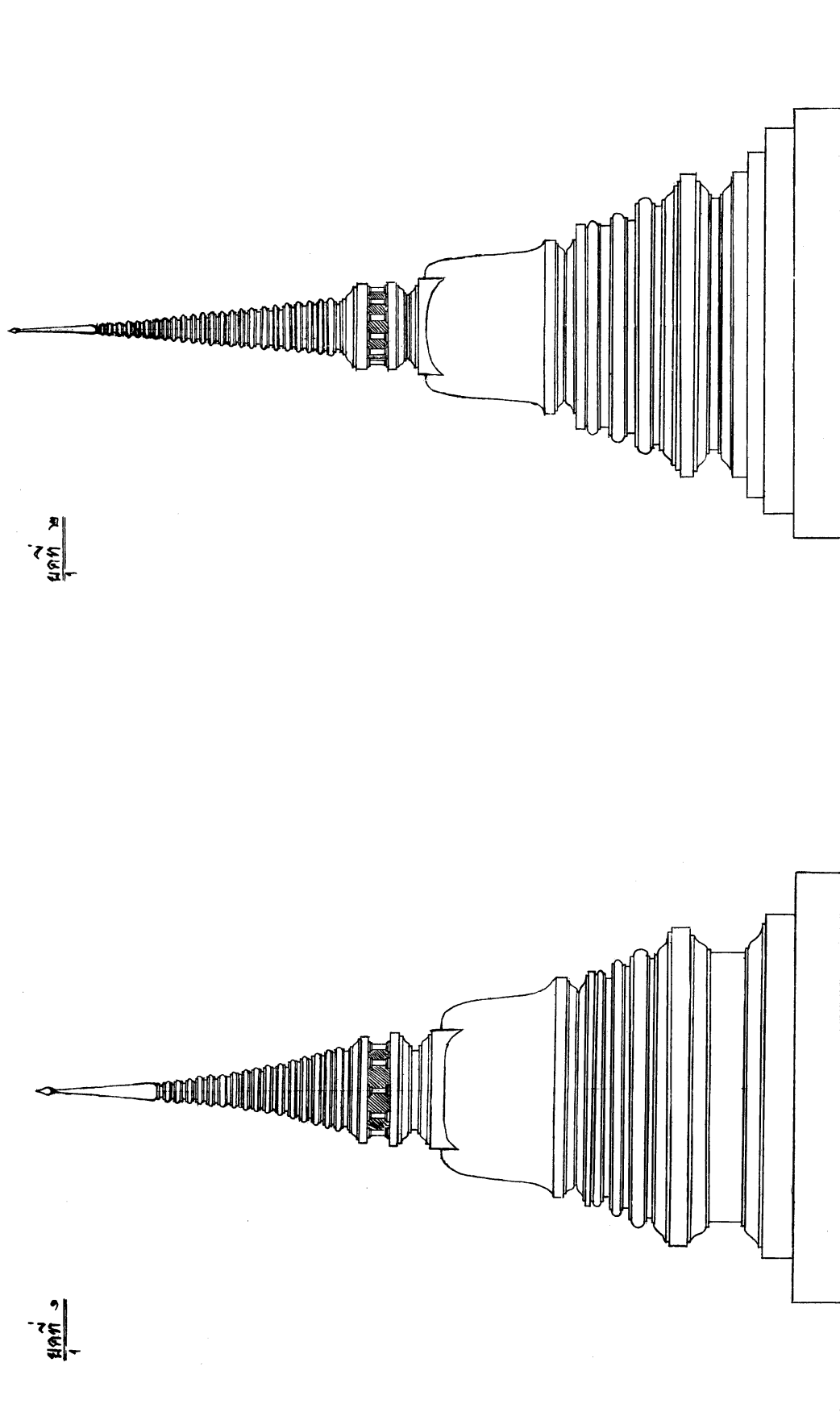
เจดีย์กลมที่นิยมเรียกว่าทรงลังกาสมัยอยุธยายุคที่ ๑ (พ.ศ. ๑๘๙๓-พ.ศ. ๑๙๔๑)
เช่น **เจดีย์รายทรงลังกาของวัดมเหยงค์ (ครุฑปีที่ ๑๖,๒๐)** ลักษณะเจดีย์ ตั้งอยู่บนฐานแบบบัวฐานเขียงสี่เหลี่ยม มัลลยเถาสามชั้น บัวไฟที่ ระฆังกลม ปล้องโหนด ปลียอด

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับพิมพ์โรงพิมพ์คุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๓ หน้า ๓๑๐ และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับสำนักพิมพ์คลังวิทยา พ.ศ. ๒๕๐๖ หน้า ๕๗

(๒) รายงานของ นายเสนอ นิลเดช อาจารย์คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ใช้เป็นเอกสารประกอบการประชุมหมายเลข ๖ ในคราวประชุมครั้งที่ ๓ วันที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๑๖

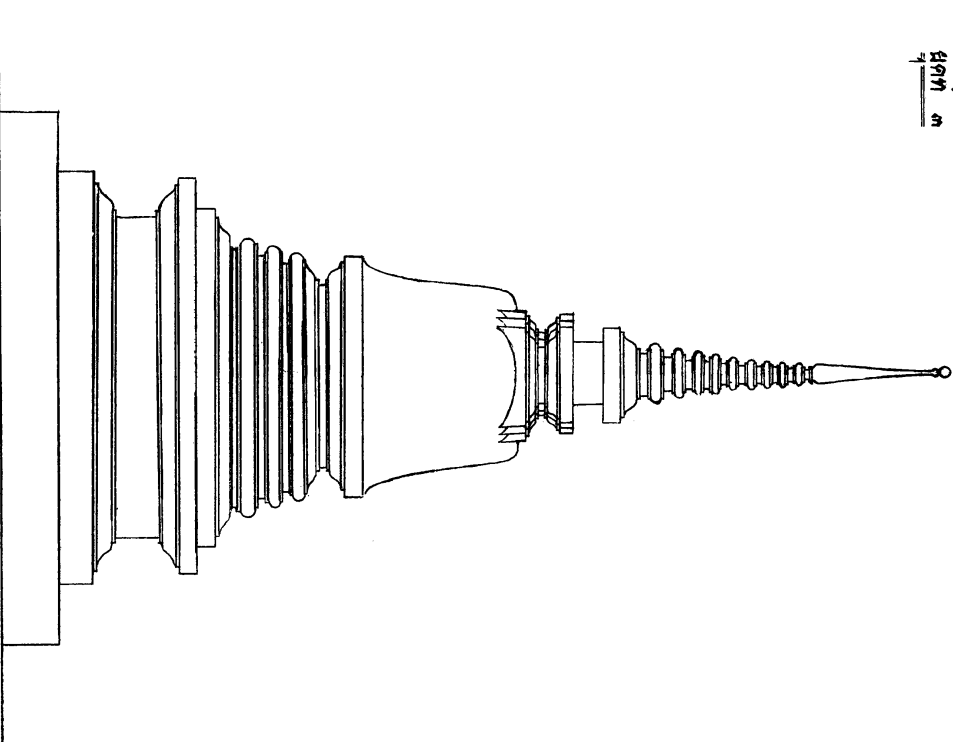
ផលក ១

ផលក ២

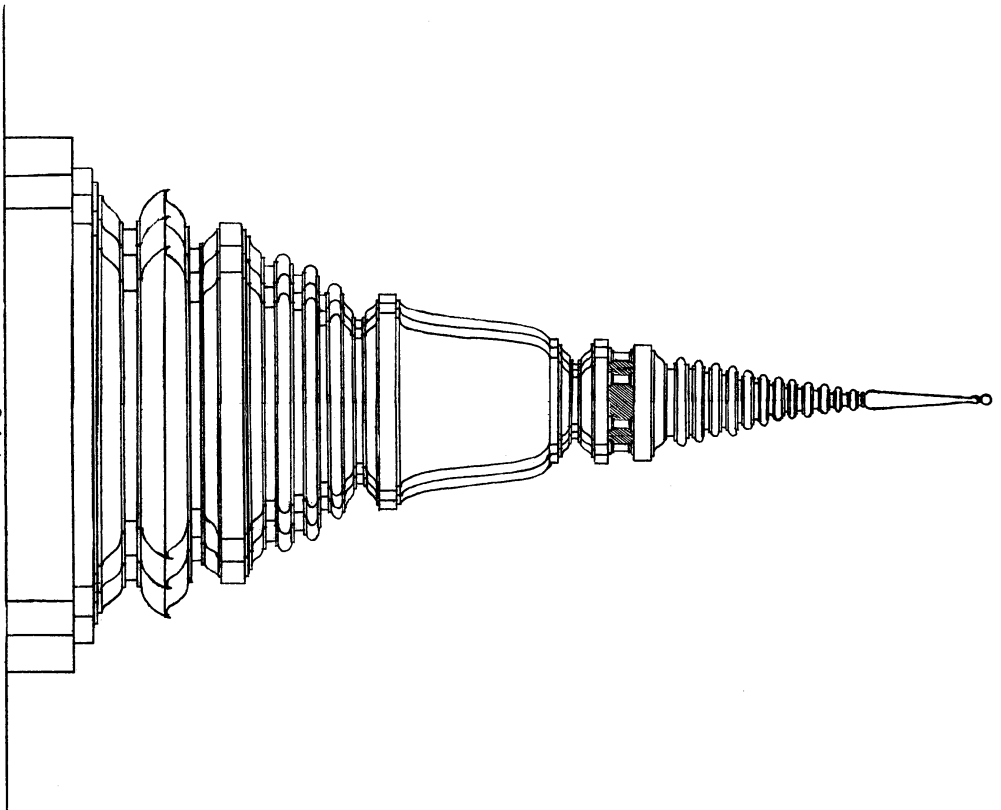
• រូបភាព ១ រូបភាព ១

• រូបភាព ២ រូបភាព ២

- เจดีย์แบบสมัยสุโขทัย
- เจดีย์แบบสมัยสุโขทัย

รูปท ๑๔

- เจดีย์แบบสมัยสุโขทัย
- เจดีย์แบบสมัยสุโขทัย

รูปท ๑๕

สถาปัตยกรรมอยุธยายุคที่ ๑ นั้นนิยมสร้างปราสาทเป็นประธานของวัด พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ กล่าวถึงการสร้างวัดมเหยงค์ว่า “ศักราช ๘๐๐ มะเมียศก ครึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสร้างวัดมเหยงค์” ดังนั้นขอบเขตของศิลปอยุธยา ยุคแรกจึงอยู่ในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระเจ้าอู่ทอง จนถึงต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เจดีย์รายที่กล่าวมานี้ จะสร้างขึ้นพร้อมกับวัดหรือไม่ ไม่มีหลักฐาน ยืนยัน แต่ก็อาจเป็นได้ที่สร้างขึ้นพร้อมกับวัด หรือสร้างขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

อนึ่ง มีหลักฐานปรากฏว่าได้พบเจดีย์ทองคำบรรจุอยู่ภายในกรุวัดราชบูรณะ เป็นเจดีย์ทรงลังกา

ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าเจดีย์กลมสมัยอยุธยา นั้นมีสร้างมาแต่สมัยอยุธยา ยุคที่ ๑ แม้ ว่าโดยทั่วๆ ไปจะนิยมสร้างพระปรางค์เป็นประธานของวัดก็ตาม

เจดีย์กลมหรือที่นิยมเรียกว่าทรงลังกาสมัยอยุธยา ยุคที่ ๒ (พ.ศ. ๑๙๙๑ – ๒๐๓๕) รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เช่น **เจดีย์ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ (รูปที่ ๑๗, ๒๑)** ฐานเป็นฐานกลม ชนิดบัวหน้ากระดานฐานเขียง ตั้งอยู่บนหน้ากระดานกลมประกอบด้วยมัลลิกา บัวไฟที่ บัลลังก์เป็นสี่เหลี่ยม มีเสาทันรับ บัวฝาละมีที่ต่อปล้องโหนด

วัดพระศรีสรรเพชญ์ มีทั้งเจดีย์ที่มีซุ้มคูหาและเจดีย์กลมแบบธรรมดา เจดีย์มีซุ้มคูหา คือเจดีย์ที่เป็นประธานของวัด ส่วนเจดีย์ที่ไม่มีซุ้มคูหาคือเจดีย์รายที่อยู่คู่กับวิหารเล็ก

เจดีย์กลมหรือที่นิยมเรียกว่าทรงลังกาสมัยอยุธยา ยุคที่ ๓ (พ.ศ. ๒๑๗๓ – ๒๒๗๕) ตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าปราสาททอง ถึงรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ

การสร้างเจดีย์ส่วนใหญ่ในยุคนี้ นิยมสร้างเจดีย์แบบเจดีย์เหลี่ยมไม้สิบสองและสร้างปรางค์ เช่น **เจดีย์ที่มูมวัดพระนครหลวง** อำเภอพระนครหลวง ฐานสี่เหลี่ยมประกอบด้วยมัลลิกา บัวฝาละมีบัลลังก์ย่อเหลี่ยมไม้สิบสอง ไม่มีเสาทันโดยรอบแทนรับบัวฝาละมีหรือบัวถลา

ที่เชื่อว่าเจดีย์นี้เป็นเจดีย์สมัยพระเจ้าปราสาททอง เพราะอิฐมีลักษณะเดียวกับอิฐเจดีย์ใหญ่ที่ย่อเหล็ยม ไม่มีร่องรอยว่ามีการซ่อมแซมให้เป็นเจดีย์ทรงกลม เพราะตามวิสัยของช่างจะต้องมีการลอกเลียนแบบศิลปกันบ้าง และเชื่อว่าการก่อสร้างไม่จำเป็นจะต้องสร้างแต่เจดีย์เหล็ยมเสมอไป ด้วยเจดีย์ทรงกลมนี้มีมาก่อนสมัยพระเจ้าปราสาททอง

ส่วนเจดีย์เหล็ยมที่อยู่ในสมัยเดียวกันนี้ เช่น เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองที่วัดชุมพลนิกายาราม บางปะอิน (รูปที่ ๑๘, ๑๙) เมื่อเปรียบเทียบกับเจดีย์ทรงกลมซึ่งพิจารณาลักษณะแล้ว การก่อสร้างแทบจะเหมือนกัน ยกเว้นแต่ข้อที่เป็นเจดีย์กลมและเหล็ยม มีแตกต่างกันเฉพาะตอนฐานเจดีย์ที่วัดนครหลวงเป็นแบบหน้ากระดานฐานเขียง ส่วนที่วัดชุมพลนิกายารามฐานย่อเหล็ยมแบบหน้ากระดานฐานลูกแก้ว โดยที่ฐานมีบัวลูกแก้วมาคั่นตรงท้องไม้ซึ่งจะอนุมานได้ว่า ในสมัยพระเจ้าปราสาททองมีการสร้างทั้งเจดีย์เหล็ยมและเจดีย์กลม

ยุคปฏิสังขรณ์ หลังจากยุคที่ ๓ ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๗๓-๒๒๗๕ มาแล้ว เป็นยุคแห่งการปฏิสังขรณ์ โดยเฉพาะรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงนิยมบูรณะปฏิสังขรณ์ ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นร่องรอยของวัดเก่าที่ปฏิสังขรณ์ใหม่ เช่นที่วัดกุฎีขาว เป็นต้น (รูปที่ ๒๒)

โดยเฉพาะเจดีย์พนมทวน ตามรูปทรงที่เหลืออยู่ มีฐานชุกชีบัวหน้ากระดานถึง ๔ ชั้น ใต้บัวหน้ากระดานชั้นที่สาม ยังมีฐานหน้ากระดานอีกชั้นหนึ่งที่ขุดพบในภายหลังและเหนือบัวหน้ากระดานเป็นมลัยเถาและบัวคว่ำบัวหงายรับองค์ระฆัง องค์ระฆังเหลืออยู่ไม่ถึงครึ่งองค์ แต่ยังพอที่จะเห็นแนวของระฆังเป็นระฆังแบบตั้งตรง ฉะนั้นเจดีย์จึงเป็นเจดีย์ที่สูงชุกชี ถ้าอยู่ครบพร้อมทั้งบัลลังก์และยอดปล้องไฉน เช่น เจดีย์ที่วัดบ้านน้อย^(๑) (รูปที่ ๒๓) เจดีย์ในบริเวณกลุ่มพนมทวนนี้จะมีลักษณะเป็นเจดีย์ทรงระฆังซ้อนสองชั้น มีบัลลังก์ต่อที่องค์ระฆัง บัลลังก์ที่รับยอดไม่มีแกนรับชั้นปล้องไฉน แต่ทำเป็นบัวชนัดฝาละมีซึ่งมีความสูงคล้ายองค์ระฆังเป็นส่วนมาก

จึงเห็นได้ว่าเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน มีความแตกต่างกับเจดีย์สมัยอยุธยาในแบบต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว

(๑) วัดบ้านน้อย อยู่ห่างเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๓ กิโลเมตร เป็นศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย

รูปที่ ๒๐ เจดีย์วัดมเหยงค์

รูปที่ ๒๑ เจดีย์วัดมหาธาตุ

รูปที่ ๒๒ โบสถ์วัดกุฎีดาว สร้างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และปฏิสังขรณ์สมัย
พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

รูปที่ ๒๓ เจดีย์วัดบ้านน้อย ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

ด้วยเหตุนี้การที่จะพิจารณากำหนดอายุของเจดีย์พนมทวนนั้น จึงจะพิจารณาได้
แต่ลักษณะที่ข่มขู่หาโค้ง ที่บัวหน้ากระดานลดท้องไม้ชั้นที่ ๓ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้
เหมือนกับศิลปสมัยอยุธยาตอนปลายที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เชื่อว่า
เป็นฝีมือช่างชาวบ้าน

การพิจารณาหลักฐานทางโบราณคดี

เพื่อให้การพิจารณาปัญหานี้เป็นไปโดยกว้างขวาง และเพื่อขจัดปัญหาโต้แย้งทาง
โบราณคดี คณะกรรมการจึงมีมติให้กรมศิลปากรดำเนินงาน คือ

๑. ขุดตรวจทางโบราณคดี
๒. พิจารณาเปรียบเทียบลักษณะอิฐ
๓. ส่งตัวอย่างอิฐจากเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี และอิฐ
ที่อนุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ไปทดสอบอายุยังสถาบันต่าง
ประเทศ

๑. การขุดตรวจทางโบราณคดี

กรมศิลปากรได้ส่งเจ้าหน้าที่กองโบราณคดี มีนายนิคม สุทธิรักษ์ หัวหน้าแผนก
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นายสัญญา หมายมั่น สถาปนิกโทร่วมกับเจ้าหน้าที่หน่วยศิลปากรที่ ๒ อุทธร
เจ้าหน้าที่ของจังหวัดกาญจนบุรี ไปทำการขุดตรวจเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัด
กาญจนบุรี ระหว่างวันที่ ๒๑-๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖ ได้จัดทำแผนผังตลอดจนถ่ายภาพไว้
เป็นหลักฐาน

ในการขุดตรวจนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อตรวจหลักฐานที่ว่า บริเวณเจดีย์ดังกล่าวนี้ เคย
เป็นวัดมาแต่เดิมหรือไม่ ทั้งนี้เพราะเหตุว่า สภาพภูมิสถานของอาณาบริเวณที่ใกล้เคียงเจดีย์
องค์นี้ ระยะทางออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๓๑๔ เมตร ปรากฏว่า มีพระปรางค์และเจดีย์
อีกคู่หนึ่งตั้งอยู่ ซึ่งทำให้สันนิษฐานว่า เจดีย์ที่อำเภอพนมทวนองค์นี้ จะเป็นเจดีย์ในวัดซึ่ง
ได้ร้างโรยไปตามกาลเวลา ในการขุดตรวจทางโบราณคดีปฏิบัตินั้น ได้ดำเนินการตามหลักวิชา
ดังนี้

๑. การสำรวจ
๒. การขุดแต่ง
๓. การขุดตรวจ

การสำรวจ

๑. เจดีย์อำเภอพนมทวนเป็นเจดีย์โดดเดี่ยว ตั้งได้มีขนาด ลักษณะ ทรวดทรง ตามที่กล่าวไว้เบื้องต้น
๒. ลักษณะทรงเจดีย์นี้ คล้ายกับเจดีย์องค์หนึ่งในวัดบ้านน้อย ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๓ กิโลเมตร เจดีย์วัดบ้านน้อยนี้เป็นแบบศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย

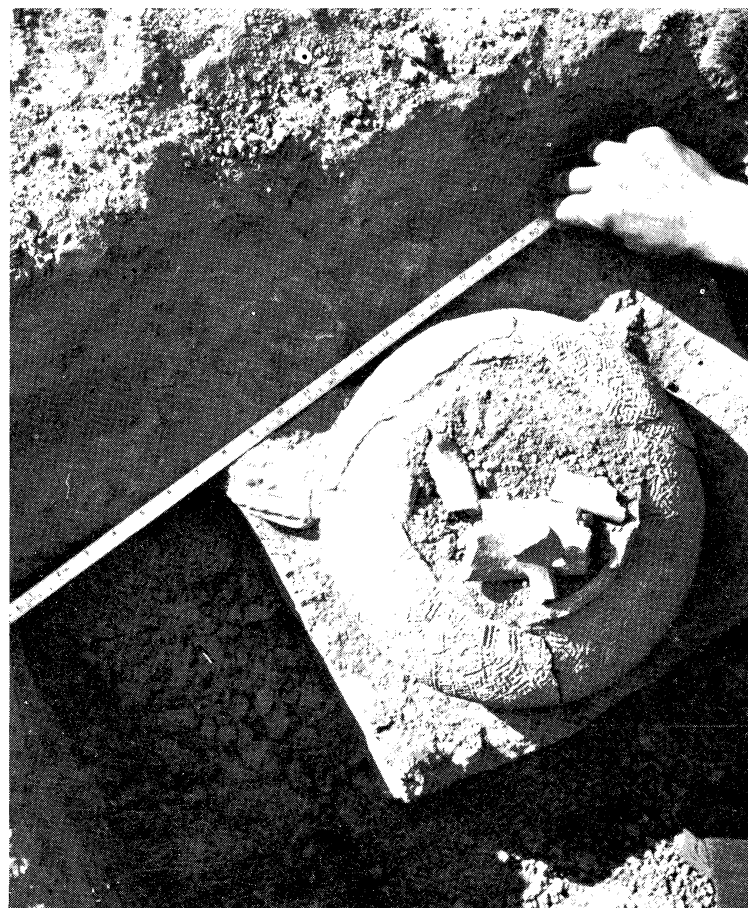
การขุดแต่ง

เมื่อลอกดินออกและขุดแต่งรอบองค์เจดีย์แล้ว จะเห็นได้ว่าอิฐที่องค์เจดีย์นั้นมีหลายขนาด ได้วัดตรวจจากอิฐ ๑๐ ก้อน มีขนาดต่างๆ กันดังนี้

๑. อิฐที่ยังติดอยู่กับองค์เจดีย์	กว้าง ซม.	ยาว ซม.	หนา ซม.
๑	๑๖.๕	๒๘	๕
๒	๑๖.๕	๒๘.๕	๕
๓	๑๕.๕	๒๙	๕
๔	๑๖.๕	๒๙	๕.๕
๒. อิฐที่ร่วงอยู่ใกล้องค์เจดีย์	กว้าง ซม.	ยาว ซม.	หนา ซม.
๕	๑๕	๒๖	๕
๖	๑๖	๒๘	๕
๗	๑๖	๒๘	๕
๘	๑๖.๕	๒๙	๕.๕
๙	๑๘	๒๙.๕	๕.๕
๑๐	๑๕	๒๗	๕

รูปที่ ๒๔ พระพิมพ์ดินเผาสมัยลพบุรี

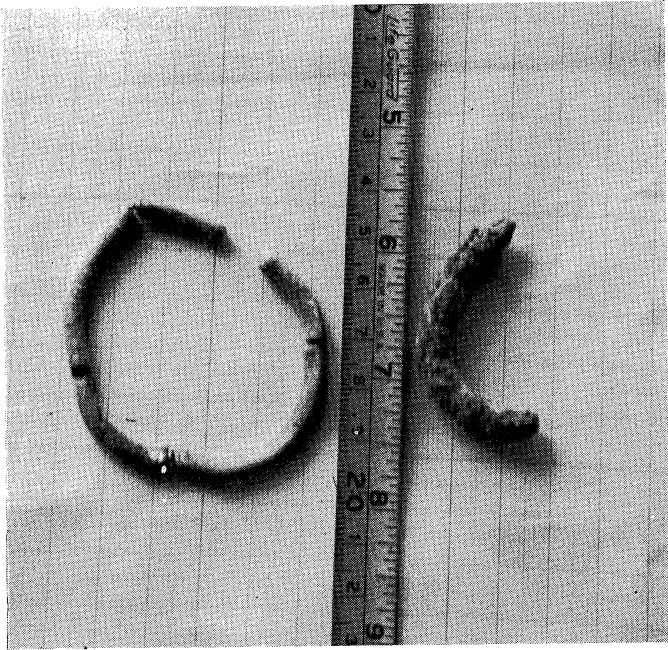
รูปที่ ๒๕ หม้อดินเผา
มีลายขีดตัดกันเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน

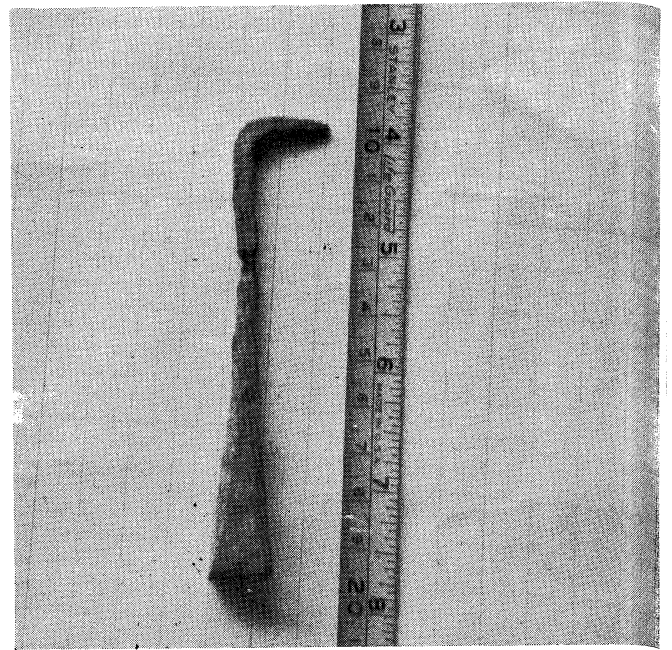
รูปที่ ๒๖ พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี

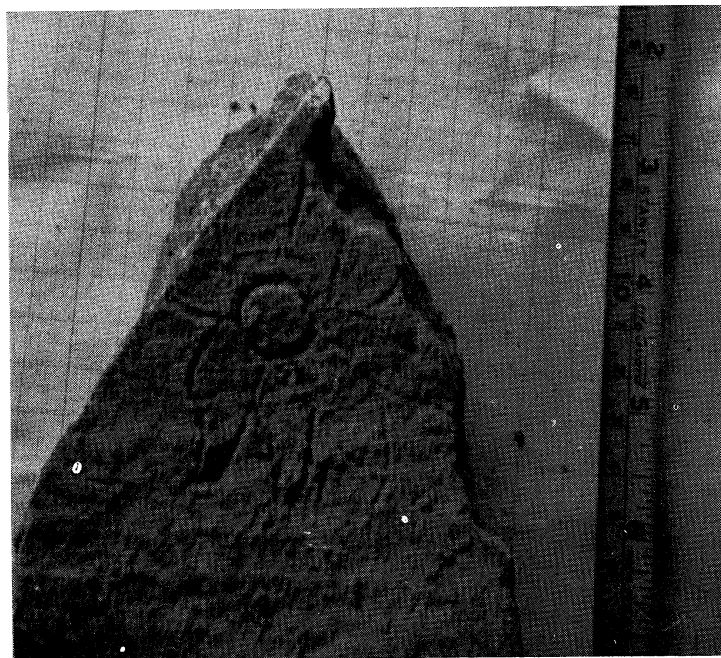
รูปที่ ๒๗ พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี

รูปที่ ๒๘ เศษชินลักษณะคล้ายกำไล

รูปที่ ๒๙ ขอเหล็กสันนิษฐานว่าใช้สำหรับเชื่อมองค์
เจดีย์เวลาก่อเจดีย์

รูปที่ ๓๐ อิฐมีลายดอกจันทน์พบที่ฐานเจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

การขุดตรวจ

ได้ขุดที่ฐานเจดีย์และบริเวณโดยรอบเจดีย์ ขุดตรวจรวม ๕ หลุม ได้พบสิ่งของต่าง ๆ ดังนี้ คือ

๑. พระพิมพ์ดินเผาสมัยลพบุรี อยู่ในระดับดินลึกประมาณ ๒๐ ซม. ขนาดองค์พระกว้าง ๗ ซม. สูง ๙ ซม. เป็นรูปสามเหลี่ยม ทำเป็นแบบพระแผงองค์หนึ่ง มีพระพุทธรูปปางมารวิชัย ๑๐ องค์ องค์ริมสุดหายไป พระพิมพ์ดินเผาองค์นี้ พบตะกั่วอยู่คล้ายตกลงมาจากส่วนบน บริเวณที่พบพระพิมพ์มีกระดูกคนที่เผาแล้วอยู่ข้างเล็กน้อย (ดูรูปที่ ๒๔)

๒. เครื่องปั้นดินเผา เป็นหม้อใบหนึ่งอยู่ติดกับฐานเจดีย์ ในระดับลึก ๓๐ ซม. หม้อดินเผาเนื้อเส้นผ่าศูนย์กลางกว้าง ๓๐ ซม. สูง ๑๕.๕ ซม. มีลายขีดตัดกันเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน เป็นของสมัยอยุธยา ภายในมีดิน กระดูกคน และขี้เถา (ดูรูปที่ ๒๕)

๓. พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิ ฐานกว้าง ๖ ซม. สูง ๗ ซม. วางอยู่ในลักษณะที่เป็นระเบียบเรียบร้อย เห็นได้ชัดว่าฝังพร้อมกับภาชนะดินเผาทรงที่กล่าวถึงในข้อ ๒ (ดูรูปที่ ๒๖)

๔. เศียรพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีเศียรหนึ่ง แตกเป็น ๒ ชิ้น ขนาดกว้าง ๔ ซม. สูง ๕ ซม.

๕. พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีองค์หนึ่ง ไม่มีเศียร ฐานแตกเป็น ๒ ชิ้น หน้าตักกว้าง ๖.๕ ซม. สูง ๖.๕ ซม. ฐานหนา ๔ ซม. (ดูรูปที่ ๒๗)

๖. เศษชิน ๖ ชิ้น มีลักษณะคล้ายกำไล (ดูรูปที่ ๒๘)

นอกจากโบราณวัตถุดังกล่าวมาแล้ว ได้พบเศษเครื่องปั้นดินเผาชิ้นเล็กๆ หลายชิ้น และเหล็ก ๑ อัน มีลักษณะคล้ายตะปู ยาว ๑๐ ซม.

สรุปผลการสำรวจขุดแต่งขุดตรวจ

เจ้าหน้าที่ที่มีความเห็นว่า

๑. พระเจดีย์ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ห่างจากตำบลตระพังตรุ ๑๑ กิโลเมตร องค์นี้เป็นแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย และไม่ได้สร้างทับซากโบราณสถานอื่น

๒. ไม่พบสิ่งอื่นใด นอกจากเศษเครื่องปั้นดินเผาและโบราณวัตถุอื่นดังกล่าวข้างต้น ในหลุมขุดตรวจ และที่แนวฐานเจดีย์ด้านเหนือ

๓. มีผู้นำเอาหม้อในสมัยอยุธยา ใส่กระดูกคนมาฝังไว้ที่ฐานเจดีย์ด้านทิศใต้ และนำพระพิมพ์สมัยทวารวดี มาไว้ที่บริเวณใกล้หม้อใส่กระดูกโดยตั้งใจ

๒. การพิจารณาเปรียบเทียบลักษณะอิฐ

การพิจารณาปัญหาในประเด็นนี้ นายชิน อยู่ดี ภัณฑารักษ์พิเศษ กองโบราณคดี เป็นผู้ดำเนินการโดยนำรายละเอียดของขนาดอิฐจากเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี และที่อนุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรีมาเปรียบเทียบกับเจดีย์ร่วมสมัยตามหลักของวิชาโบราณคดีเพื่อศึกษาและเปรียบเทียบอายุของอิฐ ดังมีรายการเปรียบเทียบของโบราณสถานต่อไปนี้

อิฐที่เจดีย์พนมทวนกับเจดีย์ร่วมสมัย

อิฐจากที่ใด	กว้าง ซม.	ยาว ซม.	หนา ซม.	จำนวน อิฐทั่ววัด	ผลต่างของ ส่วนยาวและ ส่วนกว้าง
๑. อิฐที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี	๑๖.๐๕	๒๘.๒๐	๕.๐๕	๑๐ แผ่น	๑๒.๑๕
๒. อิฐที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ณ พระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ ลพบุรี (สร้างในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช)	๑๓.๘๓	๓๖.๐๐	๕.๖๓	๓ แผ่น	๑๘.๑๗
๓. อิฐที่พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ ณ พระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ ลพบุรี (สร้างในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช)	๑๘.๕	๓๖.๘๓	๖.๓๓	๓ แผ่น	๑๘.๑๓
๔. อิฐวัดพระยาแมน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (สร้างในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา พ.ศ. ๒๒๓๓)	๑๓.๒๐	๓๓.๓๖	๕.๖	๕ แผ่น	๑๖.๑๖

อิฐที่อนุสรณ์ดอนเจดีย์กับเจดีย์ร่วมสมัย

อิฐได้จากที่ใด	กว้าง ซม.	ยาว ซม.	หนา ซม.	จำนวน อิฐทั่ววัด	ผลต่างของ ส่วนยาวและ ส่วนกว้าง
๑. อิฐที่อนุสรณ์ดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัด สุพรรณบุรี (สร้างในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร มหาราช พ.ศ. ๒๑๓๕)	๑๔.๔๐	๒๕.๑๐	๔.๕๔	๒๐ แผ่น	๑๔.๖๐
๒. อิฐที่วัดวรเชษฐาราม* จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (สร้างในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ พ.ศ. ๒๑๔๘)	๑๖.๐๑	๓๐.๖๒	๔.๕	๒๐ แผ่น	๑๔.๖๑
๓. อิฐที่เจดีย์เจ้าไทย** บ้านนาทองมู เมืองหาง รัฐนาน สหภาพพม่า (สร้างในรัชกาลสมเด็จพระ เอกาทศรถ พ.ศ. ๒๑๔๘)	๑๓.๐๕	๒๖.๐๕	๔	๒ แผ่น	๑๔.๐

เมื่อเปรียบเทียบผลต่างของความยาวและความกว้างของอิฐแล้ว จะเห็นได้ว่าอิฐที่เจดีย์อนุสรณ์ดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี กับอิฐที่วัดวรเชษฐาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และอิฐจากเจดีย์เจ้าไทย บ้านนาทองมู เมืองหาง รัฐนาน สหภาพพม่า นั้นมีขนาดใกล้เคียงกันมาก ต่างกันตรงจุดทศนิยมเท่านั้น แสดงว่า เจดีย์ที่อนุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ที่ซึ่งรัฐบาลได้สร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชไว้แล้วนั้นเป็นเจดีย์ร่วมสมัยกับเจดีย์วัดวรเชษฐารามและเจดีย์เจ้าไทย ในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ

เนื่องจากมีผู้สงสัยว่าเจดีย์ที่อนุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี แห่งนี้ เป็นเจดีย์สมัยทวารวดี โดยให้เหตุผลว่า บริเวณจังหวัดสุพรรณบุรีเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของอาณาจักรทวารวดี แม้ในปัจจุบันเขตอำเภออยู่ทอง เมื่อทำการสำรวจจุดค้นทางโบราณคดีแล้ว ปรากฏว่าได้พบศิลป โบราณวัตถุและโบราณสถานสมัยทวารวดีมากมาย เพื่อมิให้เกิดข้อขัดแย้งในโอกาสต่อไป กรมศิลปากรได้รวบรวมขนาดอิฐสมัยทวารวดีจากแหล่งต่างๆ มาเปรียบเทียบให้

* วัดวรเชษฐาราม สมเด็จพระเอกาทศรถ พระราชอนุชาในสมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๘

** เจดีย์เจ้าไทยเป็นเจดีย์พระลูกน้องในสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เสด็จสวรรคต เมื่อครั้งยกกองทัพไปตีพม่า พุทธศักราช ๒๑๔๘ ซึ่งพระราชพงศาวดาร กล่าวว่า คือ เมืองหาง หรือ “ห้างหลวง” อาณาเขตส่วนหนึ่งของไทย ปัจจุบันพม่าได้ทำลายลงหมดสิ้นแล้ว พันเอกถวิล อยู่เย็น หัวหน้ากองประวัติศาสตร์ กรมยุทธการทหารบก กองทัพบก เป็นผู้นำอิฐมาให้คณะกรรมการพิจารณา เมื่อวันที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๑๖

ภาคผนวก

พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ

ศักราช ๙๕๔ มะโรงศก (พ.ศ. ๒๑๓๕) วันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒
อุปราชายกมาแต่หงสา ณ วันเสาร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑ เพดานช้างต้นพระยาไชยานุภาพตก
ออกมาใหญ่ประมาณ ๕ องคุลี ครั้นถึงเดือนนี้ มหาอุปราชายกมาถึงแดนเมืองสุพรรณบุรี
แต่ตั้งทัพตำบลพังตรุ วันอาทิตย์ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา ๒ บาท เสด็จ
พยุหบาตราโดยทางชลมารค พันไม้ข่มนามตำบลหล่มพลี ตั้งทัพชัยตำบลม่วงหวาน แล ณ
วันพุธขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๙ บาท เสด็จพยุหบาตราโดยทางชลมารค
อนึ่ง เมื่อใกล้รุ่งขึ้นวัน ๑๒ ค่ำนั้น เห็นพระสารีริกธาตุปาฏิหาริย์ไปโดยทางซึ่งจะเสด็จนั้น ถึง
วันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๓ บาท เสด็จทรงช้างต้นพระยา
ไชยานุภาพ เสด็จออกกรมมหาอุปราชา ตำบลหนองสาหร่าย ครั้นนั้นมิได้ตามฤกษ์และฝ่าย (ฝ่าย)
ฤกษ์น้อยหนึ่ง และเมื่อได้ชนช้างด้วยมหาอุปราชานั้น สมเด็จพระนารายณ์บพิตรเป็นเจ้าต้อง
ปืน ณ พระหัตถ์ข้างขวาหน้าหนึ่ง อนึ่งเมื่อมหาอุปราชาช้างออกมายืนอยู่นั้น หมวกมหา-
อุปราชาสีนั้นตกลงถึงดินและเอาคืนขึ้นใส่แล้ว ครั้นนั้นมหาอุปราชาช้างคอยข้างตายในที่นั้นและ
ช้างต้นพระยาไชยานุภาพ ซึ่งทรงและได้ชนด้วยมหาอุปราชามีชัยชำนะนั้น พระราชทาน
ให้ชื่อเจ้าพระยาปราบหงสา.

พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต)

ตรวจสอบกับ

ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน

ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

ฉบับพระราชหัตถเลขา

และพระราชพงสาวดารกรุงสยาม (จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม)

เฉพาะเหตุการณ์สงครามยุทธหัตถี

ฝ่ายพระมหาอุปราชเสด็จยกทัพหลวงถึงกาญจนบุรี เห็นเมืองร้าง^(๑)เปล่าไม่มีคนก็เข้าพระทัยว่าชาวพระนครศรีธรรมราช^(๒)อพยพเข้าเมืองสิ้น เสด็จประทับแรมอยู่ ณ เมืองกาญจนบุรี^(๓) ให้เที่ยวลาดจับคนจะถามกิจการก็มีได้^(๔) ส่วนพระยาจิตตองกอน้ำก็เร่งทำสะพานข้ามพอเสร็จ^(๕) รุ่งขึ้นพระมหาอุปราชก็เสด็จกรีธาทัพหลวง^(๖)มาโดยมารควิถี^(๗)ถึงตำบลพนมทวนเพลาชายแล้วสามนาฬิกาบังเกิดวายุรัมพวาท^(๘)พัดหวนหอบธุลีฟุ้งผันเป็นกองจักรกระทบมหาเศวตฉัตร^(๙)ซึ่งกันมาหลังพระคชาธารนั้นหักทับลง^(๑๐) พระมหาอุปราชทอดพระเนตรเห็นดังนั้นตกพระทัย^(๑๑)ให้โหรสำหรับทัพทำนาย ถวายพยากรณ์ว่า เหตุนี้ถ้าเข้าไปใน

(๑) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “เป็นเมืองร้าง”

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ว่า “ชาวพระนครศรีธรรมราช”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ชาวพระนครศรีธรรมราชแล้วจึงเทศน์...”

(๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา และพระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “เสด็จประทับแรม ณ เมืองกาญจนบุรี”

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จะถามกิจการการก็มีได้”

(๕) ทุกฉบับว่า “ทำสะพานข้ามพอเสร็จ”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “กรีธาทัพหลวงมา...”

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “โดยมารควิถี”

ฉบับพันจันทนุมาศว่า “โดยมารควิถี”

(๘) ทุกฉบับยกเว้นฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “วายุรัมพวาท”

(๙) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “กระทบถุกมหาเศวตฉัตร”

(๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “...นั้นพับลง”

(๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “...ก็ตกพระทัย”

เที่ยงร้าย^(๑) นี่ชายแล้วเห็นเป็นศุภนิมิตที่พระองค์จะมีชัยได้พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระ-
ราชบิดา^(๒)จะเลื่อนพระองค์ขึ้นจากที่เสวตฉัตรมหาอุปราช^(๓) เถลิงถวัลยราชราไชยศวรยา^(๔)
ในกรุงหงสาวดีเป็นมั่งคั่ง พระมหาอุปราชตรัสได้ฟัง^(๕) ตั้งนั้นก็ยังมิวางพระทัย จนเสด็จถึง
ตำบลพังตรุ^(๖) แดนสุพรรณบุรี ให้ตั้งทัพชัยโดยกระบวน^(๗) แล้วตรัสให้กองม้าสามร้อยลาด
มาจนถึงตำบลเอกราช บางกะทิง ว่าทัพพระนครจะตั้งอยู่ตำบลไคบ่าง^(๘)

ส่วนสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช^(๙) ตรัสปรึกษาแก่ขุนมาตยา
ทั้งปวงว่า ศึก^(๑๐)มหาอุปราชายกมาครั้งนี้ เราเกรงกลัว^(๑๑) ออกต่อยุทธนาการ^(๑๒) กลางแปลงดี
หรือ ๆ จะตั้งมั่นรับในพระนคร^(๑๓) มุขมนตรี^(๑๔) กราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าทราบ
อยู่ว่า พระมหาอุปราชเกรงพระเดชเดชานุภาพสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวครั้งเสด็จ^(๑๕) ไปช่วย
งานพระราชสงครามกรุงหงสาวดี ที่เมืองรุมเมืองคัง^(๑๖) ครึ่งหนึ่งแล้ว และครึ่งเมื่อสมเด็จพระ-

(๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ถ้าเพลเข้าในเที่ยงร้าย”

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สมเด็จพระมหาราชบิดา”

(๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “มหาอุปราช”

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ให้ถวัลยราชราชัยศวรยาธิบดี”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “... ราชย์ราไชยศวรยา”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “... ราชราชัยศวรยา”

(๕) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “... ตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ...”

(๖) ทุกฉบับยกเว้นฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ตำบลตะพังตรุ”

(๗) ทุกฉบับยกเว้นฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ขบวน”

(๘) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ว่าทัพชาวพระนครจะมาตั้งรับอยู่ตำบลไคบ่าง”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ว่าทัพพระนครจะตั้งรับอยู่ตำบลไคบ่าง”

(๙) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สมเด็จพระอนุชาธิราช”

ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า”

(๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ข้าศึก”

(๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “เราจะเกรงกลัว...”

(๑๒) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ออกต่อยุทธนา”

(๑๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “... กลางแปลงดีหรือจะตั้งมั่นรับในพระนครดี”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “... รับในพระนครดี”

(๑๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “มุขมนตรีทั้งปวง”

(๑๕) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ครึ่งเมื่อเสด็จ”

(๑๖) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ไปตีเมืองรุมเมืองคัง”

เจ้าหญิงสาวติดกับพระมหาอุปราช^(๑) คิดเป็นการลำบากให้เสด็จขึ้นไปจะทำร้าย ทำมิได้^(๒) จนทัพหลวงกวาดเอามหาเถรคันฉ่อง พระยาพระราม พระยาเกียรติ ญาตีโยมครว้อพพ^(๓) ในชนบทประเทศขันตเสมา^(๔) กรุงหงสาวดี มาข้ามฝั่งน้ำสโตง^(๕) พระมหาอุปราช^(๖) ตามมาทันคนละฝั่งปาก^(๗) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^(๘) ทรงพระแสงปืนนกสับ ยิงข้ามฝั่งมหานทีอันกว้างต้องสุระกามา^(๙) นายกองหน้าตาย^(๑๐) พระมหาอุปราชและ^(๑๑) ท้าวพระยาสมิงรามัญก็ขยายตมือพระหัตถ์ เกรงพระเดชเดชานุภาพเป็นสองครั้งแล้ว และซึ่งพระมหาอุปราชายกมาครองในประหลาดนัก ด้วยข้าศึกพ่ายไปเดือน ๗^(๑๒) ยังไม่ทันบำรุงช้างม้ารพลถึงขนาด^(๑๓) และเดือนนี้ยกมาถึงพระนคร^(๑๔) เห็นเร็วนัก ที่ร้ายจะได้ข่าวว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง^(๑๕) เสด็จ

(๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “กัมมหาอุปราช”

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “และทำร้าย ทำร้ายมิได้”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “จะทำร้ายพระองค์ ทำมิได้”

(๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “จนทันทัพหลวงกวาดเอามหาเถรคันฉ่องกับพระยาเกียรติพระยาธรรม ญาตีโยมครว้อพพ” ฉบับอื่น ๆ เรื่องเหมือนฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ มีต่างออกไปเล็กน้อย คือ ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “พระมหาเถรคันฉ่อง” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พระยาธรรมพระยาเกียรติ” พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “พระยาเกียน”

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ขอบขันตเสมา”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “มาข้ามฝั่งแม่น้ำสโตง”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “มาข้ามปากแม่น้ำสโตง”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “มหาอุปราช”

(๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “... ทันปากละฝั่งแม่น้ำ”

ฉบับพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “... ทันคนละฝั่ง”

(๘) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว”

(๙) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สุระกามา”

ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “สุระกรมา”

(๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “... นายกองหน้าตาย”

(๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ไม่มีคำว่า “และ”

(๑๒) ฉบับพันจันทนุมาศและฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ด้วยศึกพ่ายไปเดือน ๗”

พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “ด้วยศึกพ่ายไปเมื่อเดือน ๗”

(๑๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ไปทันบำรุงช้างม้ารพลถึงขนาด”

(๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ไม่มีคำว่า “นี้”

(๑๕) ทุกฉบับว่า “สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง” และคำว่า “พระพุทธรเจ้า” ทุกฉบับใช้ “พระพุทธรเจ้า” ทุกแห่ง

สวรรคต คิดว่าแผ่นดินเป็นจลาจลจึงรุดมาโดยทำนองศึก ครั้นจะรับมันในกรุง ข้าศึกจะได้ใจ ขอเชิญเสด็จทัพหลวงออกตั้ง^(๑) แต่งกองทัพเข้าปะทะพังกำลัง^(๒) ถ้าศึกหนักจึงทัพหลวงเสด็จหักต่อภายหลัง^(๓) สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ได้ทรงฟังมุขมนตรีทูลดังนั้น^(๔) ชอบพระทัยมาก^(๕) แยมพระโอรสผู้ดำรัสว่า ซึ่งปรึกษาการสงครามครั้งนี้ต้องด้วยความดำริเรา^(๖) บัดนี้ทัพเตรียมอยู่ ณ ท่งบางขวด พร้อมอยู่แล้ว^(๗) ให้ยกไปตั้งป่าโมก^(๘) เอาแต่ทัพหัวเมืองตรีจัตวายี่สิบสามหัวเมืองเป็นคนห้าหมื่น^(๙) ให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นแม่กองให้พระยาราชฤทธาณันต์^(๑๐) เป็นยกกระบัตร ยกขึ้นไปจัดรับหน้าข้าศึก^(๑๑) อยู่ ณ ตำบลทุ่งหนองสาหร่าย พระยาศรีไสยณรงค์^(๑๒) พระยาราชฤทธาณันต์กราบถวายบังคมลา ออกมาจัดแจงไพร่พลยกทัพไปโดยพระราชบัญชา^(๑๓) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้โหราหาฤกษ์ พระโหราธิบดีหลวงโลกที่ป ขุนเทพาการ^(๑๔) คำนวณพระฤกษ์ถวายว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้จัดตั้งไชยสงคราม^(๑๕) พร้อมมีชัยข้าศึก ขอเชิญเสด็จจากพระนคร ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน

(๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ยกออกตั้งนอกกรุง”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ออกตั้งรับนอกพระนคร แต่งกองทัพ . . .”

(๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พังกำลังศึก”

(๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เสด็จออกหักต่อภายหลัง”

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “มุขอำมาตย์กราบทูลดังนั้น”

(๕) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ก็ชอบพระทัยนัก” ฉบับอื่นๆ ไม่มี “ก็”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ต้องความดำริเรา”

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “บัดนี้ทัพเตรียมพร้อมอยู่ ณ ท่งบางขวดแล้ว”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “บัดนี้ทัพเราเตรียมอยู่ ณ ท่งบางขวดพร้อมอยู่แล้ว”

(๘) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ปากโมก” ฉบับอื่นๆ ว่า “ป่าโมก”

(๙) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เป็นคน ๑๐,๐๐๐”

(๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “พระยาราชฤทธาณันต์”

(๑๑) ทุกฉบับว่า “ยกไปจัดรับหน้าข้าศึก”

(๑๒) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ให้พระยาศรีไสยณรงค์”

(๑๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “โดยพระราชบัญชาสั่งนั้น”

(๑๔) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ขุนเทพาการ”

(๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จัดตั้งไชยสงครามพร้อมมีชัยแก่ข้าศึก”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “จัดตั้งไชยสงครามพร้อมมีชัยข้าศึก”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “จัดตั้งไชยสงครามพร้อมมีชัยข้าศึก”

๒^(๑) เพลารุ่งแล้วสองนาฬิกาห้าบาท สมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ก็ตรัสให้สมุหนายกกำหนด
ทัพหลวงจะเสด็จโดยชลมารคไปตั้งทัพชัยพนมโมก^(๒) สมุหนายกก็แจ้งพระราชกำหนดเข้าทูล-
ละอองธุลีพระบาทฝ่ายทหารพลเรือน เติรียมการจะเสด็จพระราชดำเนินนั้นเสร็จ^(๓)

ถึง ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่^(๔) เพลารุ่งแล้วสองนาฬิกาห้าบาท ได้
ศุภมฤติมหาวิชัยฤกษ์^(๕) สมเด็จพระบาทบรมนาถบรมบพิตร พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์^(๖)
ทรงเครื่องสำหรับพิชัยสงครามเสร็จ ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย^(๗) สมเด็จพระอนุชา-
ธิราชเจ้า^(๘) ทรงเรือพระที่นั่งไกรสรมุขพิमानอันอลังการ^(๙) รจนาคัวยมหาเศวตบรรณัตร์^(๑๐)
ชนิดเครื่องอภิมุขมลายพรายพรรณบังระวิวัน^(๑๑) บังแทรกสลอนสลับ สรรพ^(๑๒) ด้วยกรรชิง
กลึงกลดจามรมาศกาษา^(๑๓) คู่มหาพาร^(๑๔) เลิศนิพนลิก^(๑๕) อธิกด้วยกระบี่รุชฌนธ-

(๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศว่า “ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ”

ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงสาวดารกรุงสยามว่า “ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่”

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ณ พนมโมก” ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า “ปากโมก”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พันปากโมก”

(๓) ทุกฉบับว่า “เตรียมการอันจะเสด็จพระราชดำเนินนั้นเสร็จ”

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ถึง ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ศุภมฤติมหาวิชัยฤกษ์”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สุมฤติมหาวิชัยฤกษ์”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พระพุทธรเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์”

(๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ทรงเครื่องสำหรับพิชัยสงครามก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย”

(๘) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ไม่มีข้อความที่ว่า “... ทรงเรือพระที่นั่งศรีสมรรถไชย สมเด็จพระอนุชาธิ-
ราชเจ้า...”

(๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “อันพรายพรรณ บังระวิวัน...” ไม่มีข้อความที่ว่า “...อลังการรจนาคัวยมหา
เศวตบรรณัตร์ ชนิดเครื่องอภิมุขมลาย”

(๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “มหาเศวตฉัตร”

(๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “บังศรีวิวัน” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “บังวิวรรณ”

ฉบับพระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “บังวิวรรณ”

(๑๒) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ไม่มีคำว่า “สรรพ”

(๑๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “กลึงกลดจามรดาษา”

(๑๔) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “คู่มหาพาร”

(๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เลิศนิพนลิก”

พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “เลิศลิพนลิก”

ชัย^(๑) แลสว่างไสวไฟโรจน์ด้วยเรือจำนำ^(๒) ท้าวพระยาสามนตราขรเรียง^(๓) เป็นระยะโดย
 ขบวนพยุหยาตราหน้าหลัง^(๔) ท่งปวงพร้อมเสร็จ พออุคมฤกษ์^(๕) พระโหราธิบดีก็ลั่นฆ้องชัย
 ราชครูทิวาจารย์^(๖) เป่ามหาสังข์ทักษิณาวัฏ^(๗) ประโคมไตรสังข์ดุริยดนตรี ฆ้องกลองก้องนี้
 สนั่น มหาอรรณพทึ^(๘) เคลื่อนเรือกระบวนพยุหยาตรา^(๙) โดยชลมารคถึงประทับขนาน^(๑๐)
 หน้าพลับพลาชัยป่าโมก^(๑๑) เพลายายแล้ว^(๑๒) สองนาฬิกาสี่บาทเสด็จจัดทัพ^(๑๓) ประทับแรมอยู่
 ที่นั่น^(๑๔) กำหนด ๑๑ ทุ่ม ๓ บาท ทัพหลวงจะเสด็จพระราชดำเนิน^(๑๕) เมื่อเพล ๑๐ ทุ่ม สมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัว^(๑๖) ทรงพระสุบินนิมิตว่า น้ำนองท่วมป่ามาฝ่ายประจิมทิศ^(๑๗) เสด็จลุยชล^(๑๘)

-
- (๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “อริก็ด้วยกระบี่รงฉานรงชัย”
 (๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เรือประจำนำ”
 (๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ท้าวพระยาสามนตราขรเรียง”
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ท้าวพระยามุขมนตรีราชเรียงราย”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ท้าวพระยาสามนตราขรเรียง (รอง)”
 (๔) ฉบับพันจันทนุมาศและฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “โดยกระบวนพยุหยาตรา...”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “โดยขบวนพยุหยาตราท่งหน้าหลัง...”
 (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พอได้อุคมฤกษ์”
 (๖) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ทิวาจารย์”
 (๗) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ทักษิณาวัฏ” ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ว่า “ทักษิณาวัตร”
 (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ก้องนันทมรรณพทึ”
 (๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เคลื่อนเรือขบวนพยุหยาตรา”
 (๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ก็ถึงประทับขนาน...”
 (๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ปากโมก”
 ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ป่าโมก”
 (๑๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เพลายายแล้ว”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เพลายายแล้ว”
 (๑๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เสร็จจัดทัพ”
 (๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับพระราชหัตถเลขา และพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “... อยู่ทันน”
 (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทัพหลวงเสด็จพระราชดำเนิน”
 (๑๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว”
 (๑๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ประจิมทิศ”
 (๑๘) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ลุยชล” ไม่มีคำว่า “เสด็จ”

เที่ยวไป พบมหาสมุทรใหญ่^(๑) ได้สัပ္ยทุทธนาการ^(๒) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประหารกุ่มกัร
 ตาย บรรทมตื่น^(๓) ขณะนั้นตรัสให้โหราทาย^(๔) พระโหราธิบดีทูลทำนายว่าศึกครั้งนี้ใหญ่หลวง
 จะได้ถึงซึ่งมหาสมุทรหัตถ์^(๕) แต่ทว่าพระองค์จะมีชัยจะลุยกู่ประหารปัจจามิตรข้าศึก^(๖) กุ
 พระสุบินว่าเที่ยวลุยกู่กระแสน้ำจะนั้น^(๗) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังก็พระทัยนัก ทรง
 เครื่องสำหรับราชรถยุทธสรรพเสร็จ^(๘) เสด็จยังเกยคอยฤกษ์ ทอดพระเนตรเห็นพระบรม-
 สารีริกธาตุ^(๙) เสด็จปฎิหาริย์ช่วงเท้าผลส้มเกลี้ยง^(๑๐) มาแต่ทักษิณทิศ^(๑๑) เวียนเป็นทักษิณ-
 วัฏ^(๑๒) แล้วเสด็จผ่านไปอุดรทิศ^(๑๓) ทรงพระปิตุข่านไปทั้งพระองค์^(๑๔) ยกพระหัตถ์ถวาย
 ทักษิณขโมธานอธิฐานขอสวัสดิมีชัยแก่ปรปักษ์^(๑๕) พระโหราธิบดีก็ให้ประโคม^(๑๖) แตรสังข์
 ดุริยางคดนตรีพร้อมกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงช้างต้นเจ้าพระยา^(๑๗) ไซยานุภาพติดน้ำมัน
 หน้าหลังเป็นราชพาหนะ สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรงช้างต้นเจ้าพระยา^(๑๘) ปราบไตรจักรติด
 น้ำมันหน้าหลังเป็นราชพาหนะ^(๑๙) พร้อมด้วยช้างทำวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวง เสด็จ

-
- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พบมหาสมุทรหนึ่งใหญ่”
 (๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สัပ္ยทุทธนาการ”
 ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สรพทุทธนาการ”
 (๓) ฉบับพันจันทนุมาศและฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ประทมตื่น”
 (๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ตรัสให้โหราทาย”
 (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จะได้รบพุ่งถึงซึ่งมหาสมุทรหัตถ์”
 (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แต่ทว่าพระองค์มีชัยจะลุยกู่ประหารปัจจามิตรข้าศึก”
 (๗) ฉบับอื่นๆ ทุกฉบับว่า “เที่ยวลุยกู่กระแสน้ำจะนั้น”
 (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทรงเครื่องสำหรับราชรถยุทธพร้อมเสร็จ”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ทรงเครื่องสำหรับราชรถยุทธสรรพ”
 (๙) ทุกฉบับว่า “พระสารีริกบรมธาตุ”
 (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “... ช่วงมาเท้าผลส้มเกลี้ยง”
 (๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศว่า “ทักษิณทิศ”
 (๑๒) ฉบับพระราชหัตถเลขา ฉบับพันจันทนุมาศ และพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ทักษิณวัฏ”
 (๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แล้วเสด็จไปผ่านอุดรทิศ”
 (๑๔) ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ทรงปิตุข่านไปทั้งพระองค์”
 (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “อธิฐานสวัสดิมีชัยให้ชนะปรปักษ์”
 (๑๖) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “พระโหราธิบดีให้ประโคม...”
 (๑๗), (๑๘) คำว่า “เจ้าพระยา” ฉบับพันจันทนุมาศ เขียนว่า “เจ้าพญา”
 (๑๙) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เป็นพาหนะ”

พยุหบาตราทัพ^(๑) โดยแถวสถลมารคไปเข้าที่เสวยตำบลด่านละแวกละเล^(๒) แล้วเสด็จยกไปตามท้องทุ่ง^(๓) เพลาเที่ยงพระอาทิตย์ทรงกลดร่มช้างพระที่นั่งไปจนบ่ายสามโมง พอกระทั่งกองหน้าซึ่งตั้งอยู่ตำบล^(๔) หนองสาหร่าย เสด็จประทับเกยไถ่ฉายไม้ประดู่ใหญ่ อันสถิตเหนือจอมปลวกเอาเป็นนimitครุฑนามชัยภูมิ สั่งให้เร่งตั้งค่ายกองหน้าหลังปึกซ้ายขวาเป็นขบวนประทุมพยุหะ^(๕)

ฝ่ายสมิงจะคราน^(๖) สมิงเปือ^(๗) สมิงทรายม่วน^(๘) นายกองม้าคอยเหตุ เห็นกองทัพหน้าและทัพหลวงดังนั้น ก็ขับม้าวงใหญ่กลับไปค่ายตะพังตรุ^(๙) เอาคี่นั้นทุลแก^(๑๐) พระมหาอุปราชาทูกประการ พระมหาอุปราชแจ้งดังนั้น ก็ทรงพระดำริว่าชะรอยจะเป็นทัพพระนเรศวร^(๑๑) ถ้ามีดังนั้นจะเป็นทัพเอกราช^(๑๒) น้องชายยกมาเป็นมั่นคง แล้วตรัสถาม

-
- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับพันจันทนุมาศ และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เสด็จพยุหบาตราทัพ”
 (๒) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ตำบลสะแกวสะเลา”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ตำบลสระแก้วละเลา”
 (๓) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “แล้วเสด็จไปตามท้องทุ่ง”
 (๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ซึ่งตั้งตำบล . . .”
 (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เป็นขบวนประทุมพยุหบาตรา”
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เป็นขบวนประทุมพยุห”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เป็นกระบวนปทุมพยุห”
 (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สมิงจกคราน” ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า “สมิงจะคราน”
 ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “สมิงจะคราน”
 (๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สมิงเปว”
 ฉบับอื่นๆ ยกเว้นฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “สมิงเปือ”
 (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สมิงชายมอญ”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “สมิงทรายมวล”
 (๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พังตรุ”
 (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เอาคี่นั้นกราบทุลแก”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “เอาคี่นั้นทุลแก”
 (๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ทัพพระนเรศวร”
 ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทัพกรุงพระมหานคร”
 (๑๒) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ทัพพระเอกราช”

สมิงนายกองม้าว้า^(๑) คณะพลประมาณเท่าใด^(๒) สมิงจะคราน สมิงเป้อ สมิงทรายม่วน^(๓) กราบทูลว่า พลประมาณสิบเจ็ดสิบแปดหมื่น^(๔) พระมหาอุปราชได้ฟังดังนั้น จึงตรัสปรึกษา แก่นายทัพนายกองว่า ทัพพระนเรศวร^(๕) ยกมาคราวนี้ก็เป็นทัพใหญ่อยู่แล้ว แต่ทว่าน้อยกว่า เราสองเท่าสามเท่า^(๖) จำจะยกทุ่มตีเอาทัพแรกนี้ให้แตกฉานยับเยินแล้วภายหลังก็จะเบามือลง เห็นจะได้พระนครศรีอยุธยาโดยง่าย นายทัพนายกองก็เห็นโดยพระราชบัญชา พระมหาอุปราช กำหนดแก่นายทัพนายกองให้^(๗) เตรียมพลแต่ในเพลาสายยามให้พร้อม ที่สิบเอ็ดทุ่มจะยกเอารุ่งไว้หน้านายทัพนายกองก็จัดแจงกระบวนทัพเทียบไว้ตามรับสั่งทุกประการ^(๘)

ครั้นเพลาสิบเอ็ดทุ่ม พระมหาอุปราชก็สอดคลองพระองค์^(๙) ทรงเกราะสุวรรณ ประทับพลอยสะพักสังวาลมรกตสามสาย ทางสุวรรณรัตน์มงามงกุฏ^(๑๐) อย่างขัตติยราชราชมัญ ยอดเงื่อมไปหน้าดุจเศียรवासกรี แล้วทรงเครื่องสำหรับกันสรรพาวุธ^(๑๑) พร้อมเสร็จเสด็จ ทรงช้างต้นพลายพัทธโก^(๑๒) สูง ๖ ศอก ๑๕ นิ้ว^(๑๓) ดินน้ำมันหน้าหลังเป็นพระคชาธารกั้น

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “แล้วตรัสถามสมิงนายกองม้าว้า”

(๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “คณะพลประมาณสักเท่าใด”

(๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “และสมิงทรายม่วน”

(๔) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ประมาณ ๑๗๐,๐๐๐ ถึง ๑๘๐,๐๐๐”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทัพพระมหานคร . . .” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ทัพพระนครศรีอยุธยา” ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ทัพพระนคร”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ทัพพระนครยกมาคราวนี้”

(๖) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “๒-๓ เท่า”

(๗) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ไม่มีคำว่า “ให้”

(๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “. . . ก็จัดแจงขบวนเทียบไว้ตามรับสั่งทุกประการ”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “. . . จัดแจงกระบวนทัพเทียบตามรับสั่งทุกประการ”

(๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สอดสนองพระองค์”

(๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศ และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ทรงสุวรรณรัตน์มงามงกุฏ”

(๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ว่า “ทรงเกราะสำหรับสรรพาวุธ”

(๑๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “. . . พร้อมเสร็จ เสร็จทรงช้างพลายพัทธโก”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “. . . พลายพัทธโก”

(๑๓) ทุกฉบับว่า “สูงหกศอกคืบห้านิ้ว”

เศวตฉัตร สมิณันทมาง^(๑) เป็นกลางช้างเจ้าเมืองมลาวนควาญ^(๒) พร้อมด้วยแวงจตุลึงคบาท^(๓) และหน้าช้างพระมหาอุปราชานั้น ทวนทองสร้อย ถัดออกมาขึ้นวางบินจ่ารง^(๔) มณฑกนกสับ ตระเบงแก้ว^(๕) ดาบโล่ ดาบตั้ง สิ่งละห้าร้อย และมาจาชโร^(๖) พี่เลี้ยงพระมหาอุปราชานั้น เป็นกองหน้าชี้ช้างพลายพัชเนียง^(๗) สูงหกศอกคืบสองนิ้ว ตัดน้ำมันหน้าหลัง สมิณปราบศึก เป็นกลางช้าง สมิณมือเหล็กเป็นควาญ พระมหาอุปราชาให้แต่งช้างชนะงาผูกคชาธารมีเศวตฉัตรทั้งสิบหกช้าง^(๘) พรางไว้ และจัดสมิงรามัญ^(๙) ที่เข้มแข็งซึ่งประจำกรบอยู่หน้าช้าง มาจาชโร พระพี่เลี้ยง^(๑๐) มีช้างตั้งกันแทรกแซง^(๑๑) เป็นชนัดและบินจ่ารง^(๑๒) มณฑกนกสับหามเล่น และพลดาบโล่ ดาบตั้ง^(๑๓) ดาบสองมือ สิ่งละพันเป็นชั้นๆออกไป^(๑๔) แล้วช้างท้าวพระยารามัญ เกียกกายกองหน้า และพลเดินเท้ายี่สิบหมื่น^(๑๕) พลม้าสามพัน^(๑๖) แซงสองฟากทุ่ง ทัพหลัง

(๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สมิณันทมาง”

(๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เจ้าเมืองมะลาวนควาญ” ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เจ้าเมืองมะลาวนเป็นควาญ”

ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เจ้าเมืองมลาวนเป็นควาญ”

(๓) ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “จตุลึงคบาท”

(๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “บินจ่ารงค์”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “กะเบงแก้ว”

ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “กระเบงแก้ว”

(๖) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “มาจาชะโร” ทุกแห่ง

(๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พลายพัชชะเนียง”

(๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สิบหกชั้น”

(๙) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “แล้วจัดสมิงรามัญ . . .”

(๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ประจำกรบอยู่ ช้างมาจาชโรพี่เลี้ยง”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ประจำกรบอยู่หน้าช้าง มาจาชโรพี่เลี้ยง . . .”

(๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “และมีช้างตั้งกันแทรกแซง”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “มีช้างตั้งกันแทรกแซง”

(๑๒) ทุกฉบับว่า “แล้ววางบิน . . .”

(๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พลดาบโล่ แลดาบตั้ง”

(๑๔) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เป็นชั้น ๒ ออกไป”

(๑๕) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “๑ หมื่น”

(๑๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แลพลม้าสามพัน”

นั้นพระยาเชียงใหม่^(๑) ซึ่งช้างพลายชมพู^(๒) สูง ๖ ศอกคืบนิ้วหนึ่ง^(๓) ดินน้ำมันหน้าหลัง พระยาเชียงใหม่^(๔) เป็นกลางช้าง แสนหาญใจศึกความ^(๕) กอปรไปด้วยช้างค้ำกัน แทรกแซง^(๖) พลเดินเท้าสิบหมื่น^(๗) พระมหาอุปราชำจทัพเป็นสัตตเสนา^(๘) เจ็ดแถว แถวละเจ็ดกองเป็นสี่สิบเก้ากอง พร้อมพลพลทวยหาญให้ลั่นฆ้องใหญ่ ฆ้องกระเต^(๙) ตีรับ ตามหมวดกอง ยกจากค่ายตะพังตรุครั้งนั้นสนั่นนฤนาทด้วยศัพทสำเนียง^(๑๐) เสียงช้างม้าพล พลเดินสะท้านสะเทือนคูดุแผ่นดินพสุธาจะถล่มลง^(๑๑)

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ขณะเมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ ฉายาไม้ประดู่เร่งให้ ทิ้งค่ายมั่น ทอดพระเนตรเห็นม้ารำญตามชายทุ่งควมกลับไป^(๑๒) ก็ตรัสแก่มุขมนตรีว่า^(๑๓) พลม้าซึ่งกลับไปนั้นเห็นที่พระมหาอุปราชำให้มากอยเอาเหตุไปแจ้ง^(๑๔) ตีร้ายเพลาพรงนี้จะได้ ยุทธใหญ่ ให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ พระยาราชฤทธานนต์ เร่งยกไปแต่ในเพล^(๑๕)

-
- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทัพหลังพระเจ้าเชียงใหม่”
 (๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พลายชมพู” ฉบับพระราชหัตถเลขาและฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พลายชมพู-
 ทัด” พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “พลายชมพูทัด”
 (๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สูง ๖ ศอกคืบหนึ่ง”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “สูง ๖ ศอกคืบ ๑ นิ้ว”
 (๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “พระยาเชียงใหม่”
 (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “แสนหาญใจศึกเป็นความ”
 (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แทรกแซง”
 (๗) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “และพลเดินเท้าสิบหมื่น” ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พลเดินเท้าสิบเอ็ดหมื่น”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “และมีพลเดินเท้า ๑๐ หมื่น”
 (๘) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “จัดเป็นสัตตเสนา . . .”
 ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จัดทัพเป็นสัตตเสนาองค์”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “จัดทัพเป็นสัตตเสนา . . .”
 (๙) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ฆ้องกะเต”
 (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ศัพทสำเนียง”
 (๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เสียงช้างเสียงม้าคูดุแผ่นดินพสุธาจะถล่มลง”
 (๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เห็นม้ารำญตามชายทุ่งควมม้ากลับไป”
 (๑๓) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “จึงตรัสแก่มุขมนตรีว่า”
 (๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ให้มากอยเหตุไปแจ้ง”
 (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เร่งยกไปในเพล . . .”

ตีสิบเอ็ดทุ่ม ปะทะหน้าข้าศึกฟังกาลังดู^(๑) และในกองทัพหลวง^(๒) ก็ให้พร้อมไว้แต่ในเพลาย่ำรุ่ง^(๓) ท้าวพระยานายทัพนายกองก็ตรวจเตรียมโดยพระกำหนด^(๔)

ครั้นอรุณรุ่งแสงสุริโยภาส พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จยังเกย ตรัสให้ท้าวพระยาในกองทัพหลวง^(๕) ยกออกตั้งกระบวนเบญจเสนา^(๖) พระยาศรีราชเดโช^(๗) ชี้ช้างพลายโถมไทรภพ ถือพลหมื่นหนึ่งเป็นกองหน้า พระยาพิชัย-
รณฤทธิ์ชี้ช้างพลายจบไทรจักร^(๘) ถือพลห้าพันเป็นปีกขวา^(๙) พระยาพิชิตณรงค์ชี้ช้างพลาย
จุ่มโถมทัพ ถือพลห้าพันเป็นปีกซ้าย พระยาเทพอรชุน^(๑๐) ชี้ช้างพลายจับโถมยุทธ ถือ
พลหมื่นหนึ่งเป็นเกียกกาย พระยาชัยสงคราม^(๑๑) ชี้ช้างพลายฝ่าพลแมน^(๑๒) ถือพล
ห้าพัน^(๑๓) เป็นปีกขวา พระรามกำแหง^(๑๔) ชี้ช้างพลายแสนพลพ่าย ถือพลห้าพันเป็นปีกซ้าย
และหน้าพระคชาธารออกไปปลายเชือกนั้น ขุนโถมจตุรงค์ ชี้ช้างพลายกฤษณชัย^(๑๕)

(๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ไปปะทะหน้าข้าศึกฟังกาลังดู”

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แลในกองหลวง”

(๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “. . . ก็ให้ตรวจเตรียมพร้อมไว้แต่เพลาย่ำรุ่ง”

(๔) ทุกฉบับว่า “. . . โดยพระกำหนด”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ท้าวพระยานายกองทัพหลวง”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ยกขบวนเบญจเสนา”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ยกออกตั้งกระบวนเบญจเสนาท้าทัพ”

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พระยาสี่ราชเดโชชัย”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ให้พระยาสี่ราชเดโช”

(๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “โถมไทรจักร”

(๙) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เป็นปีกซ้าย พระยาเทพอรชุน ชี้ช้างพลายจับโถมยุทธถือพล ๑๐,๐๐๐ เป็นเกียก-
กาย” ตกข้อความที่ว่า “เป็นปีกขวา พระยาพิชิตณรงค์ชี้ช้างพลายจุ่มโถมทัพ ถือพลห้าพัน . . .”

(๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พระยาเทพอรชุน”

(๑๑) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “พระพิชัยสงคราม” ฉบับอื่น ๆ ว่า “พระยาพิชัยสงคราม”

(๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ชี้ช้างพลายฝ่าพลแมน”

(๑๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ถือพลห้าร้อย”

(๑๔) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พระรามกำแหง”

(๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ชี้ช้างพลายกฤษณชัย”, ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “. . . พลายหัตถ์สินพิชัย ถือ
พลกระบอกทอง . . .” แสดงว่าตกข้อความที่ว่า “พลายกฤษณชัย ขุนทรงเดชชี้ช้างพลายไทรสรเดช
พลเชนทองช้างละห้ารอย พระรามานุกษ์ช้างพลาย . . .”

ขุนทรงเดช^(๑) ขี่ช้างพลายไตรสรเดช^(๒) พลเคนทอง^(๓) ข้างละห้าร้อย พระราชมานู^(๔) ขี่ช้างพลายหัสตินพิชัย^(๕) ถือพลปีกลองชนะซ้ายขวาข้างละห้าร้อย และหลวงพิเศษสงคราม ขี่ช้างพลายบุญยิ่ง หลวงรามพิชัยขี่ช้างพลายมิ่งมังกุฎ ถือพลดาบโล่ ดาบทั้ง ข้างละห้าร้อย พระราชวังสนี่ขี่ช้างพลายแก้วมาเมือง ถือพลอาสาจามห้าร้อย พระเสนาภิมุขขี่ช้างพลายเฟื่องภพไตร^(๖) ถือพลอาสาญี่ปุ่นห้าร้อย ถัดนั้นทหารทะเลวงพันคู่พระทัยร้อยสามสิบหกคน^(๗) ถือดาบเขนสี่สิบสองคน^(๘) ถือดาบโล่สี่สิบสองคน ถือดาบสองมือห้าสิบสองคน^(๙) หน้าพระคชาธารนั้น หัวหมื่นพันทนายสี่พระตำรวจล้วนดาบสะพายแล่งถือทวนทองห้าร้อย กำหนดทั้งกองทัพหลวง^(๑๐) เป็นพลแสนหนึ่ง ให้เอาพลายภูเขาทองขึ้นระวางสะพัดชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพ สูงหกศอกก๊ีบสองนิ้ว ตัดน้ำมันหน้าหลังผูกคชาภรณ์เครื่องมั้น ปักมหาเศวตฉัตรเป็นพระคชาธาร เจ้าราม-รามพเป็นกลางข้าง นายมหานุภาพควาญ^(๑๑) และแจจตุลลังคบาทน^(๑๒) พระมหรามนตรีอยู่เท่าหน้าฝ่ายขวา^(๑๓) พระมหาเทพอยู่เท่าหน้าฝ่ายซ้าย หลวงอินทรเทพอยู่เท่าเบื้องหลังฝ่าย-ขวา หลวงพิเรนทรเทพอยู่เท่าหลังเบื้องซ้าย และพระคชาธารพระอนุชาธิราชเจ้าน^(๑๔) พลายบุญเรืองขึ้นระวางสะพัดชื่อเจ้าพระยาปราบไตรจักร สูงหกศอกก๊ีบ ตัดน้ำมันหน้าหลัง ผูกคชา-

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ขุนทรงเดชขี่ช้างพลายหัสตินพิชัยถือพลปีกลองชนะ...” ตกความที่ว่า “ขี่ช้างพลายไตรสรเดช พลเคนทองข้างละห้าร้อย พระราชมานูขี่ช้าง...”

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พลายไตรสรเดช”

(๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ถือพลเคนทอง...”

(๔) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พระราชมานู”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พลายหัสตินพิชัย”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พลายเฟื่องปราบไตร”

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สามสิบหกคน”

(๘) ทุกฉบับว่า “ยี่สิบสองคน”

(๙) ทุกฉบับว่า “เจ็ดสิบสองคน”

(๑๐) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “กำหนดทั้งทัพหลวง”

(๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “นายมหานุภาพเป็นควาญ”

(๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “และแจจตุลลังคบาทน”

(๑๓) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “พระมหารามนตรี อยู่เท่าหลังเบื้องขวา หลวงพิเรนทรเทพ อยู่เท่าหลังเบื้องซ้าย” หายไปสองคนคือผู้ที่ประจำเท่าหน้าขวาและซ้าย

(๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าน”
ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “สมเด็จพระอนุชาธิราชน”

ภรณ์เครื่องมัน ปักบวรเศวตฉัตร หมิ่นภักดีศวรเป็นกลางข้าง ขุนศรีคชคงความ^(๑) และปักทัพ
 หลวงนั้นพระยามหาเสนา^(๒) ขี่ช้างพลายमारप्रलย์ ถือพลหมื่นห้าพันเป็นปักขวา พระยา-
 จักร^(๓) ขี่ช้างพลายไฟภักทกลับ^(๔) ถือพลหมื่นห้าพัน^(๕) เป็นปักซ้าย พระยาพระคลังขี่ช้าง
 พลายจักรมहिมา^(๖) ถือพลหมื่นหนึ่งเป็นยกกระบัตร์ พระราชสงครามขี่ช้างพลายสังหารคชสีห์^(๗)
 ถือพลห้าพันเป็นปักขวา พระรามรณภพขี่ช้างพลายมณีจักรพรรดิ ถือพลห้าพันเป็นปักซ้าย
 พระยาทำนุขี่ช้างพลายสวัสดิพิชัย^(๘) ถือพลหมื่นหนึ่งเป็นกองหลัง หลวงหฤไทย^(๙) ขี่ช้าง
 พลายทรงภูบาล^(๑๐) ถือพลห้าพันเป็นปักขวา หลวงราชภักดี^(๑๑) ขี่ช้างพลายสารภูธร^(๑๒) ถือพล
 ห้าพันเป็นปักซ้าย ประกอบด้วย^(๑๓) หมู่มหาดคเชนทร์^(๑๔) ตั้งกันแทรกแข่งสลักค่าย คำ
 พังคาโคกเด่น^(๑๕) ล้วนสารพยุหะคุมहिมา^(๑๖) อันทั่วพระยาเสนาบดีพิริยโยธาทวยหาญ^(๑๗)

-
- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ขุนศรีคชคงเป็นความ”
 (๒) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เจ้าพระยามหาเสนา”
 (๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เจ้าพระยาจักรี”
 (๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พลายภักทกลับ”
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พลายไฟภักทกลับ”
 (๕) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ถือพล ๕๐,๐๐๐”
 (๖) ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “พลายจักรมहिมา”
 (๗) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “พระราชสงครามขี่ช้างสังหารคชสีห์”
 ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พระราชสงครามขี่ช้างพลายสังหารคชสีห์ ถือพลห้าพันเป็นปักซ้าย พระยาทำนุขี่ช้าง
 พลายสวัสดิพิชัย...” ตกความทว่า “ถือพลห้าพันเป็นปักขวา พระรามรณภพ ขี่ช้างพลายมณีจักรพรรดิ...”
 (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พลายสวัสดิพิชัย”
 (๙) ทุกฉบับว่า “หลวงหฤทัย”
 (๑๐) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “ขี่ช้างพลายทรงภูบาล”
 (๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “หลวงอภัยสุนทร”
 พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “หลวงไภภักดี”
 (๑๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พลายสารภูธร”
 (๑๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ลำดับด้วย” ฉบับอื่นๆ ว่า “ประดับด้วย”
 (๑๔) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “คเชนทร”
 ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “คชินทร”
 (๑๕) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “โคกเด่น”
 (๑๖) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ล้วนสารพยุหะคุมहिมา”
 พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “ล้วนสารพยุหะคุมहिมา”
 (๑๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พิริยโยธาทวยหาญ”

แสนยาพลากรพลพณท์^(๑) พร้อมพรังตังตามขบวนเบญจยุท^(๒) เสนางคนิกรเสร็จ พระ-
 มหาราชครู พระครูศิวพราหมณ์โหราธิบดี^(๓) กัณเฑาะฏ^(๔) เสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้า-
 อยู่หัวทั้งสองพระองค์ทรงมูรธาภิเษก ถวายอาเศียรพาทอวยชัย^(๕) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรง
 เครื่องประดับสำหรับราชกษัตริย์^(๖) สมรภูมิสงคราม วันนั้นวันอาทิตย์^(๗) ทรงพระแสงธนู
 แล้วเสด็จขึ้นเกยคอยฤกษ์ และชีพื่อพราหมณ์^(๘) ทำโขนทวารละว้าเช่นไก่^(๙) ขุนมหาวิชัย^(๑๐)
 ตัดไม้ข่มนามแล้วเสร็จ^(๑๑) พอไดยืนสำเนียง^(๑๒) ปีนียยุทแยง^(๑๓) สุดเสียง ตรัสให้หมื่น-
 ทิพเสนา^(๑๔) เอมำเร็วไปฟังราชการ เห็นทัพหน้าพ่ายเป็นอลหม่าน^(๑๕) หมื่นทิพเสนาพาเอา
 ขุนหมื่นในกองหน้าเข้ามาเฝ้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสถาม เหตุใดพ่ายข้าศึก^(๑๖) ขุนหมื่นกราบ
 ทูลพระกรุณาว่า^(๑๗) ยกขึ้นไปถึง^(๑๘) ท้ายโคกเผาเพลเข้าประมาณโมงเศษ^(๑๙) พบกองทัพรามัญ

-
- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แสนพลากรพลพณท์”
 ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “แสนยาพลากรพรังพร้อม . . .”
- (๒) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “กระบวนเบญจยุท”
- (๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พระมหาราชครูพราหมณ์โหราธิบดี”
- (๔) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “อัญเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องประดับสำหรับราชกษัตริย์ผู้สมรภูมิ
 สงคราม วันนั้นวันอาทิตย์ . . .” ไม่มีข้อความที่ว่า “พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรง
 มูรธาภิเษก”
- (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทรงมูรธาภิเษก ถวายอาเศียรพาทอวยชัย”
- (๖) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “สำหรับบรมราชกษัตริย์”
- (๗) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “วันนั้นเป็นวันอังคาร”
- (๘) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “และชีพื่อพราหมณ์”
- (๙) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ตั้งโขนทวารละว้าเล่นไก่ (เช่นไก่)”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ตั้งโขนทวารละว้าเล่นไก่”
- (๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ขุนมหาพิชัย”
- (๑๑) ทุกฉบับ ยกเว้นฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เสร็จแล้ว”
- (๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พอไดยืนเสียง”
- (๑๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ยียยุทแยง” พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ไม่มี “แยง”
- (๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จมนทิพเสนา” ทุกแห่ง
- (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เห็นทัพหน้าพ่ายมาเป็นอลหม่าน”
- (๑๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “. . . ตรัสถามว่า เหตุใดจึงพ่ายข้าศึก”
- (๑๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “. . . กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า”
- (๑๘) ฉบับพันจันทนุมาศ ใช้คำว่า “ถึง” แทนทุกแห่ง
- (๑๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ยกขึ้นไปถึงท้ายโคกเผาเพลเข้าประมาณโมงเศษ”
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ยกไปถึงท้ายโคกเผาเพลเข้าประมาณโมงเศษ”

ยกมาปะทะกันถึงทะเลมบอบนศึกหนักกว่าทุกครั้งจึงพ่าย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสดูความคิดมุขมนตรี^(๑) ขอเชิญเสด็จทัพหลวงตั้งมั่นอยู่ก่อนแต่งทัพไปตั้งรับหน่วงไว้ ต่อได้ทีแล้วจึงยกทัพหลวงออกทำยุทธหัตถี^(๒) เห็นจะได้ชัยชนะ^(๓) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่เห็นด้วย จำรัสว่าทัพหน้าแตกฉานมาแล้ว และจะแต่งทัพออกรับไว้ก็จะมาปะทะกันเข้าก็จะพลอยให้แตกเสียอีก^(๔) ชอบให้เปิดลงมาทีเดียว ให้ข้าศึกไล่ละเลิงใจเสียกระบวนมา^(๕) เราจึงยกทัพใหญ่ยอข้าศึก^(๖) เห็นจะได้ชัยชนะ^(๗) โดยง่าย ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวงกราบถวายบังคมพร้อมกัน เห็นโดยพระราชดำริ^(๘) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ตรัสให้หมื่นทิพเสนา^(๙) หมื่นราชามาตย์^(๑๐) เอามาเร็วขึ้น^(๑๑) ไปประกาศแก่นายทัพนายกอง พลทหารทั้งปวงอย่าให้รอรับเลย ให้เปิดลงมาทีเดียว

ฝ่ายทัพพราหมณ์เห็นชาวพระนครพ่ายไป มิได้ตั้งรับ^(๑๒) ก็ยังมีใจกำเริบไล่ระส่ำระสาย

-
- (๑) ทุกฉบับว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสดูความคิดมุขมนตรีว่า ทัพหน้าพ่ายดังนี้จะคิดประการใด เสนาบดีมนตรีมุขกราบทูลว่า ขอเชิญเสด็จ...” เฉพาะพระราชพงสาวดารกรุงสยามว่า “... ขอเชิญเสด็จตั้งมั่นอยู่ก่อน”
- (๒) ทุกฉบับ เว้นฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ยุทธหัตถี”
- (๓) ทุกฉบับ เว้นฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ชัยชนะ”
- (๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “และจะแต่งทัพออกรับไว้จะมาปะทะกันเข้าจะพลอยให้แตกเสียอีก” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “และจะแต่งทัพออกรับจะมาปะทะกันเข้าจะพลอยให้แตกเสียอีก”
- (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ขบวน”
- (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เราจึงยกทัพใหญ่...” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เราจึงยกทัพออกยอข้าศึก” พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “เราจึงยกทัพใหญ่ออกยอข้าศึก”
- (๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ชัยชนะ”
- (๘) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวง ก็กราบถวายบังคมพร้อมกันเห็นโดยพระราชดำริ” ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ว่า “ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวง กราบถวายบังคมเห็นโดยพระราชดำริพร้อมกัน”
- (๙) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “หมื่นทิพเสนา”
- (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จมนราชามาตย์”
- (๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เข้ามาเร็วขึ้นไป”
พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “เข้ามาขึ้นไป”
- (๑๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เห็นชาวพระนครพ่าย มิได้ตั้งรับ” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เห็นทัพชาวพระนครพ่ายมิได้ตั้งรับ” พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “เห็นชาวพระนครพ่าย มิได้ตั้งรับ”

มิได้เป็นกระบวน^(๑) สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า^(๒) เสด็จคอยฤกษ์ทอดพระเนตรเห็นมหาเมฆ
 ๕ ขึ้นมาแต่ทิศพายัพ^(๓) แล้วกลับเกลื่อนकिनกระจายอันตรายกันไปพระสุริยเทวบุตรจรัสแจ่มดวง
 ในนภาดลอากาศ^(๔) พระมหาราชครู พระครูปโรหิตาจารย์^(๕) โหรธิบดีก็ลั่นฆ้องชัยดำเนินธง
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จทรง^(๖) เจ้าพระยาไชยานุภาพ^(๗) เป็นพระคชาธาร สมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถอัครบรมนาถราชอนุชาเสด็จทรง^(๘) เจ้าพระยาปราบไตรจักรเป็นพระคชาธาร
 พลทหารก็ให้สนับนัสน้อยทัพ แตรสังข์เสียงประโคมฆ้องกลองชนะกลองศึกสะท้อน^(๙)
 ประหนึ่งแผ่นดินจะไหว สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ยাত্রาพระคชาธารเป็นบาท
 ๑๐ อย่างสะเทินมาเบี่ยงขวาปะฝ่ายซ้ายข้าศึก^(๑๐) เจ้าพระยาไชยานุภาพ เจ้าพระยาปราบไตรจักรได้
 ยืนเสียงพลแลเสียงฆ้องกลองศึกอิงคะเน ก็เรียกมันครันครันทางหูทางกิริยาป่วน เดินเป็น
 บาทอย่างใหญ่ เร็วไปด้วยกำลังน้ำมัน^(๑๑) ช้างท้าวพระยามุขมนตรีและโยธาหาญซ้ายขวาหน้าหลัง
 ๑๒ ทิ้งนั้นตกลงไป^(๑๒) มีทันเสด็จพระคชาธาร^(๑๓) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์^(๑๔)
 ใกล้เคียงหน้าข้าศึกตรัสทอดพระเนตรเห็นพลพม่ารามัญยกมานั้น เต็มท้องทุ่งเกินคุจกลืนในพระ-

(๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ขบวน”

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สมเด็จพระนเรศวรผู้เป็นเจ้า”

(๓) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “มาแต่พายัพ”

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “นภดลอากาศ”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พระครูปโรหิตาจารย์”

(๖), (๘) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เสด็จทรงช้างต้น”

(๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “... ทรงพญาไชยานุภาพ”

(๙) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สะท้อนสะเทือน”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “สะท้อนและสะเทือน”

(๑๐) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “อย่างสะเทินมาบ่าหน้าต่อข้าศึก”

(๑๑) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เดินเป็นบาทอย่างใหญ่ไปด้วยกำลังน้ำมัน”

(๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ช้างพระยามุขมนตรี แลโยธาหาญซ้ายขวาหน้าหลังทิ้งนั้นตามมีทันเสด็จพระ
 คชาธาร ...”

(๑๓) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “... มีทันเสด็จ และพระคชาธาร”

(๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์”

มหาสมุทร ข้าศึกไล่พลชาวพระนครมา^(๑) ครั้นนั้นสลบหลับซอมนกันมิได้เป็นกระบวน^(๒) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ขับพระคชาธารเข้าโจมตีแทง ช้างม้าวิ่งพลไล่สายเสีย^(๓) ถีบฉัตร^(๔) ตะลุมบอน พลพม่ารามัญล้มตายเกลื่อนกลาด^(๕) ช้างข้าศึก^(๖) ได้กลืนน้ำมันพระคชาธารก็หัก หันหลบปะกันไปเป็นอลหม่าน พลพม่ารามัญโทรมยิงธนู^(๗) หน้าไม้ปืนไฟระดมเอาพระคชาธาร^(๘) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ แลธุมการก็ตลบ^(๙) มีดเป็นหมอกมัวไปมิได้เห็นกันประจักษ์^(๑๐)

พระบาทสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า จึงตรัสประกาศ^(๑๑) แก่เทพยดาทั้งปวงว่า ให้บังเกิดมาในประยูรมหาเศวตฉัตร จะให้บำรุงพระบวรพุทธศาสนา ไฉนจึงมิช่วยให้สว่างแลเห็นข้าศึกเล่า^(๑๒) พอตกพระโอรสผู้ลง พระพายก็พัด ควันอันเป็นหมอกมืดนั้นสว่างไป ทอดพระเนตรเห็นช้างเศวตฉัตร ๑๖ ช้าง^(๑๓) มีช้างตั้งช้างกันอยู่เป็นอันมาก^(๑๔) แต่มิได้เห็นพระมหากษัตริย์^(๑๕) ครั้นเหลือบไปฝ่ายทิศขวาพระหัตถ์^(๑๖) ก็เห็นช้างเศวตฉัตรช้างหนึ่งยืนอยู่ ณ

-
- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ไม่มีคำว่า “มา”
ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พลข้าศึกไล่พลชาวพระนครมา”
- (๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ขบวน”
- (๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ไล่สายเสีย”
- (๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ถีบกัศ” ฉบับอื่นๆ ว่า “ถีบฉัตร”
- (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พลพม่ารามัญล้มตายเกลื่อนกลาด”
- (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ช้างม้าข้าศึก”
- (๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พลพม่ารามัญก็โทรมยิงธนู . . .”
ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พลพม่ารามัญก็โถมยิงธนู . . .”
- (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ระดมพระคชาธาร”
- (๙) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “แลธุมการก็ตระหลบ”
- (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “มิได้เห็นประจักษ์”
- (๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จึงประกาศ . . .”
- (๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ไฉนจึงมิช่วยให้สว่างเห็นข้าศึกเล่า”
- (๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “๑๒ ช้าง”
- (๑๔) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “มีช้างตั้งช้างกันยืนอยู่เป็นอันมาก”
พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “มีช้างกันยืนอยู่เป็นอันมาก”
- (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แต่มิได้เห็นอุปราช”
- (๑๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ครั้นเหลือบไปทิศขวาพระหัตถ์”

ฉายาไม้อ้อย มีเครื่องสูงแลทหารหน้าข้างมากก็เข้าพระทัยถนัดว่า ข้างพระมหาอุปราชฯ พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ขับพระคชาธารเข้าไป^(๑) ทหารหน้าข้างซ้ายก็ขว้างปืนจ่ารง^(๒) มณฑกนกลับ ตระแบงแก้ว^(๓) ระคมยิง มิได้ต้องพระองค์แลพระคชาธาร สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า จึงตรัสเรียกด้วยพระสุรเสียงอันดังว่า^(๔) พระเจ้าพี่เราจะยืนอยู่ไยในร่มไม้เล่า เชิญออกมาทำยุทธหัตถี^(๕) ด้วยกัน ให้เป็นเกียรติยศไว้ในแผ่นดินเถิด ภายหน้าไม่มีกษัตริย์ที่จะได้ยุทธหัตถีแล้ว^(๖)

พระมหาอุปราชฯ ได้ฟังดังนั้น ก็ละอายพระทัย^(๗) มีขัตติยราชมานะก็บ้ายพระคชาธารออกมาจับ เจ้าพระยาไชยานุภาพเห็นข้างศึกก็ไปด้วยฝืนน้ำมัน^(๘) มิทันยังเสียทีพลายพัทธกได้ลางแบกรุนมา พระมหาอุปราชฯ จ้วงฟันด้วยของ้าว^(๙) สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เบี่ยงพระมารับ พระแสงของ้าวมิได้ต้องพระองค์^(๑๐) เจ้าพระยาไชยานุภาพสะบัดลงได้ลางแบกถนัด พลายพัทธกเพเลียงเบนไป^(๑๑) สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ที่จ้วงฟันด้วย

(๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ก็ขับพระคชาธารตรงเข้าไป”

(๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ขว้างก็ปืนจ่ารงค์ . . .”

(๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ตะแบงแก้ว”

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จึงตรัสร้องเรียกด้วยพระสุรเสียงอันดังว่า”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ตรัสร้องเรียกด้วยพระสุรเสียงอันดังว่า”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “จึงตรัสร้องเรียกด้วยเสียงอันดังว่า”

(๕) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ยุทธหัตถี”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ภายหน้าไม่มีพระเจ้าแผ่นดินที่จะได้ยุทธหัตถีแล้ว”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ภายหน้าไปไม่มีกษัตริย์ที่จะได้กระทำยุทธหัตถีแล้ว”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ภายหน้าไม่มีกษัตริย์ที่จะได้ยุทธหัตถีแล้ว”

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “. . . ได้ฟังดังนั้นแล้ว ละอายพระทัย . . .”

ฉบับอื่นๆ ว่า “. . . ได้ฟังดังนั้น ละอายพระทัย”

(๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ฝืนน้ำมัน” ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “. . . ฝืนน้ำมัน”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ก็เร็วไปด้วยฝืนน้ำมัน”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “. . . ฝืนน้ำมัน”

(๙) ทุกฉบับว่า “. . . จ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว”

(๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พระแสงของมิได้ต้องพระองค์”

(๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เพเลียงเบนไป”

พระแสงพลพ่ายต้องพระอัสสาเบื่องขวามหาอุปราชา^(๑) ตลอดจนมาถึงปัจฉิมมูราประเทศ^(๒) ชบลงกับคอช้าง แลนายมหานุภาพถวายพระคชาธารพระนเรศวร^(๓) เป็นเจ้านั้นต้องปืนเข้าศึก ตาย

ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ชนช้างด้วยมหาอุปราชานี้^(๔) เจ้าพระยาปราบไตรจักร ซึ่งเป็นพระคชาธาร^(๕) สมเด็จพระเอกาทศรถก็เข้าชนด้วยพลายพัชเฌียง^(๖) ช้างมาจากโร^(๗) เจ้าพระยาปราบไตรจักรได้ล่างพลายพัชเฌียง^(๘) เสียทีเบนไป^(๙) สมเด็จพระเอกาทศรถจ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าวต้องคอมจากโรขาดตาย^(๑๐) กับคอช้าง หมื่นภักดีศวรรกลางช้างสมเด็จพระเอกาทศรถนั้นต้องปืนเข้าศึกตาย

ขณะเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทำคชสงครามได้ชัยชนะ^(๑๑) มหาอุปราชา^(๑๒) แลมาจากโรแล้ว บรรดาท้าว^(๑๓) พระยามุขมนตรีนายทัพนายกองซ้ายขวาหน้าหลังทั้งปวงจึงมาทูลเสด็จ ได้เข้ารบพุ่งแทงฟันเข้าศึกเป็นสามารรถ แลพลพม่ามอญทั้งปวงนั้น^(๑๔)

(๑) ทุกฉบับ เว้นฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "... เบื่องขวาพระมหาอุปราชา"

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ปัจฉิมมูราประเทศ"

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "... จนปัจฉิมมูราประเทศ"

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ปัจฉิมมูราประเทศ"

(๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ถวายพระคชาธารของสมเด็จพระนเรศวร..."

(๔) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "พระมหาอุปราชาเจ้านั้น"

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "พระมหาอุปราชา"

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ซึ่งพระคชาธาร"

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ก็เข้าชนช้างด้วยพลายพัชเฌียง"

ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ก็เข้าชนด้วยพลายพัชเฌียง"

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "ช้างมาจากชะโร"

(๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พัชเฌียง" ไม่มีคำว่า "พลาย"

(๙) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "เสียทีแปรไป"

(๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "...ขาดใจตาย"

(๑๑) ทุกฉบับนอกจากฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "ชัยชนะ"

(๑๒) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "พระมหาอุปราชา"

(๑๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "... แลบรรดาท้าวพระยา..."

(๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "แลพลพม่ารามัญทั้งนั้น"

พระราชพงศาวดารกรุงสยามและฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "และพลพม่ารามัญทั้งนั้น"

ก็แตกกระจายกระจายไป^(๑) เพราะพระเดชเดชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้นายทัพนายกอง
ทั้งปวงยกไปตามจับข้าศึก แล้วเสด็จคืนมายังพลับพลา พระราชทานชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพ
เป็นเจ้าพระยาปราบหงสา^(๒) บรรดาขุนหมื่นนายทัพนายกอง^(๓) ซึ่งยกตามข้าศึกนั้น^(๔) ได้
ฟันพม่ามอญ^(๕) โดยทางไปถึงกาญจนบุรี อาศพเคลื่อนไป^(๖) แต่ตะพังตรุนั้นประมาณสองหมื่น
เศษ จับได้เจ้าเมืองมลาว^(๗) แลนายทัพนายกองกับไพร่เป็นอันมาก ได้ช้างใหญ่สูงหกศอก
สามร้อย^(๘) ช้างพลายพังระวางเพรียวห้าร้อย ม้าสองพันเศษมาถวาย^(๙) สมเด็จพระพุทธเจ้า-
อยู่หัวตรัสให้ก่อเจดีย์ฐาน สวมศัพพะมหายุปราชยาไว้ตำบลตะพังตรุ ขณะนั้นโปรดพระราชทาน
ช้าง ๆ หนึ่ง^(๑๐) กับหมอละแควญให้เจ้าเมืองมลาวกลับขึ้น ไปแจ้ง^(๑๑) แก่พระเจ้าหงสาวดี
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จเข้าพระนคร^(๑๒) แล้วดำรัสว่า^(๑๓)
เจ้ารามรามพกลางช้างกับขุนศรีคชคงความ ซึ่งได้ผจญข้าศึกจนมีชัยชนะ^(๑๔) ด้วยพระองค์
นั้น^(๑๕) ก็ปูนบำเหน็จพระราชทานยศถาภักดิ์ เครื่องอุปโภคบริโภคนิสัย ผ้า เงินทอง ฝ่ายนาย
มหานุภาพความช้าง หนึ่งนักดีศวกกลางช้างได้โดยเสด็จงานพระราชสงคราม จนสิ้นชีวิตใน

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ก็แตกกระจายไป”

(๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พระราชทานชื่อเจ้าพระยาปราบหงสา”
ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “... เป็นเจ้าพระยาปราบหงสาวดี”

(๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “... นายทัพนายกองทั้งปวง”

(๔) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “ซึ่งยกตามข้าศึกไปนั้น”

(๕) ทุกฉบับยกเว้นฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ได้ฆ่าฟันพม่ามอญ”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ศพเคลื่อนไป...” ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “อาศพเคลื่อนไป...”

(๗) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เจ้าเมืองมลาว” ฉบับอื่นๆ ว่า “เจ้าเมืองมะลาว”

(๘) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “๓๐๐ ช้าง”

(๙) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ม้าสองพันมาถวาย”

(๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “...โปรดพระราชทานช้างหนึ่ง...”

(๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ให้เจ้าเมืองมลาวขึ้นไปแจ้ง”

(๑๒) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ก็เสด็จกลับเข้าพระนคร” ฉบับอื่นว่า “ก็เสด็จกลับเข้าพระนคร”

(๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “แล้วตรัสว่า”

(๑๔) ทุกฉบับ ยกเว้นฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ชัยชนะ”

(๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ไม่มีคำว่า “นั้น”

ท่ามกลางศึก^(๑) มีความชอบ ให้เอาบุตรภรรยามาชุบเลี้ยง^(๒) พระราชทานเครื่องอุปโภค บริโภคเงินทองเสื้อผ้าโดยสมควร เสร็จแล้วมีพระราชดำรัส^(๓) ให้ปรึกษาโทษนายทัพนายกอง ว่า ข้าศึกยกมาถึงพระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตั้งพระทัยจะรักษาพระบวร พุทธศาสนา^(๔) แลสมณพราหมณาจารย์^(๕) อาณาประชาราษฎร์ มิได้คิดเหน้อยยากลำบาก พระองค์ ทรงพระอุสาหะเสด็จยกพลโยธาทัพ^(๖) ออกไปรณรงค์ด้วยข้าศึก แลนายทัพนายกอง กลัวข้าศึกยิ่งกว่าพระราชอาญา^(๗) มิได้โดยเสด็จพระราชดำเนินให้ทัน ละแต่พระคชาธาร^(๘) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ให้อยู่ท่ามกลางข้าศึก^(๙). จนได้กระทำยุทธหัตถีมีชัยแก่ พระมหาอุปราชเสร็จ โทษนายทัพนายกองทั้งนี้จะเป็นประการใด พระมหाराชครู พระครู- ปุโรหิต^(๑๐) ทั้งปวงปรึกษาใส่ด้วยอัยการศึกพบพระราชกฤษฎีกาว่า^(๑๑) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินงานพระราชสงคราม แลเกณฑ์ผู้ใดเข้าในกระบวนทัพ แล้วแลมิได้ โดยเสด็จให้ทันเมื่อขณะยุทธ^(๑๒) ท่านว่าโทษผู้นั้นเป็นอกุศล ให้ประหารชีวิตเสียอย่าให้ผู้อื่น

-
- (๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “จนสิ้นชีวิตในท่ามกลางข้าศึกนั้น”
ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “จนถึงสิ้นชีวิตในท่ามกลางศึก”
ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงสาวดารกรุงสยามว่า “ถึงสิ้นชีวิตในท่ามกลางศึกนั้น”
- (๒) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “ให้ (เอา) บุตรภรรยามาชุบเลี้ยง”
- (๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “...โดยสมควร แล้วมีพระราชดำรัส...”
ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “...โดยสมควรเสร็จ แล้วพระราชดำรัส”
- (๔) ทุกฉบับยกเว้นฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จะรักษาพระพุทธศาสนา”
- (๕) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “และสมณและพราหมณาจารย์”
- (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทรงอุทิศสำหรัเสด็จยกพลโยธาทัพ”
- (๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พระราชอาญา”
- (๘) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “(ทั้ง) แต่พระคชาธาร”
- (๙) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงสาวดารกรุงสยามว่า “ให้เข้าอยู่ท่ามกลางข้าศึก”
- (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พระครูปุโรหิต”
- (๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และราชพงสาวดารกรุงสยามว่า “พระอัยการศึกพบพระราชกฤษฎีกาว่า...”
ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พระอัยการศึกกับพระราชกฤษฎีกาว่า...”
- (๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แลเกณฑ์ผู้ใดเข้าในขบวนแล้ว มิได้โดยเสด็จให้ทันเมื่อขณะยุทธ” ฉบับ พันจันทนุมาศ ว่า “และเกณฑ์ผู้ใดเข้าในกระบวนทัพแล้ว แลมิได้โดยเสด็จให้ทันขณะยุทธ” ฉบับ พระราชหัตถเลขา ว่า “แลเกณฑ์ผู้ใดเข้าในกระบวนทัพแล้ว แลมิได้โดยเสด็จให้ทันยุทธนาการ” พระ- ราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า “และเกณฑ์ผู้ใดเข้าในกระบวนทัพแล้ว มิได้โดยเสด็จให้ทันเมื่อขณะยุทธ”

ดูเยี่ยงอย่าง^(๑) เอาข้อพิพาทกราบทูล^(๒) มีพระราชดำรัสสั่งให้เอาตามลูกขุนปรึกษา^(๓)
แต่ทว่าบัดนี้จวนวันจาทุทสี่ บัณเณรสี่อยู่^(๔) ให้เอานายทัพนายกองจำเรือนตรุไว้ก่อนสามวัน
พ้นแล้วจึงให้สำเร็จโทษโดยพระอัยการศึก.

(๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ให้ประหารชีวิตเสีย อย่าให้มีผู้ใดเยี่ยงอย่าง” พระราชพงศาวดารกรุงสยาม
ว่า “ให้ประหารชีวิต อย่าให้ผู้อื่นดูเยี่ยงอย่าง”

(๒) ทุกฉบับยกเว้นฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เอาคำพิพาทกราบทูล”

(๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “มีพระราชดำรัสสั่งให้ตามลูกขุนปรึกษา”

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “วันจาทุทสี่บัณเณรสี่”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “วันจาทุทสี่บัณเณรสี่”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “วันจาทุทสี่บัณเณรสี่”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “วันจาทุทสี่บัณเณรสี่”

พงสาวดารพม่า

พระนิพนธ์ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

ตีกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๕ กราวชนช้าง^(๑)

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๑๓๕ พระเจ้านันทบุเรงตรัสให้ชุมนุมพระราชวงศาเสนา-
บดีมนตรีมุขมียะหยาจะราชาเป็นประธาน แล้วเสด็จออกมีพระสุสีหนาทรัสบริภาษว่า บรรดา
พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง ล้วนได้พึงพระบรมราชูปถัมภ์อยู่เย็นเป็นสุขทุก
ทิวหน้า แต่จะมีใครคิดทำราชการจริงจงสนองพระเดชพระคุณตอบแทนหาได้เลย ด้วยแต่
ทรงตั้งพระราชปณิธานจะปราบปรามครุณกษัตริย์สยามให้ยำเกรงพระเดชานุภาพก็ไม่สำเร็จมา
หลายครั้ง ถ้าพระราชวงศาและข้าราชการตั้งใจทอศวีตณลงงานพระราชสงครามจริงๆ แล้ว
ไหนเลยพระนเรศวรจะกำเริบเลื่องอยู่อย่างนี้ได้ ทรงตัดพ้อขอให้พร้อมใจกันสนองพระเดช-
พระคุณอีกสักครั้งหนึ่งเถิด จึงพญาลอกราบบังคมทูลว่า กำลังทหารกรุงศรีอยุธยานั้นจะเทียบ
แม้แต่กะฝีกำลังทหารกรุงหงสาวดีก็มีได้ การที่เอาชัยมิได้นั้นก็เพราะพระเดชานุภาพพระ-
นเรศวรเหนือทหารไทยยิ่งใหญ่นัก เมื่อต่อสู้ต่อปฏิบัติก็ปลงใจยอมเส้นชีวิตดีกว่าคิยยอมแพ้
ต่อข้าศึก ธรรมชาติการสงคราม การมีชัยไม่สุดแท้แต่จำนวนทหาร สำคัญด้วยน้ำใจทหาร
เกลือกกล้าสามารถและมีฝีมือ พระราชโอรส ๒ พระองค์ คือพระมหายุวะราชากับพระเจ้าแปร
และพระราชอนุชาเจ้านัดชินนอง (นักสร้าง) พระบุตรพระเจ้าทองอยู่ ย่อมทรงพระปรีชาสามารถ
และกล้าหาญการณรงค์ ถ้าโปรดให้ทรงเป็นจอมพลคุมทัพใหญ่ไปปราบกรุงสยาม ก็น่าที่จะ
เอาชนะได้

จึงตรัสให้เกณฑ์ระดมมหาพยุหโยธาทัพเป็นการใหญ่ โปรดให้พระมหายุวะราชา
ทรงอาญาสิทธิ์เป็นจอมพลใหญ่ รวมกองทัพทั้งสิ้นถึง ๒๖ กอง สรรพพลณกรรจ์ ๒๔๐,๐๐๐
คน ช้างเครื่อง ๑,๕๐๐ ม้า ๒๐,๐๐๐ กองทัพนครเชียงใหม่นั้นก็ให้พระเจ้าเชียงใหม่เป็น
จอมพลเอง ยังพญาแสนหลวง พญาน่าน พญาแพร่ และพญาเชียงใหม่ก็สมทบเป็นแม่ทัพรอง
ด้วย พระเจ้าทองอยู่และพระบุตรก็เป็นจอมพลทัพหนึ่ง พระเจ้าแปรก็เป็นจอมพลอีกทัพหนึ่ง

(๑) จากพงสาวดารพม่า พระนิพนธ์ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๑ โรงพิมพ์คุรุสภา
เล่ม ๑ หน้า ๒๘๑

เหมือนกัน มหาทวยหารนี้ ได้ยกออกจากกรุงหงสาวดี ณ วันพุธ เดือน ๑ (ธันวาคม) ขึ้น ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๑๓๕ ลุแคว้นแคว้นศรีอยุธยา เดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำในศกนั้น (ในพงศาวดารไทยว่าพลพม่ามากกว่านั้น แต่เรื่องจำนวนพลเอาเป็นยุติไม่ว่าฝ่ายไทยและฝ่ายพม่า ไทยว่าพม่าตั้ง ณ สพังตรุ แขวงสุพรรณและรบกัณฑ์นั้นมาไม่สู้ไกลนัก พม่าว่ารบกันใกล้พระนครศรีอยุธยา แต่แขวงสุพรรณก็ใกล้กรุง พม่าจะถือว่าเป็นอันใกล้พระนครพอเอาเป็นสมกันก็ว่าได้)

ชนช้าง

มหาพยุหยาภรณ์คราห์ได้ต่อสู้กันใกล้พระนครศรีอยุธยา (ไทยว่าเดือนนี้ ขึ้น ๑๔ ค่ำ) พระมหาอุปราชาทรงช้างพระคชาธารนามสินเยโปงซอน (ไทยว่าชื่อพัทธะกอ) พระเจ้าแปรราชอนุชาถือพลยืนช้างพระที่นั่งอยู่เบื้องขวา และเบื้องซ้ายนั้นเจ้านัตชินนอง (นักสร้าง) พระเจ้าอาถือพลยืนช้างที่นั่งทรงประจำรักษาพระองค์อยู่เบื้องทักษิณภาคถัดออกไปนั้น เจ้าเมืองชาปะโรอันชีช้างรบแข็ง (ไทยว่าเป็นพระพี่เลี้ยงชื่อมาจากชะโร) ชีช้างน้ำมันเขียวรบชื่อปกกะยะชัยะ (ไทยว่าชื่อพัชระเนียง) งามยาวแหลมอกจกจากคลังพิฆาตอาละวาดตาลเดือดถึงต้องเอาผ้าปกคลุมตาเป็นหน้ารำไว้ ในพลช้าง ๑,๕๐๐ เชือกนั้นคักช้างน้ำมันดุเขียวรบได้ไม่เกิน ๒๒ เชือก แต่ทำผ้าหน้ารำปรกหน้าไว้ประหนึ่งผูกตามากเชือกสำหรับกรรโชกบังจามิตร ให้สยดสยองว่ามีช้างน้ำมันรบมากเป็นธรรมเนียมมา ถ้ามีช้างน้ำมันจริงก็ผูกตาไว้ให้มีด ต่อจะให้สลักออกชนพิฆาตข้าศึกเมื่อใด จึงจักแก้ผ้าผูกตาออก

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจอมศรีอยุธยา ยกพยุหโยธาออกจากพระมหานครตรงมานั้นหมายจะสัปประยุทธ์ ทรงช้างพระที่นั่งคชาธารนามละบอง (ไทยว่าชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพ) อันขันมนั้นเล่นออกหน้ามหาโยธิน แต่พอทอดพระเนตรเห็นพระมหาอุปราชายืนช้างอยู่ไกลลิบๆ ก็ไล่ช้างพระที่นั่งทันตั้งคือตรงเข้าหา จึงเจ้าเมืองชาปะโร (มาจากชะโร) เห็นสมเด็จพระคุณจักรีสยามขับพระคชาธารทรงวีเข้าหาที่ช้างพระที่นั่งทัน จอมพลพม่าจะนั้นก็เปิดผ้าปิดตาช้างน้ำมันที่ตนชื่อออกหวังจะขับเข้าโจมตีประจันสะพัดชนช้างพระที่นั่ง พระเจ้ากรุงสยาม แต่ช้างดุหาเข้าสัปประยุทธ์ต่อช้างอินทรราชคัสกรไม่ กลับหันๆ วิ่งๆ ขวางๆ แล้วชวนเข้าโจมตีแทงเอาช้างพระที่นั่งทรงขององค์พระมหาอุปราชาพม่าโดยเต็มกำลัง พระมหาอุปราชา

ต้องใส่ช้างพระที่นั่งเข้าปะทะต้านทานช้างตกนํ้ามัน อันคาลโทะชะอาละวาคของนายทหารเอก
ของพระองค์เองจนอ่อนแทบจะรับรองทานกำลังไม่ไหว พลายนินเียโปงซอนช้างพระที่นั่งพระ
มหายุวะราชาถูกแทงบาดเจ็บจนกระดูกหักหลายแผล โลหิตตกทรวคเซไปแทบล้มลงคาที่ ชัษณะ
นั้นก็มีปืนยิงมาเปรี้ยงหนึ่งทางกลางช้างช้างไทยต้องพระมหายุวะราชาพม่าสิ้น พระชีพชบอยู่กับ
คอช้างพระที่นั่ง ความท่ายต้องผลุนไปช่วยประคองพระองค์ไว้ ด้วยไม่โปรดผูกข้อพระบาท
กับสายชนกเครื่องมั้น และกันช้างพระที่นั่งนั้นเข้าไปชบอิงต้นไม้ใหญ่อยู่ เพื่อป้องกันมิให้
ล้มลงกลางสมรภูมิยุทธ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไม่ทันทรงทราบว่าพระมหายุวะราชา
พม่าต้องพิฆาตเสียแล้วก็ขับพระคชาธารทรงรีเข้าชิงชน ชัษณะนั้น ช้างบ้านนํ้ามันพญาชาปะโร
ก็ผลุนผละไปไล่ชนช้างอื่น จึงเจ้านัตชินนองก็ขับช้างซื้ออุปสตาเข้าชนช้างพระที่นั่งสมเด็จพระ
นเรศวรกันจะให้ถอยออกห่าง ทั้งพระเจ้าแปรพระเจ้าทองอุและท้าวพญาพม่ามอญเห็นสมเด็จพระ
พระนเรศวรหัวหาญรุกร่วงเข้ามาจะนั้น ต่างก็ขับช้างพระที่นั่งและช้างรบสือกสอกันเข้ามาช่วย
เจ้านัตชินนองรุมสับประยุทรสมเด็จพระจอมสยาม ๆ เห็นมิเป็นทีก็ขับช้างพระคชาธารที่นั่งทัน
ถอยถีนลาดไป แม่ทัพพม่าก็ไล่ติดตามมาจนกระทั่งปะทะทัพไทยที่รับยกติดตามเจ้ามาเข้าต่อ
ยุทธกัน เจ้าเมืองโคงโพอ และเจ้าเมืองวินยอเกล็ดกล้ำมากอยากได้ความชอบถลารุกร่วงเลย
เข้าไปก็ถูกไทยจับเป็นไปได้ ออกยาปาด (ไม่รู้ว่ามีใคร) และออกพระยาจักรีเสียที่ถูกนายทหาร
พม่าในกองทัพเจ้านัตชินนองจับตัวไปได้ เมื่อเกิดเหตุเหี้ยมหาญขึ้นฉนี้ กองทัพใหญ่พม่าก็
ถอยล่าไปจากสนามรบราว ๑๖๐ เส้น จอมพลและแม่ทัพพม่ามีพระเจ้าแปร พระเจ้าทองอุและ
พระเจ้านครเชียงใหม่เป็นต้น ต่างก็ประชุมปรึกษาราชการศึกษาต่อกันว่า จะควรปฏิบัติการ
ณรงค์ฉนี้ใดต่อไปดี จะพร้อมกันฝั้พระศพพระมหายุวะราชาพักไว้ และจักรุดไประคมตีกรุง-
ศรีอยุธยาต่อไป หรือจะควรเลิกสงครามหรือจะยกย้ายยุทธโบายอย่างอื่นสถานใด พระเจ้าแปร
ตรัสว่า เมื่อเสียพระจอมพลพม่าเสียฉนี้แล้ว หากจะคิดรวีตีกรุงศรีอยุธยาต่อไปไม่ พระ-
เจ้านันทบุเรงราชบิดาคงจะทรงพระพิโรธ ถ้าขึ้นเชิญพระศพพระบรมโอรสยุวะราชาลงฝั้โดย
มิได้มีราชพิธีสมพระเกียรติยศ ควรจะเลิกทัพกลับกรุงหงสาวดี เพราะการศึกคราวนี้ก็เสียฤกษ์
โชคชัยเสียแล้วเป็นปฐุมเหตุ พระเจ้าทองอุ พระเจ้านครเชียงใหม่ และท้าวพญาแม่ทัพนายกอง
ทั้งนั้นก็เห็นชอบพร้อมกัน จึงเอาปรอทรอกในพระศพพระมหายุวะราชาเชิญลงในเสวตร-
วรมัญยุสอันต่อด้วยอัมพะพฤกษ์แล้ว มหาจักรคโยธาทั้งมวณก็เลิกทัพ เชิญพระศพพระจอม

พระเจดีย์นี้ได้ค้นพบอยู่ในสนามรบ (ไม่ใช่วัด) ทางระหว่างสะพานมิตรและหนองสาหร่ายแขวง
สุพรรณบุรี สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไปถวายนมัสการใน พ.ศ. ๒๔๕๖ คนทำปลับปลาชุก
ได้ยอดตรงชัยสมเด็จพระนเรศวรอันมีรอยถูกปืนพม่าตกจมดินอยู่ ๓๒๑ ปี รูปวชิระ เครื่องหมาย
พระนามาภิไธย ทับมหายุทธการนี้ก็ได้กระทำในปีมะโรงร่วมศกนักษัตรนามบรมราชสมภพ
เป็นมงคลสังสรรค์มหัศจรรย์ของพงศาวดารไทยน่ายินดีนักอยู่)

ประวัติหนังสือพระราชพงศาวดาร

เรียบเรียงโดย

นางสาวฉวีงาม มาเจริญ

ประวัติ

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ต้นฉบับเดิมที่เป็นตัวเขียนมีทั้งสมุดไทยและใบลานเท่าที่ปรากฏฉบับและได้ตีพิมพ์ออกเผยแพร่แล้วมี ๖ ฉบับ แต่ละฉบับเรียกชื่อแตกต่างกันออกไปดังนี้

๑. พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษร ฯ
๒. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)
๓. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน
๔. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต)
๕. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา
๖. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับที่เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม

พระราชพงศาวดาร ๕ ฉบับ ยกเว้นพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ ส่วนวนเหื่อความเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ส่วนมากโดยเฉพาะประวัติศาสตร์ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเหมือนกัน จะผิดเพี้ยนไปบ้างก็เฉพาะถ้อยคำปลีกย่อยเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งมีใช้ส่วนสำคัญของเรื่อง ทั้งนี้เข้าใจว่าแต่ละฉบับได้คัดลอกสืบต่อกันมาเป็นทอด ๆ ดังมีประวัติและลักษณะ คือ

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ ฯ

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ ฯ นี้มีประวัติว่า พระยาปรียัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) เมื่อครั้งยังเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ปลัดทูลฉลองกรมศึกษาธิการ ได้ต้นฉบับมาจากบ้านราษฎรแห่งหนึ่งในจังหวัดเพชรบุรี และนำมามอบให้แก้หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครเมื่อวันที่ ๑๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) กรรมการหอพระสมุด ฯ จึงให้ชื่อว่า “พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ” เพื่อเป็นเกียรติแก่ผู้ค้นพบ

ลักษณะต้นฉบับเป็นสมุดไทยสีจ้ำเขียนตัวบรรจงด้วยเส้นรง อักษรวิธีเป็นแบบ

อยุธยาตอนปลาย สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ทรงพระยาตำรากราชานุภาพทรงพระวินิจฉัยว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช คงมีรับสั่งให้แต่งขึ้น ดังปรากฏข้อความในบานแผนกว่า

“ศุภมัศดุ ๑๐๔๒ ศก วอก นักษัตร ฦ วัน ๔^{๑๒} ๕ ค่ำ ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า ให้เอากฎหมายเหตุของพระโอรสเขียนไว้แต่ก่อน แลกฎหมายเหตุซึ่งหาได้แต่หอหนังสือ แลเหตุซึ่งมีในพระราชพงศาวดารนั้นให้คัดเข้าด้วยกันเป็นแห่งเดียวในระดับศักราชกันมาคองเท่าบัดนี้”

เนื้อความในหนังสือเริ่มตั้งแต่แรกสถาปนาพระพุทธรูปพระเจ้าแผ่นดินเมื่อปีชวด จุลศักราช ๖๘๖ (พ.ศ. ๑๘๖๗) และสร้างกรุงศรีอยุธยาเมื่อปีชวด จุลศักราช ๗๑๒ (พ.ศ. ๑๘๙๓) มาจนถึงปีมะโรง จุลศักราช ๙๖๖ ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คือเมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงเมืองหลวงท่าบดทุ่งดอนแก้ว ข้อความพระราชพงศาวดาร ตลอดจนศักราช มีหลักฐานยืนยันว่าถูกต้อง เป็นต้นว่า หลักฐานด้านศิลาจารึก นอกจากนี้ยังมีจดหมายเหตุยืนยันว่าแต่งขึ้นในสมัยอยุธยา หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ นี้เข้าใจว่าเดิมมี ๒ เล่มจบ แต่ได้มาเพียงเล่ม ๑ เล่มเดียวเท่านั้น ต้นฉบับสมุดไทยซึ่งเก็บรักษาอยู่ ณ หอสมุดแห่งชาติในปัจจุบันมีอยู่ ๓ ฉบับ คือ

๑. ฉบับที่พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) นำมามอบให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นสมุดไทยคำ เขียนด้วยเส้นรวง รูปอักษรและอักขรวิธีเป็นแบบอยุธยาตอนปลาย

๒. ฉบับจำลองขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อ จ.ศ. ๑๑๔๙ (พ.ศ. ๒๓๓๐) เขียนด้วยเส้นดินสอขาว

๓. ฉบับจำลองไม่ปรากฏวันเดือนปีที่จำลอง เขียนด้วยเส้นรูดาร สังกะสีจากอักขรวิธีเข้าใจว่าประมาณรัชกาลที่ ๑-๕

พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ นี้ได้เคยพิมพ์เผยแพร่แล้วหลายครั้ง ครั้งแรกกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ในการพิมพ์ครั้งนั้นแห่งใดที่ตัวหนังสือในต้นฉบับลบเลือนก็ได้ทำวงเล็บข้อความนั้นๆ ไว้ ต่อมาได้มีการวงเล็บพุทธศักราชไว้ด้วย และพิมพ์เผยแพร่ครั้งสุดท้ายโดยสำนักพิมพ์คลังวิทยา พ.ศ. ๒๕๑๕

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศนี้เป็นพระราชพงศาวดารฉบับพิสดาร มีจำนวน ๒๒ เล่มสมุดไทย ชาติในระหว่างบ้างบางเล่ม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ชำระหนังสือพระราชพงศาวดารแต่งเติมที่บกพร่อง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๘ ดังปรากฏในบานแผนกว่า

“ศุภมัสดุ ศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัปตศก สมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราชาธิราชพระเจ้าอยู่หัว ผ่านถวัลยราชย์ ณ กรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา เสด็จพระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดาร”

เริ่มความพระราชพงศาวดารตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) สร้างกรุงศรีอยุธยาเมื่อ จ.ศ. ๗๑๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๑๘๙๓) มาเป็นลำดับ จนถึงศักราช ๑๐๖๐ ปีเถาะ เอกศก (พ.ศ. ๒๒๔๑) ในกลางแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือ ได้ช้างพลายชื่อพระบรมคเชนทรสังกทนต์แล้วมีบานแผนกใหม่ว่า

“เพียงนี้เรื่องพระเพทราชากับพระเจ้าเสือทำไว้แต่ก่อน บัดนี้พระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้เจ้าพระยาพิพิธพิชัยกระทำเรื่องพระนารายณ์เป็นเจ้า กับพระเพทราชา พระเจ้าเสือ พระบรมโกศพระเจ้าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ทำศักราชดัดกันไป”

หมายความว่าต้นฉบับพระราชพงศาวดารที่ตรวจชำระกัน ครั้งนั้นมีข้อความเพียงตอนกลางรัชกาลพระเจ้าเสือเท่านั้น เรื่องต่อมากงขาดหายไปจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพิพิธพิชัยตรวจสอบแต่งเพิ่มเติมขึ้นใหม่ เริ่มตั้งแต่เรื่องสมเด็จพระนารายณ์มหาราชประชวรอยู่ ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย ลพบุรีใน จ.ศ. ๑๐๔๔ เป็นต้นไปจนถึงเหตุการณ์เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าเป็นครั้งที่ ๒ ในวันอังคารเดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีกุน นพศก (พ.ศ. ๒๓๑๐)

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศนี้ได้พิมพ์เผยแพร่มาแล้วหลายครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๗๙ ครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายนาถ กระต่ายทอง โดยโรงพิมพ์กรุงสยามการพิมพ์ พิมพ์ร่วมกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ จำนวน ๒๙๘ หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน

พระราชพงศาวดารฉบับนี้มีชื่อเรียกกันหลายอย่างในหมู่นักประวัติศาสตร์ คือเรียกว่าพระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่มบ้าง ฉบับหมอบรัดเลบ้าง ทั้งนี้เพราะหมอบรัดเลหมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน ซึ่งตั้งบ้านเรือนและโรงพิมพ์อยู่ ณ ปากคลองบางหลวงธนบุรี เป็นผู้พิมพ์ออกจำหน่ายเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๐๗ พิมพ์เย็บเล่มเป็นหนังสือ ๒ เล่มจบ ต่อมาเมื่อมีผู้เข้าใจว่าสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน พระอาจารย์ของท่าน จึงพากันเรียกว่าพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน พระอาจารย์ของท่าน จึงพากันเรียกว่าพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ต่อมาเมื่อมีผู้แย้งว่าในรัชกาลที่ ๑ นั้นพระองค์ยังทรงพระเยาว์มาก คงไม่สามารถทรงแต่งได้

มีบานแผ่นกในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับตัวเขียน ซึ่งทำให้นักประวัติศาสตร์ถือกันว่าพระราชพงศาวดารฉบับนี้ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ผู้เป็นพระอุปัชฌาจารย์ ได้ชำระเรียบเรียงต่อมาจนถึงเหตุการณ์ตอนกลางแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังนี้

“ศุภมัสดุ จุลศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัปตศก พระบาทสมเด็จพระบรมธรรมดุกุมหาราชธิราชวรมหาธิปไตย บรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้เสด็จดำรงพิภพมไหศวรรยาธิปัตถวัลยราช ณ กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร์มหินทรอยุธยา เสด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงชำระเรื่องพระราชพงศาวดาร แล้วสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ผู้เป็นพระอุปัชฌาจารย์ กับพระเจ้าลูกเธอทรงพระนามสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุกตขัตติยวงศ์ ผู้เป็นศิษย์ได้ชำระสอบเรื่องต้น – ปลายและเรียบเรียงสืบต่อมา ครั้นหลังจนถึงแผ่นดินกรุงเทพมหานคร ซึ่งตั้งใหม่นี้”

เมื่อได้ตรวจสอบพระราชพงศาวดารฉบับนี้โดยละเอียดปรากฏว่า ผู้เรียบเรียงได้ใช้พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เป็นหลัก แก้ไขเพิ่มเติมและแทรกเรื่องใหม่เข้าไปอีก ทั้งรวมพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ซึ่งพระมหากษัตริย์ราชมุนี (จีน) เขียนเอาไว้ด้วย^(๑) โดยแก้ไขเพิ่มเติมข้อความตอนท้ายบ้าง แล้วแต่งต่อลงมาจน

(๑) ดูคำนำหนังสือ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน สำนักพิมพ์คลังวิทยาพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๔

ถึง จ.ศ. ๑๑๕๓ (พ.ศ. ๒๓๓๕) เวลาแต่งพระราชพงศาวดารฉบับนี้จะต้องหลังปี จ.ศ. ๑๑๕๗ (พ.ศ. ๒๓๓๙) และต้องอยู่ในรัชกาลที่ ๑ เพราะเหตุว่าสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ถึงแก่มรณภาพในต้นรัชกาลที่ ๒ ข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้มาสิ้นสุดลงเมื่อ จ.ศ. ๑๑๕๔ (พ.ศ. ๒๓๓๕) จึงเป็นเหตุให้ประมาณเวลาที่แต่งได้ว่าจะเริ่มราว ๆ พ.ศ. ๒๓๔๐

สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ ฉะนั้นในปีที่ชำระพระราชพงศาวดารฉบับนี้ คือ พ.ศ. ๒๓๔๐ ก็จะมีพระชนมายุเพียง ๗ พรรษา คงไม่สามารถเรียบเรียงพระราชพงศาวดารร่วมกับพระอาจารย์ได้ ผู้เรียบเรียงจึงควรเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนเพียงผู้เดียว ฉะนั้นสมควรเรียกพระราชพงศาวดารฉบับนี้ว่า “พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน” จึงจะถูกต้องกับความเป็นจริง

พระราชพงศาวดารฉบับนี้เป็นฉบับความพิสดาร เริ่มตั้งแต่สร้างกรุงศรีอยุธยา จนถึง จ.ศ. ๑๑๕๔ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การพิมพ์มักตัดเอาเฉพาะพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา คือ จบเพียงกรุงศรีอยุธยาเสียเก่าในปี จ.ศ. ๑๑๒๙ (พ.ศ. ๒๓๑๐) การพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกพิมพ์โดยโรงพิมพ์หมอบรัดเล พ.ศ. ๒๔๐๗ ครั้งสุดท้ายสำนักพิมพ์คลังวิทยาพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๔

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (ขาด)

ต้นฉบับจารลงในใบลานผูกเป็นคัมภีร์รวม ๑๗ ผูก ข้อความส่วนมากยุติต้องกันกับพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ยกเว้นเรื่องในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชตอนปลาย มีแปลกออกไปหลายแห่ง ความบางแห่งลึกลับต่างกับพงศาวดารฉบับอื่นๆ เช่น พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ ความไม่จบถึงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ หมดฉบับเพียงปลายรัชกาลสมเด็จพระเชษฐาธิราช (พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) นอกจากนี้ข้อความในต้นฉบับใบลานที่มีอยู่ก็ไม่บริบูรณ์ มีบางตอนที่ขาดหายไป

เฉพาะข้อความที่แตกต่างจากฉบับอื่น ได้เคยพิมพ์แล้วในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘ โดยตรวจสอบกับพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และฉบับพันจันทนุมาศ ทั้งทำคำอธิบายเชิงอรรถข้อความที่แตกต่างจากฉบับอื่นและคัดกราบบางแห่งที่ผิดไปจากพระราช-

พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐคู่ย พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๐๒ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท พระยาภักโหมราชเสนา (เล็ก ปาณิกบุตร) โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นผู้พิมพ์ จำนวน ๓๙๘ หน้า พิมพ์ครั้งสุดท้าย พ.ศ. ๒๕๐๖ โดยสำนักพิมพ์คลังวิทยา รวมเป็นเล่มเดียวกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) จำนวน ๙๔๓ หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ในตำนานหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงสอบชำระพระราชพงศาวดารใหม่ เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระแก้ไขเพิ่มเติมแล้ว กงจะนำต้นฉบับขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงตรวจ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ไข จึงปรากฏมีพระราชหัตถเลขาอยู่ในต้นฉบับหลวง ซึ่งขอพระสมุทวชิรญาณได้มา ๒๒ เล่ม ต่อมาได้หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับของกรมหลวงมหิศวรินทร์ซึ่งมีเนื้อความต้องกันมาประกอบ จึงได้เนื้อความพระราชพงศาวดารบริบูรณ์เป็นหนังสือ ๔๒ เล่มสมุดไทย

ความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เริ่มตั้งแต่สถาปนากรุงศรีอยุธยาเมื่อ จ.ศ. ๗๑๒ (พ.ศ. ๑๘๙๓) เป็นลำดับมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ จบลงเพียงเหตุการณ์ใน จ.ศ. ๑๑๕๒ (พ.ศ. ๒๓๓๓)

พิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้แบ่งพิมพ์เป็น ๓ เล่ม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ตำนานพระราชพงศาวดารและทรงทำสารบาญชีขึ้นด้วย ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตรวจสอบแก้ไขตำนานพระราชพงศาวดารให้บริบูรณ์ขึ้น และได้ทรงพระนิพนธ์อธิบายเรื่องพงศาวดารในรัชกาลต่างๆ ครึ่งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ตั้งแต่ต้นจนถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจ ซึ่งขอพระสมุทวชิรญาณได้พิมพ์เป็นเล่มเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ต่อมาได้พิมพ์อีกหลายครั้ง ครึ่งสุดท้ายพิมพ์ในงานบรรจุศพ นายไต้ลง พรประภา พ.ศ. ๒๕๑๑ โดยห้างหุ้นส่วนศิวิลพรจำกัด ครึ่งนี้กรมศิลปากรได้จัดทำเชิงอรรถเพิ่มเติมขึ้นอีกบ้าง พร้อมทั้งพิมพ์พระนิพนธ์คำนำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในฉบับพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ไว้ด้วย

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับที่เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับนี้ เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ปรากฏในประวัติว่า J. Hurst Hayes Esq. เป็นผู้มอบให้เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๙๔๘ (พ.ศ. ๒๔๙๑) การที่พบหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เนื่องจากศาสตราจารย์ ชจร สุขพานิช ซึ่งได้รับทุนจากต่างประเทศให้ไปทำการค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย ณ ประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศอังกฤษ ได้พบต้นฉบับพระราชพงศาวดารนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ จึงได้ถ่ายไมโครฟิล์มเล่มต้นและเล่มปลายส่งไปให้กรมศิลปากรพิจารณา กรมศิลปากรเห็นว่าอาจมีประโยชน์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ไทย จึงขอให้ถ่ายไมโครฟิล์มมาให้หมดทั้ง ๓๐ เล่ม ต้นฉบับที่ขอยถ่ายไมโครฟิล์มมานั้นเขียนด้วยหมึกดำในสมุดฝรั่ง เข้าใจว่าคัดลอกมาจากฉบับเดิมซึ่งเป็นสมุดไทย เพราะมีบอกจบเล่มสมุดไทยไว้ด้วยคือ เรียงตามลำดับตั้งแต่เล่ม ๑ เรียงไปจนถึงเล่ม ๓๐ ลักษณะลายมือเป็นตัวบรรจง

ข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ ตอนต้นคล้ายกับบางตอนของพงศาวดารเหนือ คือเรื่องบาธรรมราชสร้างเมืองสวรรคโลกตอนหนึ่ง กับเรื่องอรุณราชกุมารเมืองสวรรคโลกตอนหนึ่ง ตอนต้นของพระราชพงศาวดารมีบานแผนกบอกไว้ว่า

“วัน ๕ ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๖๖๙ ปีเถาะ นพศก เพลาค่ำเสด็จออก ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ลั่นเกล้า ฯ กรมพระราชวังบวร ฯ ทูลเกล้า ฯ ถวายเล่ม ๑”

ต่อไปถึงตอนที่พระเจ้าอยู่หัวทรงสร้างกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีวันเดือนปี ข้อความตอนนี้เกือบเหมือนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ผิดกันแต่ตัวเลขชื่อตำบล และผลความ ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศนั้นก็มีส่วนคล้ายกับพระราชพงศาวดารฉบับนี้เช่นกัน เพียงแต่มีข้อความแทรกเพิ่มเติมเข้ามาบ้าง ยกข้อความตอนหน้าไปไว้ตอนหลังบ้าง บางแห่งตัดออกเสียบ้าง ซึ่งเริ่มผิดกันตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเป็นต้นไปจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร หลังจากแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไปแล้วข้อความส่วนมากเหมือนกัน ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์นั้น มีข้อความเหมือนกันตั้งแต่ต้นจนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐

มีข้อที่น่าสังเกตคือ ปรากฏบานแผนกอีกแห่งหนึ่งซึ่งแสดงว่า ใน จ.ศ. ๑๑๕๗

(พ.ศ. ๒๓๕๘) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ชำระพระราชพงศาวดาร ตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ลงมาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จบเพียงให้เตรียมกองทัพไปตีเมืองละแวก ดังนี้

“ศุภมัสดุ จุลศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัปตศก สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช เจ้าอยู่หัวผ่านถวัลยราช ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา เสด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดาร ตั้งแต่พระรามาธิบดีสร้างกรุงศรีอยุธยา ลำดับกษัตริย์ลงมา ๑๑ องค์ ถึงพระไชยราชาจนจับขุนวรรงศา แม่ศรีสุตาจันทร์ฆ่าเสีย แล้วหงสาวดียกทัพมาถึง แล้วกลับคืนไป พระมหาจักรพรรดิให้เตรียมกองทัพไปเมืองละแวก” จากนั้นก็ดำเนินเรื่องต่อไป คือ เสด็จยกกองทัพไปเมืองละแวกในวันอาทิตย์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๒

ตอนปลาย เริ่มตั้งแต่สมัยจลาจลและสมัยกรุงธนบุรีไปจนถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ อันเป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๑ จึงหมดฉบับเพียงนี้ ข้อความในตอนนั้นเหมือนข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีผิดกันแต่พลความและการใช้ราชาศัพท์ แต่มีข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ พระราชพงศาวดารฉบับนี้เขียนคำว่าศักราชไว้เฉย ๆ บ้าง เขียนวันไว้เฉย ๆ บ้าง ไม่มีตัวเลขลงไว้ว่าศักราชเท่าใด วันอะไร และขึ้นแรมเท่าใด ทั้งนี้คงจะเนื่องมาจากยังหาวันเดือนปีแน่นอนไม่ได้ จึงเว้นไว้ไม่ใส่ตัวเลขลงไป ส่วนพระราชพงศาวดารฉบับอื่นๆนั้นไม่มีว่างไว้เช่นนี้ เข้าใจว่าในการชำระพระราชพงศาวดาร เมื่อหาตัวเลขวันเดือนปีแน่นอนไม่ได้ก็ตัดคำว่าวันและศักราชออก

การพิมพ์เผยแพร่ฉบับนี้ได้จัดพิมพ์ตามต้นฉบับเดิม ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักฐานการพิจารณาว่าการเขียนพระราชพงศาวดารนั้นเป็นมาอย่างไร และได้เพิ่มคำในวงเล็บสำหรับข้อความที่ขาดไปด้วย ส่วนข้อความใดที่ผิดกับข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้ตรวจสอบและทำเชิงอรรถไว้ เพื่อจะได้สังเกตเทียบเคียงกัน พิมพ์ครั้งแรกโดยสำนักพิมพ์ก้าวหน้า พ.ศ. ๒๕๐๗ จำนวน ๗๔๓ หน้า

จากประวัติและลักษณะโดยสังเขปของหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาทั้ง ๖ ฉบับที่กล่าวมานี้ พอจะสรุปได้ว่าพระราชพงศาวดาร ๕ ฉบับ ยกเว้นฉบับหลวงประเสริฐฯ มีเนื้อความส่วนใหญ่เหมือนกัน ต่างกันบ้างที่พลความ การใช้ราชาศัพท์หรือมีข้อความบางแห่งที่ขาดหายตกหล่นไปบ้างเล็กน้อย ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรก็เช่นกัน ข้อความส่วนใหญ่เหมือนกัน มีส่วนที่ไม่สำคัญนักเล็กๆ น้อยๆ ที่ต่างกัน ตามที่ได้คัดข้อความมาพิมพ์ไว้แล้ว

ระยะเวลาและสถานที่ในการสงครามยุทธหัตถี
เอกสารประกอบ
รายงานการพิจารณาเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ
ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พุทธศักราช ๒๑๓๕

คณะอนุกรรมการพิจารณาเส้นทางเดินทัพ
รวบรวมและเรียบเรียง

การพิจารณาเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ^(๑)
ของ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕

จากเอกสารหลักฐานในพงศาวดารทั้งไทยและพม่า พอจะทราบว่ามีเรื่องราวต่างๆ ดังนี้

รายการ	ฉบับหลวงประเสริฐ	ฉบับพม่า	ฉบับอื่นๆ
ฝ่ายพระมหา อุปราช			
๑. วันยกทัพ	วันศุกร์แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะโรง ศักราช ๙๕๔ (พ.ศ. ๒๑๓๕)	วันพุธขึ้น ๗ ค่ำ เดือนอ้าย พ.ศ. ๒๑๓๕	ลัศักราช ๙๔๑ ปีเถาะ เอกศก (พ.ศ. ๒๑๒๒) ลัศักราช ๙๔๒ ปีมะโรง โท- ศก (พ.ศ. ๒๑๒๓)
๒. กำลังพล		พลจกรรจ์ ๒๔๐,๐๐๐ ช้าง เครื่อง ๑,๕๐๐ ม้า ๒๐,๐๐๐ และมีกองทัพลสมอีกสามกอง ทัพ	พลหาสิบหมื่น ช้างเครื่องเจ็ด ร้อย ม้าสามพัน
๓. ทางเดินทัพ	ยกมาแต่หงสา	ยกออกจากกรุงหงสาวดี	ข้ามเมืองเมาะตะมะ มาโดย แม่น้ำกะตริย์ เข้าทางพระ เจดีย์สามองค์
๔. ปลายทาง	ครั้นถึงเดือนยี่ ยกมาถึงแดน สุพรรณบุรี แต่ตั้งทัพตำบล ตระพังตรุ	ลุแก้วนศรีอยุธยา ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๑๓๕	ถึงเมืองกาญจนบุรี ประทับ แรม รุ่งขึ้นมาถึงตำบลตระ- พังตรุ ให้ตั้งทัพไชยโดย ขบวน
ฝ่าย พระนเรศวรฯ			
๑. ทราบข่าว ข้าศึก	ศักราช ๙๕๔ ปีมะโรง อุปราช ยกมาแต่หงสา	—	วันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ เพลาเย็น (ฉบับหนึ่งว่าขึ้น ๑๑ ค่ำ) ได้รับหนังสือบอกมา แต่เมืองกาญจนบุรี

(๑) รายงานของคณะกรรมการพิจารณาเส้นทางเดินทัพสงครามยุทธหัตถี พุทธศักราช ๒๑๓๕

รายการ	ฉบับหลวงประเสริฐ	ฉบับพม่า	ฉบับอื่น ๆ
๒. การเตรียมพล	วันอาทิตย์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ เสด็จยาตราทางชลมารค ตัด ไม้ข่มนาม ตำบลแหลมพล ตั้ง ทัพชัย ตำบลม่วงหวาน	—	วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ (ทัพหน้า ๕๐,๐๐๐ (ฉบับบริติช ว่า ๑๐,๐๐๐) ทัพหลวง ๑๐๐,๐๐๐) เรือขบวนพยุหยาตราโดยทาง ชลมารคถึงประทับขานหน้า พลับพลาไชยบัวโมก เสด็จจัด ทัพประทับแรมที่นั่น
๓. เส้นทางเดิน ทัพ	เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ รุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท เสด็จทางสถล มารค (ตำบลม่วงหวาน)	ยกพยุหโยธาออกจากพระนคร ตรงมาหมายจะสัปปะบุทธ	๑๑ ทุ้ม ๓ บาท ทัพหลวงเสด็จ พระราชดำเนินทางสถลมารค (จากบัวโมก) เสด็จที่บ้านละ- แคว้ละเลา (บางฉบับว่าบ้าน สะแก้วสะเลา) บ่ายสามโมง ถึงตำบลหนองสาหร่าย
๔. สถานที่รบ	เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ รุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๓ บาท เสด็จทรง ช้างต้น... ออกรบพระมหา อุปราช ตำบลหนองสาหร่าย	มหาพยุหยุทธนาการคราวนี้ได้ ทำยุทธกันใกล้พระนครศรี- อยุธยา	ยาตราพระคชาธารเป็นบาท ย่างสะเทินมาเบื่องขวา ปะทะ ฝ่ายซ้ายข้าศึก... สวมพระ- ศัพพระมหาอุปราชไว้ที่ตำบล ตระพังตรุ
ผลการรบ			
๑. ความเสียหาย	สมเด็จพระนารายณ์บพิตรเป็น เจ้าต้องบั้น ๗ พระหัตถ์ข้าง ขวาหน้อยหนึ่ง... ครั้นนั้น พระมหาอุปราชขาดคอข้าง ตาย ใน ทน	กองทัพพม่าล่าถอยไปจาก สนามรบราว ๑๖๐ เส้น แล้ว เลิกทัพ เชิญพระศัพพระมหา อุปราชกลับไปถึงหงสาวดีใน เดือนมีนาคมปีนั้น	บรรดาขมนตรี นายทัพ นาย กอง ซึ่งยกตามข้าศึกไปนั้น ได้ฆ่าฟันพม่า มอญ โดยทาง ไปถึงกาญจนบุรี ศพเกลื่อน ไปแต่ตระพังตรุนั้นสองหมื่น เศษ ได้ช้างใหญ่สูงหกศอก สามร้อย ข้างพังระวางเพรียว ห้าร้อย...
๒. ศพพระมหา อุปราช	—	พระเจ้าันนทบุเรงนองโสกา อาตุร เสด็จออกมารับพระศพ และเลิกละพระศพเป็น การใหญ่สมพระเกียรติยศ	สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัส ให้ก่อพระเจดีย์ฐานสวมพระ ศัพพระมหาอุปราชไว้ ตำบล ตระพังตรุ

ความเห็นเกี่ยวกับเส้นทางเดินทัพของ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
และ
พระมหาอุปราชา

ของ

นายตรี อมาตยกุล

การสำรวจภูมิประเทศเพื่อหาเส้นทางเดินทัพ ในสงครามยุทธหัตถี

ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา พ.ศ. ๒๑๓๕

โดย

นายตรี อมาตยกุล

ตามที่ท่านประธานอนุกรรมการได้ขอให้อนุกรรมการแต่ละคนร่วมแสดงความคิดเห็น ว่าเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหาอุปราชาแห่งประเทศพม่า ตลอดจนสถานที่ ๆ กองทัพทั้งสองฝ่ายมาปะทะกัน จนกระทั่งจอมทัพทั้งสองฝ่ายได้กระทำยุทธหัตถี สมควรจะเป็นเส้นทางและสถานที่ใดแน่ เพราะในหนังสือพระราชพงศาวดารมิได้กล่าวเรื่องราวไว้โดยชัดแจ้ง เป็นเหตุให้มีผู้นำมาถกเถียงและแสดงข้อคิดเห็นขัดแย้งกัน ไม่ยุติลงได้นั้น

เท่าที่ได้ร่วมไปสำรวจภูมิประเทศและสอบถามชาวบ้านมาด้วยกันแล้ว ผมขอแสดงความคิดเห็นของผมดังต่อไปนี้

๑. สถานที่ตั้งกองทัพทั้งสองฝ่าย

การเดินทัพของพระมหาอุปราชาแห่งประเทศพม่าเข้ามายังประเทศไทย จนกระทั่งมาตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลตระพังตรุ ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ในปัจจุบันนี้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ไม่มีฝ่ายใดขัดแย้งกัน และอนุกรรมการคณะนี้ก็ได้ออกไปสำรวจภูมิประเทศมาแล้ว เห็นว่าควรจะเป็นไปได้ เพราะการตั้งกองทัพขนาดใหญ่ซึ่งมีจำนวนพลถึง ๕๐๐,๐๐๐ คน (พงศาวดารพม่าว่า ๒๔๐,๐๐๐ คน) นั้น จำเป็นต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ

เท่าที่ได้ตรวจพบปรากฏว่าตำบลตระพังตรุ มีสระใหญ่อยู่ข้างวัดตระพังตรุ ๒ สระ เป็นสระน้ำโบราณสระหนึ่ง และขุดขึ้นใหม่อีกสระหนึ่ง พระภิกษุและราษฎรในบริเวณนั้น ได้อาศัยใช้น้ำในสระนี้ได้ทุกฤดูกาล นอกจากนี้ยังมีแม่น้ำทวนซึ่งอยู่ห่างจากวัดตระพังตรุเพียง ๑ กม. แม่น้ำนี้แม้จะเป็นแม่น้ำเล็กๆ แต่ก็ปรากฏว่ามีน้ำมากและน้ำไม่เคยแห้งตลอดทั้งปี ทหาร

และสัตว์พาหนะที่เข้าขบวนมากับกองทัพของพระมหาอุปราช อาจอาศัยใช้น้ำในแม่น้ำบุรีโลก ได้อย่างสะดวกสบาย ฉะนั้นจึงปรากฏว่าพระมหาอุปราชได้ตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลนั้นเป็นเวลาหลายวัน

ส่วนสถานที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น ปรากฏในพระราชพงศาวดารทุกฉบับว่าตั้งที่ตำบลหนองสาหร่ายหรือทุ่งหนองสาหร่าย เป็นอันว่ากองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้นเป็นที่ยุติต่อกันแล้ว ว่าตั้งที่ตำบลหนองสาหร่ายหรือทุ่งหนองสาหร่าย ไม่มีปัญหาอย่างใด

แต่เนื่องจากปรากฏว่าหนองสาหร่ายนี้มีอยู่ถึง ๓ แห่ง คือที่ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี แห่ง ๑ อยู่ห่างจากเจดีย์โบราณสมัยอยุธยาซึ่งเป็นเจดีย์ตั้งอยู่โดดเดี่ยวประมาณ ๓ กิโลเมตร และอยู่ห่างจากวัดดอนเจดีย์ไปประมาณ ๕ กิโลเมตร แต่หนองนี้แม้ในแผนที่ของจังหวัดกาญจนบุรีที่เขียนติดไว้ ณ ศาลาข้างองค์เจดีย์นั้น จะเขียนบอกชื่อไว้ว่าเป็นหนองสาหร่ายก็ตาม แต่ได้สอบถามชาวบ้านซึ่งอยู่ใกล้เคียงตำบลนั้นบอกว่าชื่อหนองทราย ไม่ใช่ชื่อหนองสาหร่าย และหนองสาหร่ายแห่งนี้ก็ไม่มีชื่อปรากฏในแผนที่ฉบับอื่นอีกด้วย

หนองนี้เป็นหนองขนาดเล็ก ทั้งในฤดูแล้งน้ำก็แห้ง ไม่สะดวกในการตั้งกองทัพขนาดใหญ่ซึ่งมีทหารถึง ๑๕๐,๐๐๐ คน และมีสัตว์พาหนะเช่นช้างม้าเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังเป็นสถานที่ๆ อยู่ใกล้เขตตำบลตระพังตรุอันเป็นที่ตั้งกองทัพของพระมหาอุปราชจนเกินไป เพียงแต่กองทัพของทั้งสองฝ่ายมาตั้งเผชิญหน้ากัน รวมเป็นทหารทั้งหมดเกือบ ๗๐๐,๐๐๐ คนเช่นนี้ ทหารทั้งสองฝ่ายก็จะต้องเข้าไปนั่งคุกกันเล่นในค่ายของแต่ละฝ่ายได้อย่างสบาย เพราะตั้งอยู่ห่างกันเพียง ๕ กิโลเมตรเท่านั้น ยิ่งถ้าส่งกองทัพหน้าซึ่งมีระยะต่ออีกตั้ง ๑๕-๒๐ กิโลเมตรออกไปข้างหน้าด้วยแล้ว กองทัพหน้าของแต่ละฝ่ายก็จะต้องล่าเข้าไปอยู่หลังแนวที่ตั้งกองทัพหลวงของอีกฝ่ายหนึ่งเป็นระยะทางหลายกิโลเมตรทีเดียว

แม้จะเป็นการรบในสมัยโบราณซึ่งเป็นเวลากว่า ๓๐๐ ปีมาแล้ว ไม่ใช่เป็นยุทธวิธีสมัยใหม่ที่ใช้ปฏิบัติกันในสงครามปัจจุบันก็ตาม แต่ผู้นำทัพก็ต้องศึกษาตำราพิชัยสงครามมาก่อน คงจะไม่โง่พอที่จะเดินทัพเข้าไปตั้งเผชิญหน้ากองทัพของข้าศึกซึ่งเข้าที่ตั้งอยู่ก่อนแล้วเป็นแน่ เพราะจะเป็นเหตุให้ถูกข้าศึกซึ่งมีกำลังมากกว่าหลายเท่าเข้าโอบล้อมและบดขยี้ให้เล็ดรานไปได้ง่ายง่ายดาย ยิ่งเป็นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งได้พระนามว่าเป็นยอด

นักบวชเป็นผู้นำทัพด้วยแล้ว ย่อมจะเห็นได้อย่างแน่ชัดทีเดียวว่าพระองค์คงจะไม่ทรงกระทำเช่นนั้นเป็นแน่

ฉะนั้นผมจึงเห็นว่าหนองสาหร่ายแห่งนี้ ที่มีบุคคลกล่าวอ้างว่าเป็นที่ตั้งกองทัพอของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น ย่อมเป็นไปได้อย่างแน่นอน

ยังมีหนองสาหร่ายอีกแห่ง ๑ ซึ่งปรากฏในแผนที่การบินเฉพาะถิ่นมาตราส่วน ๑:๒๐๐,๐๐๐ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๘ หนองแห่งนี้อยู่ในเขตตำบลมะขามล้ม (เดิมเรียกตำบลสะแกยางหมู่) อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี อยู่ห่างจากตำบลตระพังตรุอันเป็นที่ตั้งกองทัพอของพระมหาอุปราชไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๔๔.๕ กิโลเมตร ซึ่งผู้อภิปรายที่กรมประชาสัมพันธ์เรื่องเจดีย์ยุทธหัตถ์อยู่ที่ไหน เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖^(๑) ได้อ้างถึง โดยกล่าวว่ากองทัพอของพระมหาอุปราชานั้นตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังตรุ ซึ่งอยู่ใต้ป่าโมกลงไปมาก ทำไมสมเด็จพระนเรศวรมหาราชถึงได้เดินทัพย้อนขึ้นไปทางเหนือ ไปตั้งที่หนองสาหร่ายอีกแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ในเขตอำเภอกอนเจดีย์ ไม่พุ่งตรงลงไปทางใต้ไปตั้งที่หนองสาหร่ายแห่งนี้ซึ่งเป็นทางตรงและใกล้ที่ตั้งกองทัพอของพระมหาอุปราช เพราะหนองสาหร่ายแห่งนี้ อยู่ห่างจากตำบลตระพังตรุเพียง ๔๔.๕ กม. เท่านั้น ส่วนหนองสาหร่ายที่อำเภอกอนเจดีย์นั้น ห่างจากตำบลตระพังตรุถึง ๖๕ กม.

เรื่องนี้อาจเป็นข้อถกเถียงกันได้ว่า ในต้นเดือนนั้น น้ำในท้องทุ่งจะแห้งพอที่จะให้ทหารตลอดจนช้างม้าผ่านไปได้อย่างไร แต่ผู้อภิปรายในวันที่ ๓ มีนาคม ๒๕๑๖ ก็ได้แก้ข้อขัดแย้งนี้ โดยยกற்பပ်พื้นที่ซึ่งกรมชลประทานได้ทำไว้มาหักล้างแล้วว่าท้องที่ในบริเวณนั้นเป็นที่ลุ่มเต็มไปด้วยห้วยหนองคลองบึง ไม่สะดวกในการเคลื่อนกองทัพนาคาใหญ่

ถ้าจะถือว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นยอดนักรบ เมื่อถึงคราวคับขันหรือในคราวได้เปรียบในเชิงศึกจริง ๆ แล้ว พระองค์อาจจะสั่งให้กองทัพอเคลื่อนเข้าไปในภูมิประเทศเช่นนั้นก็ได้ แต่เหตุการณ์เช่นนั้นก็ยังไม่ได้ปรากฏว่าได้เกิดขึ้น ถ้าจะเคลื่อนกองทัพนาคาใหญ่เข้าหาข้าศึกอย่างกระชั้นชิด โดยที่ทหารและสัตว์พาหนะต้องเคลื่อนที่ผ่านภูมิประเทศที่เป็นหล่มเป็นโคลน ทหารย่อมอดโรยกำลังและเคลื่อนที่ได้ช้า กว่าที่จะเข้าที่ตั้งได้ข้าศึกอาจส่งกำลังเข้าโจมตีโดยฉับพลัน เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ไม่ต้องสงสัยเลยว่า กองทัพอของพระองค์จะต้องประสบความ

(๑) คณะที่เชื่อว่าเจดีย์ยุทธหัตถ์อยู่ที่อำเภอมทพนธ์ จังหวัดกาญจนบุรี

ปราชัยอย่างแน่แท้ ฉะนั้นผมจึงคิดว่าพระองค์คงจะไม่ทรงเสี่ยงกระทำอย่างนี้

มีหลักฐานอยู่อีกอย่างหนึ่งซึ่งผมเห็นว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงจะไม่ทรงเคลื่อนทัพพุ่งตรงมายังหนองสาหร่ายแห่งนี้ เพราะในหนังสือพระราชพงศาวดารแทบทุกฉบับกล่าวว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จจากป่าโมกเมื่อเวลา ๑๑ โมง ๓ บาท ซึ่งตรงกับเวลาที่ใช้กันในปัจจุบัน คือ ๕.๑๘ น. แล้วทรงเข้าที่เสวยที่ตำบลละแก้วละเลาหรือสระแก้วละเลา

ตำบลละแก้วละเลาในปัจจุบันเรียกตำบลหลักแก้ว อยู่ห่างจากอำเภอวิเศษไชยชาญไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๑๒ กม. เป็นตำบลที่อยู่กึ่งกลางระหว่างอำเภอบ้านหมอกกับอำเภอสามโก้ มีชื่อปรากฏอยู่ในแผนที่ของกรมแผนที่ทหารและแผนที่ของจังหวัดสุพรรณบุรี ราษฎรในละแวกนั้นยังคงเรียกว่าบ้านละแก้วก็มี ได้สอบถามราษฎรบางคนว่าโฉนดของกรมที่ดินก็ยังเรียกว่าบ้านละแก้วอยู่

ที่ตำบลนี้มีวัดชื่อวัดหลักแก้ว ได้สอบถามท่านเจ้าอาวาสวัดนี้แล้ว ท่านบอกว่าเดิมเรียกว่าวัดละแก้ว เป็นวัดร้างมาก่อน แต่ได้มีผู้มาสร้างขึ้นใหม่เมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีมาแล้ว หนองวัดมีลำคลองขนาดใหญ่เรียกว่าคลองหลักแก้วหรือละแก้วก็เรียก คลองนี้เมื่อเวลาไปสำรวจแม้ว่าจะเป็นฤดูแล้ง แต่ก็ได้พบน้ำเต็มคลอง แสดงว่าน้ำไม่เคยแห้งตลอดทั้งปี แม้จะมีการขุดคลองชลประทานผ่านไปไกลและชักน้ำในคลองนี้ไปช่วยเหลือชาวนาก็ตาม

ตำบลหลักแก้วหรือละแก้วนี้ ถ้าเชื่อตามหนังสือพระราชพงศาวดารว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพักไพร่พลเพื่อให้รับประทานอาหารก่อนจะเดินทัพต่อไปแล้ว ก็จะได้เห็นว่าพระองค์คงเสด็จมุ่งขึ้นไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มิได้มุ่งลงไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เพราะตำบลหลักแก้วอยู่ห่างจากหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าถึง ๒๗ กม. ทั้งอยู่เหนือหนองสาหร่ายแห่งนี้ขึ้นไป และภูมิประเทศที่จะผ่านไปยังหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าก็เป็นที่ลุ่มเต็มไปด้วยห้วยหนองคลองบึงไม่สะดวกในการเดินทัพ

อนึ่ง เมื่อกองทัพพระมหาอุปราชมาตั้งที่ตำบลตระพังตรุ ก็ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารแทบทุกฉบับว่า พระมหาอุปราชส่งทหารม้า ๓๐๐ คนออกลาดตระเวนไปจนถึงตำบลเอกราช ซึ่งอยู่ใต้อำเภอบ้านหมอก จังหวัดอ่างทอง ลงมาเล็กน้อย และตำบลบางกะทิง ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอเสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อาจกล่าวได้ว่ากองลาดตระเวนของพม่าได้ออกตรวจภูมิประเทศและเหตุการณ์แผ่ออกไปเป็นบริเวณกว้างขวาง และลาดตระเวนลึกเข้าไปจนถึงฐานพระนครศรีอยุธยาทีเดียว

หนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้า บ้านจระเข้สามพัน เมืองสุพรรณบุรี ตลอดขึ้นไปจนถึงบ้านโฆ้งซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองสุพรรณบุรีประมาณ ๒๐ กม. ก็อาจจะอยู่ในเขตลาดตระเวนของทหารม้าพม่าก็ได้ แม้จะไม่ได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารก็ตาม ฉะนั้นถ้าสมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งพระทัยเดินทัพเข้าที่ซึ่งที่หนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าจริง ข้าศึกย่อมจะรู้ล่วงหน้าและเข้าจู่โจมโดยฉับพลัน ก่อนที่พระองค์จะทรงตั้งค่ายและทรงจัดกองทัพเพื่อพร้อมรบได้สำเร็จ

เท่าที่ไปตรวจสอบภูมิประเทศและได้สอบถามชาวบ้านที่มีอายุมากในหมู่บ้านวังน้ำเย็น ซึ่งอยู่ในตำบลมะขามล้ม ตำบลเดียวกับหนองสาหร่ายมาแล้ว ปรากฏว่าหนองแห่งนี้ไม่กว้างใหญ่เท่าใดนัก ในปัจจุบันน้ำแห้ง ได้กลายเป็นไร่เป็นนาไปหมดแล้ว ไม่เคยได้ยินใครกล่าวถึงเรื่องการเดินทัพผ่านทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายพม่า และไม่เคยพบเห็นโบราณสถานสร้างไว้ใกล้เคียงกับหนองแห่งนี้เลย

ฉะนั้นผมจึงเห็นว่าหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้านี้ ก็ไม่น่าจะเป็นที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทั้งนี้ เนื่องจากไม่มีร่องรอยอย่างใดเหลือปรากฏอยู่เลย อีกประการหนึ่งภูมิประเทศและเหตุการณ์ก็ไม่อำนวยให้สมเด็จพระนเรศวรมาตั้งค่ายที่บริเวณนี้

ยังมีหนองสาหร่ายอีกแห่ง ๑ ซึ่งอยู่ที่ตำบลคงขี้เหล็ก อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นหนองน้ำกว้างใหญ่และน้ำไม่แห้งตลอดทั้งปี อยู่ห่างจากแม่น้ำบ้านคอยประมาณ ๑ กิโลเมตร หนองนี้อยู่ห่างจากที่ตั้งกองทัพของพระมหาอุปราชาที่ตำบลพังตรุไปถึง ๖๕ กม. ฉะนั้นจึงเป็นเหตุให้บุคคลเป็นจำนวนมากสงสัยกันว่า ทำไมสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงต้องทรงนำกองทัพของพระองค์ไปตั้งที่นั่น โดยเปรียบเทียบว่าข้าศึกอยู่ที่สนามหลวง เมื่อฝ่ายข้าศึกยกทัพมาถึงสนามเสือป่าแล้ว เหตุใดจึงต้องย้อนขึ้นไปตั้งทัพที่บางซื่อ ทั้งๆที่ได้ทราบโดยชัดแจ้งแล้วว่าข้าศึกอยู่ที่สนามหลวง เช่นนี้เป็นต้น

เรื่องนี้ถ้าจะมองเผินๆ โดยไม่พิจารณาถึงภูมิประเทศที่จะต้องเดินทัพผ่านและเหตุการณ์แวดล้อมต่างๆ แล้ว ก็จะต้องเชื่อว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไม่น่าจะยกกองทัพย้อนขึ้นไปทางเหนือห่างไกลที่ตั้งกองทัพของข้าศึกเช่นนั้นเลย แต่การที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกกองทัพมาตั้งที่หนองสาหร่าย ที่อำเภอดอนเจดีย์นั้น เป็นเรื่องที่จะต้องวินิจฉัยตามภูมิประเทศและเหตุการณ์ที่ควรจะเป็นไปได้ โดยพิจารณาถึงเส้นทางเดินทัพ วันและเวลาในการ

เคลื่อนทัพของทั้งสองฝ่าย คือทั้งของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและของพระมหาอุปราช ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในข้อ ๒

๒. เส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหาอุปราช

เส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชานั้น ในพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ กับพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐมีข้อความผิดกันทั้งเส้นทางเดินทัพ ตลอดจนศักราชและวันเวลาในการเคลื่อนทัพ แต่ผมเห็นว่าควรจะยึดถือพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ซึ่งเป็นฉบับที่นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีเชื่อถือกันมากเป็นหลักในการพิจารณา แต่พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวเรื่องราวแต่โดยย่อ เพียงแต่บอกจุดเริ่มต้นที่ตำบลม่วงหวานและจุดสุดท้ายที่ตำบลหนองสาหร่ายเท่านั้น ถ้าจะอนุโลมโดยถือเอารายละเอียดในพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ และพงศาวดารพม่ามาประกอบด้วย ก็อาจทำให้ข้อแตกต่างและข้อขัดแย้งต่าง ๆ นั้นพอจะกลมกลืนกันไปได้ โดยผมจะขอกล่าวถึงแต่กองทัพของพระมหาอุปราชได้เคลื่อนออกจากประเทศพม่าเข้ามาภายในดินแดนของประเทศไทยดังนี้

พระมหาอุปราชพร้อมด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ซึ่งในเวลานั้นเป็นประเทศราชของพม่า ได้ยกกองทัพออกจากเมืองหงสาวดีอันเป็นเมืองหลวงของพม่าในเวลานั้น พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ว่าวันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๑๓๕ แต่พงศาวดารพม่าว่าเดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๑๓๕ แล้วเดินทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ โดยมีจำนวนทหารถึง ๕๐๐,๐๐๐ คน (ในพงศาวดารพม่าว่า ๒๔๐,๐๐๐ คน) ช้างเครื่อง ๗๐๐ (พม่าว่า ๑,๕๐๐) ม้า ๓,๐๐๐ (พม่าว่า ๒๐,๐๐๐) การที่พม่าได้เคลื่อนกองทัพเข้ามาทางนี้แต่ทางเดียว โดยมุ่งหวังจะเอากำลังที่เหนือกว่าไทยมาก เข้าโจมตีทะลุทะลวงเข้ามาให้ถึงกรุงศรีอยุธยาอันเป็นราชธานีของไทยโดยเร็วที่สุด เพราะการเดินทัพเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์นั้นใกล้กว่าที่จะเข้ามาทางด่านแม่ละเมามาก และการเข้ามาทางด่านแม่ละเมาก็จะต้องปะทะกับกองทัพของหัวเมืองใหญ่ ๆ ของไทยหลายเมืองกว่าจะเข้าถึงชนพระนครศรีอยุธยาได้

พอถึงเดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็ทรงได้รับไปบอกจากเจ้าเมืองกาญจนบุรีว่า พระมหาอุปราชกับพระเจ้าเชียงใหม่ยกพลมาถึงเมืองกาญจนบุรี (คือเมืองกาญจนบุรีเก่าซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลลาดหญ้า ห่างจากตัวเมืองกาญจนบุรีในปัจจุบันไปทาง

รูปที่ ๓๑ หนองสาหร่าย ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอสรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี

รูปที่ ๓๒ คลองหลักแก้วหรือละแก้ว จังหวัดอ่างทอง มีน้ำตลอดปี

รูปที่ ๓๓ คลองเอกราช ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่าทหารม้าของพม่ามาลาดตระเวนถึงบริเวณนี้

รูปที่ ๓๔ แม่น้ำสุพรรณ ตรงท่าทำวู้ทอง

ทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ ๒๐ กม.) กำลังทำสะพานข้ามแม่น้ำอยู่ ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เตรียมกองทัพที่จะยกไปตีประเทศเขมรพร้อมอยู่แล้ว จึงโปรดให้พระยาอมรินทรฤาไชย เจ้าเมืองราชบุรี แต่งทหาร ๕๐๐ คนขึ้นไปชุมนุมอยู่ ถ้าข้าศึกข้ามสะพานไปหมดแล้ว ให้เผาสะพานทิ้งเสียให้จงได้

เมื่อพระมหาอุปราชาค่อยเคลื่อนทัพเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรี ไม่เห็นมีผู้ใดต่อสู้ จึงได้เข้าตั้งค่ายและประทับแรมอยู่ ณ เมืองนั้น ๑ คืน แล้วสั่งให้ทหารออกเที่ยวจับชาวบ้านเพื่อจะสอบถามข่าวคราวทางฝ่ายไทย แต่ทหารก็จับชาวบ้านไม่ได้สักคนเพราะได้หนีเข้าป่าเข้าดงไปหมด รุ่งขึ้นพระมหาอุปราชาก็ได้เคลื่อนทัพมาอย่างช้าๆ และด้วยความระมัดระวัง โดยเดินทัพเข้ามาทางตำบลพนมทวนเรื่อยขึ้นมาจนถึงตำบลตระพังตรุ และได้ตั้งทัพอยู่ ณ ตำบลนี้ปรากฏในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่าพระมหาอุปราชามาตั้งที่ตำบลตระพังตรุในเดือนนี้ แต่ไม่ได้บอกวันเวลาที่มาถึงตำบลนี้แต่เมื่อใด ในพงศาวดารฉบับอื่นๆ กล่าวว่า เมื่อพระมหาอุปราชามาถึงก็ส่งกองทหารม้าจำนวน ๓๐๐ คน ออกลาดตระเวนไปจนถึงตำบลเอกราชและตำบลบางกะทิง ว่าจะมีกองทัพของไทยออกมาตั้งรับอยู่ ณ ที่ใดบ้าง

ต่อจากนั้นก็ไม่มีรายการเดินทัพและข่าวคราวการเคลื่อนไหวของกองทัพพระมหาอุปราชาก็มากล่าวอีกครั้งหนึ่งก็คือตอนเคลื่อนทัพเข้าทำยุทธหัตถีกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อได้ตรวจดูวันและเวลาที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเคลื่อนทัพออกจากตำบลม่วงหวาน จนกระทั่งได้ทรงกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาก็ตำบลหนองสาหร่ายแล้ว ทำให้วินิจฉัยได้ว่าพระมหาอุปราชาคงจะตั้งทัพอยู่ที่ตำบลตระพังตรุเป็นเวลาไม่น้อยกว่า ๓๐ วัน และได้ส่งกองลาดตระเวนออกไปตรวจภูมิประเทศและเหตุการณ์อยู่ตลอดเวลาโดยไม่ประมาณ เพราะพระมหาอุปราชาทรงทราบได้ดีว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญในกลยุทธ์เป็นอย่างยิ่ง

แต่การเคลื่อนทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น มีข้อผิดพลาดแตกต่างกันในระหว่างพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ กับพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ทั้งในทางผลความและสถานที่ แต่ผมขอยึดถือพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐเป็นหลัก ส่วนผลความนั้นอาจนำเอาข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ มารวมกล่าวไว้ด้วย เพื่อเป็นช่องทางให้วินิจฉัยได้ง่ายขึ้น

พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จทางชลมารคไปฟันไม้ข่มนามที่ทุ่งลุมพลีอันเป็นทุ่งใหญ่อยู่ใกล้วัดภูเขาทอง เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น ๙ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา ๒ บาท ซึ่งคิดเทียบตามเวลาที่ใช้กันในปัจจุบันก็คือ ๑๐.๑๒ น. พอทรงฟันไม้ข่มนามที่ทุ่งลุมพลีเสร็จแล้ว ก็ไปตั้งทัพชัยที่ **ตำบลม่วงหวาน**

ตำบลม่วงหวานนี้ไม่มีปรากฏในแผนที่ที่ได้นำติดตัวไปด้วย คณะอนุกรรมการได้ตระเวนสอบถามมาหลายอำเภอ ทั้งในจังหวัดสุพรรณบุรีและจังหวัดอ่างทอง ก็ปรากฏว่าไม่มีผู้ใดรู้จัก ครั้นข้ากลับได้แวะที่วัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สอบถามเจ้าอาวาสวัดนี้ **ได้ความว่ามีวัดม่วงหวานอยู่ห่างจากวัดภูเขาทองประมาณ ๔ กม. แต่ไม่มีตำบลม่วงหวาน** วัดม่วงหวานอยู่ในตำบลมหาพราหมณ์ อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ผมได้ตรวจดูแผนที่กรุงเก่ามาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ ซึ่งกรมแผนที่ทหารบกได้สำรวจเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ และได้พิมพ์ที่กรมแผนที่ทหารบกในปีเดียวกัน ปรากฏว่ามีวัดม่วงหวาน ตั้งอยู่ริมคลองหัวสะพานซึ่งเป็นคลองเล็กๆ แยกจากคลองบ้านกุ่มไปทางทิศตะวันตก อยู่ห่างจากเกาะเมืองหรือตัวจังหวัดพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๔ กม.

ฉะนั้นจึงเป็นอันเชื่อได้ว่าในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ท้องที่รอบบริเวณวัดนี้คงจะเรียกว่าตำบลม่วงหวาน เหมือนดังที่พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐได้กล่าวไว้ เพราะยังมีชื่อบ้านม่วงหวานอยู่ในแผนที่ทหารมาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๘ ปรากฏอยู่ แต่จะมาเปลี่ยนชื่อใหม่แต่เมื่อใดนั้น ยังไม่สามารถจะสอบค้นได้ เนื่องจากมีเวลาจำกัด และยังไม่มีโอกาสออกไปสำรวจภูมิประเทศและสอบถามชาวบ้านในตำบลนั้นและตำบลข้างเคียง

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงประทับแรมอยู่ที่ตำบลม่วงหวาน เพื่อทรงจัดกำลังกองทัพอของพระองค์ให้พร้อมรบได้ เป็นเวลา ๓ คืน รุ่งขึ้นวันพุธ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนยี่ เวลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๙ บาท ซึ่งตรงกับเวลา ๘.๕๔ น. ตามเวลาในปัจจุบัน จึงเสด็จนำกองทัพอโดยทางชลมารคขึ้นไปทางเหนือ ต่อจากนี้ปรากฏในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่าเสด็จออกรบพระมหาอุปราชาที่ตำบลหนองสาหร่าย เมื่อวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ เวลารุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๓ บาท ซึ่งตรงกับเวลา ๑๑.๑๘ น. ในเวลาปัจจุบัน รวมระยะเวลาที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เสด็จจากตำบลม่วงหวาน ไปจนถึงเวลาที่ได้ทรงทำยุทธหัตถี

ที่จะไปเข้าที่ตึกที่ป่าโมกนั้น ก็น่าจะไปถึงก่อนที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จอย่างน้อยก็ ๑ วัน คือไปถึงวันเสาร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนยี่

ส่วนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับสมเด็จพระเอกาทศธรรมนั้น ได้เสด็จโดยทางเรือจากพระนครหรืออยุธยาตรงไปป่าโมกเมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ เพลอรุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท หรือเวลา ๘.๓๐ น. ตามเวลาในปัจจุบัน เมื่อเสด็จไปถึงป่าโมกคงจะเป็นเวลาประมาณ ๑๔.๐๐ น. เพราะปรากฏในพงศาวดารฉบับต่างๆ ว่า เวลา ๑๔.๒๔ น. ทรงจักกองทัพ และประทับแรมอยู่ที่ป่าโมก ๑ คืน

รุ่งขึ้นคือวันจันทร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนยี่ ทรงเคลื่อนทัพออกจากป่าโมกเวลา ๕.๑๘ น. เสด็จไปทางทิศตะวันตกของป่าโมก ไปเข้าที่เสวยที่ตำบลบ้านละแก้วละเลาซึ่งอยู่ห่างจากป่าโมกประมาณ ๑๘ กม. อาจใช้เวลาเดินทางอย่างน้อยก็ประมาณ ๔ ชั่วโมงครึ่ง คงจะเสด็จถึงตำบลบ้านละแก้วละเลาประมาณ ๑๐.๐๐ น.

บ้านละแก้วละเลาอยู่ห่างจากหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าประมาณ ๒๙ กม. ถ้าดูในแผนที่ก็ปรากฏว่าอยู่เหนือหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าขึ้นไปมาก และอยู่เหนือระดับเมืองสุพรรณบุรีขึ้นไปอีก ส่วนหนองสาหร่ายที่อำเภอดอนเจดีย์ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปอีกนั้นอยู่ห่างจากบ้านละแก้วละเลาประมาณ ๓๐ กม. เป็นระยะทางใกล้เคียงกัน

โดยเฉพาะบริเวณหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้านี้เป็นที่ลุ่ม ในแผนที่บางฉบับไม่มีชื่อหนองแห่งนี้ ได้ตรวจสอบดูในแผนที่ทหารมาตราส่วน ๑ : ๒๕,๐๐๐ แล้ว ปรากฏว่าพื้นที่ที่ขอบหนองสูงจากระดับน้ำทะเลเพียง ๒ เมตร ส่วนที่บ้านละแก้วละเลานั้นสูง ๔ เมตร แล้วลาดต่ำลงมาทางหนองสาหร่ายแห่งนี้ โดยมีระดับต่างกันคือสูง ๓ เมตรบ้าง และ ๔ เมตรบ้าง ส่วนหนองสาหร่ายที่อำเภอดอนเจดีย์นั้นสูงกว่าระดับน้ำทะเลถึง ๘ เมตร

ถ้าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงมีพระราชประสงค์ที่จะนำกองทัพไปเข้าที่ตึกที่หนองสาหร่าย ที่อำเภอบางปลาม้าแล้ว เมื่อเสด็จจากป่าโมกก็คงจะไม่เสด็จผ่านบ้านละแก้วละเลาเป็นแน่ คงจะเสด็จเฉียงลงไปทางใต้ตรงไปยังหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าทีเดียว อุปสรรคและข้อขัดข้องในเรื่องนี้ผมได้กล่าวไว้ในข้อ ๑ ซึ่งว่าด้วยที่ตั้งทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหาอุปราชโดยละเอียดแล้ว จึงจะไม่นำมาพิจารณาในข้อ ๒ นอก จะพิจารณาแต่เฉพาะเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งมุ่งไปยังหนองสาหร่าย ที่อำเภอดอนเจดีย์โดยเฉพาะเท่านั้น

กับพระมหาอุปราชที่ตำบลหนองสาหร่าย ก็จะเป็นจำนวน ๕ คืบ หรือถ้าคิดเป็นวันก็จะได้ ๖ วันพอ

การที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จโดยทางบกจากตำบลม่วงหวานไปจนถึงตำบลหนองสาหร่ายนั้น มีปัญหาว่าจะเสด็จโดยเส้นทางใด ถ้ายึดถือตามพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐแล้ว ก็คงสามารถจะทราบได้ เพราะได้กล่าวไว้แต่จุดเริ่มต้นคือที่ตำบลม่วงหวาน และจุดสุดท้ายคือที่ตำบลหนองสาหร่ายเท่านั้น ทั้งสองจุดนี้ก็ต้องใช้เวลาเดินทางหลายวัน และต้องอาศัยภูมิประเทศที่เป็นที่ดอนพอที่กองทหารตลอดจนสัตว์พาหนะในกองทัพจะผ่านไป ได้ ฉะนั้นจึงควรจะได้พิจารณาเส้นทางตามพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ประกอบด้วย เพราะเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น ในพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ได้กล่าวไว้พิสดารกว่าพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ

พระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ที่กล่าวถึงเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้นก็มีความคล้ายๆ กัน ผมจึงขอยึดถือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเป็นหลัก และนำมากล่าวอ้างเพียงฉบับเดียว เพราะรู้สึกว่าการฉบับนี้จะมีข้อความละเอียดพิสดารกว่าฉบับอื่นๆ

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า “บัดนี้ทัพเตรียมอยู่ ณ ท่งบางขวดพร้อมอยู่แล้ว ให้ยกไปตั้งปากโมก (หรือป่าโมก) เอาแต่ทัพหัวเมืองตรีจัตวา ๒๓ หัวเมือง เป็นคน ๕๐,๐๐๐ ให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นแม่กอง ให้พระยาราชฤทธานนท์เป็นยกกระบัตร ยกไปตั้งรับหน้าข้าศึกอยู่ตำบลทุ่งหนองสาหร่าย” แต่ไม่ได้บอกเวลาที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้ยกไป

การย้ายที่ตั้งกองทัพจากทุ่งบางขวดไปตั้งที่ป่าโมกนี้ ในพระราชพงศาวดารไม่ได้บอกไว้ว่าไปทางบกหรือไปทางเรือ ถ้าเดินบกก็ต้องเข้าใจว่าต้องทุ่งแถวนี้คงจะแห้งพอที่กองทหารขนาดใหญ่จะเดินฝ่าไปได้จนถึงป่าโมก แต่ผมเห็นว่าการเคลื่อนย้ายกองทัพจากที่ตั้งแห่งหนึ่งไปยังที่ตั้งอีกแห่งหนึ่งนั้น อาจจะมอบให้นายทัพนายกองคุมไป โดยจะไปทางเรือบ้างและไปทางบกบ้างก็ได้ แล้วแต่แม่ทัพนายกองคนใดจะกำหนดให้ทหารในความควบคุมของตนเคลื่อนไปโดยทางใดที่ตนเห็นว่าสะดวก โดยไม่จำเป็นจะต้องรอไปพร้อมกัน กองทหาร

ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตลอดจนไพร่พลในกองทัพเสวยและรับประทานอาหารเสร็จแล้ว ก็เสด็จยกไปตามท้องทุ่ง เพลาเที่ยงพระอาทิตย์ทรงกลด ร่มช้างพระที่นั่งไปจนบ่ายสามโมง พอกระทั่งถึงกองหน้าซึ่งตั้งอยู่ตำบลหนองสาหร่าย เสด็จประทับเกยใต้ฉาษาไม้ประดู่ใหญ่อันสถิตเหนือจอมปลวก เช่นนี้ถ้าผู้ที่ไม่ได้พิจารณาถึงระยะทางว่า จากตำบลละแวกละเลาถึงหนองสาหร่ายนั้นห่างกันเท่าใดแล้ว ก็จะทำให้เข้าใจว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเดินทัพจากบ้านละแวกละเลาไปหนองสาหร่ายโดยใช้เวลาเพียง ๔ ชั่วโมงเท่านั้น ซึ่งความจริงแล้วจะเป็นไปไม่ได้เลย

สมมติว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จออกจากบ้านละแวกละเลา เวลา ๑๑.๐๐ น. คือเสด็จจากป่าโมกถึงบ้านละแวกละเลาประมาณเวลา ๑๑.๐๐ น. โดยกำหนดให้พักไพร่พลให้รับประทานอาหารเช้าเพียง ๑ ชั่วโมง ถ้าจะเดินทางให้ถึงหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดีย์โดยใช้เวลาเพียง ๔ ชั่วโมง ผมคิดว่าคงจะไม่ถึงเป็นแน่ เพราะหนองสาหร่ายอยู่ห่างจากบ้านละแวกละเลาถึง ๓๐ กม. อย่าว่าแต่กองทัพขนาดใหญ่เลย แม้คนธรรมดาซึ่งเดินได้เร็วกว่ากองทหาร ก็ไม่สามารถจะเดินให้ถึงได้ภายในกำหนดระยะเวลา ๔ ชั่วโมง

ฉะนั้นผมจึงเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงจะต้องทรงพักไพร่พลแรมคืนที่ใดที่หนึ่งก่อนที่จะถึงหนองสาหร่ายเป็นแน่ สถานที่ที่เหมาะสมสำหรับพักไพร่พลแรมคืนนั้น เห็นว่าควรจะเป็นที่บ้านสามโก้ เพราะหมู่บ้านนั้นตั้งอยู่ห่างจากบ้านละแวกละเลาเพียง ๑๕ กม. ใช้เวลาเดินทางเพียง ๔ ชั่วโมงก็ถึง การเดินทัพไปทางบ้านสามโก้ก็นับว่าสะดวก เพราะเป็นท่อน คืออยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลตั้งแต่ ๕-๑ เมตร ฉะนั้นท้องทุ่งในเส้นทางที่ผ่านไปกลางเดือนยี่น่าคงจะแห้งสนิท พื้นแผ่นดินไม่เป็นโคลนเป็นตม สะดวกในการเดินทัพ

สำหรับภูมิประเทศของบ้านสามโก้ นั้น ปรากฏว่ามีหนองน้ำใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง และมีหนองเล็ก ๆ อยู่หลายแห่ง และหนองน้ำที่บ้านสามโก้ นั้นในฤดูแล้งน้ำก็ไม่แห้ง เท่าที่ได้สอบถามนายอำเภอสามโก้แล้ว ปรากฏว่าที่เรียกว่าบ้านสามโก้ นั้นมีอยู่ ๒ หมู่ คือหมู่ที่ ๑ อยู่ขอบหนองทางทิศตะวันตกขึ้นตำบลสามโก้ ส่วนหมู่ที่ ๒ ซึ่งอยู่ทางขอบหนองทางทิศตะวันออกนั้น ขึ้นตำบลลพบุรี ที่อำเภอสามโก้ในปัจจุบันนี้ตั้งอยู่ที่บ้านซึ่งเดิมเรียกว่าบ้านดอนมดดำแต่ครั้นเมื่อมาตั้งที่ว่าการอำเภอที่นี้ก็เลยเรียกกันเป็นบ้านสามโก้ไปตามชื่ออำเภอ

การที่ได้สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จมาพักไพร่พลแรมคืนที่บ้านสามโก้ยังไม่มีใครเคยมีผู้ใดได้เคยคาดคิดหรือเคยกล่าวถึงมาก่อน เป็นความคิดเห็นของผมแต่ผู้เดียวที่ได้ไปสำรวจภูมิประเทศ ประกอบกับระยะเวลาเดินทางที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร ซึ่งคิดว่าควรจะเป็นไปได้เช่นนั้น ทั้งนี้อาจจะถูกหรืออาจจะผิดก็ได้ ฉะนั้นจึงใคร่ขอเสนอให้อนุกรรมการทุกท่านได้โปรดพิจารณากันโดยทั่วถึงด้วย

ระยะทางจากบ้านสามโก้ไปยังหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดีย์ก็ประมาณ ๑๕ กม. แต่มีแม่น้ำที่จะต้องข้ามไปถึง ๒ แห่ง คือแม่น้ำสุพรรณแห่ง ๑ กับแม่น้ำบ้านคอยอีกแห่ง ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชอาจจะต้องใช้เวลานานอย่างน้อยก็ ๖ หรือ ๗ ชั่วโมง กว่าเสด็จไปถึงหนองสาหร่าย เพราะกองทัพที่จะข้ามแม่น้ำแต่ละแห่งนั้น ก็ต้องเสียเวลานานพอสมควร

ภูมิประเทศในตอนนั้นย่อมไม่ใช่อุปสรรคในการเดินทาง เพราะปรากฏว่าเป็นที่ดอนแทบทั้งนั้น แต่การที่จะข้ามแม่น้ำสุพรรณซึ่งเป็นแม่น้ำใหญ่นั้น จะข้ามที่ตรงไหน เพื่อให้แน่ใจว่ากองทัพขนาดใหญ่ซึ่งมีช้างม้าเข้าขบวนมามากนั้น ควรพิจารณาถึงท่าที่จะต้องใช้ข้ามแม่น้ำไปด้วย

การข้ามแม่น้ำท่าจีนหรือที่เรียกกันทางตันน้ำว่าแม่น้ำสุพรรณไปยังอำเภอศรีประจันต์นั้น มีท่าข้ามอยู่แห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่ที่มีเกวียนและสัตว์พาหนะใช้ข้ามกันมาแต่โบราณ เรียกว่า **ท่าท่าอุทอง** ท่านี้อยู่ในบริเวณบ้านพังม่วง ตำบลวังน้ำซับ เหนือที่ตั้งที่ว่าการอำเภอสามโก้ไปประมาณ ๑๐ กม. ในปัจจุบันมีวัดตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของท่าข้าม เรียกว่าวัดพังม่วง เป็นวัดสร้างใหม่

เมื่อไปตรวจดูภูมิประเทศในบริเวณนั้น ได้พบว่าในปัจจุบันมีน้ำเต็มฝั่ง ไม่มีทางลาดที่จะให้ช้างม้าขึ้นฝั่งได้ ทั้งน้ำก็ลึกจนเรือยนต์สามารถแล่นเข้ามาได้โดยสะดวก จึงทำให้สงสัยว่าอาจจะไม่เหมาะที่กองทัพขนาดใหญ่จะใช้เป็นท่าข้าม แต่เมื่อได้สอบถาม **ชาวบ้าน** และ **ปลัดเจ้า** อดีตปลัดอำเภอคอนเจดีย์ซึ่งเป็นผู้นำทางไป ปรากฏว่าก่อนที่กรมชลประทานจะได้สร้างประตูน้ำโพธิ์พระยาในแม่น้ำสุพรรณขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ แม่น้ำสุพรรณทางตอนเหนือจังหวัดสุพรรณบุรีขึ้นไป ในระหว่างเดือนยี่ถึงเดือนห้าหน้านั้นน้ำจะลดลงไปมาก คงมีน้ำขังอยู่เพียงแค่หัวเข่าเท่านั้น และท้องถิ่นก็เป็นทราย สามารถจะเดินลุยข้ามฟากแม่น้ำไปได้อย่าง

สะดวกสบาย แม้เกวียนที่บรรทุกของหนักและสัตว์พาหนะก็สามารถเข้าไปได้สะดวกจึงทำให้คิดว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชอาจทรงนำทัพมาข้ามฟากที่บริเวณนี้ได้ และการข้ามฟากคงจะไม่รอข้ามแต่เฉพาะที่ตรงท่าข้ามเพียงแห่งเดียวเท่านั้น คงจะกระจายไพร่พลข้ามไปหลายแห่งเพื่อความสะดวกและรวดเร็ว เพราะท้องน้ำเป็นพื้นทรายทั้งนั้น สามารถจะข้าม ณ ที่ใดที่หนึ่งก็ได้ แต่ที่มาข้ามที่บริเวณนี้ก็คงเนื่องจากเป็นทางใกล้หนองสาหร่ายที่อำเภอดอนเจดีย์ และเส้นทางที่จะเดินไปยังหนองสาหร่ายก็เป็นที่ดินดอน สามารถจะเดินทัพไปได้โดยสะดวก เท่าที่ได้ตรวจดูในแผนที่แล้วปรากฏว่าท่าทำวอของนี้อยู่ใต้ระดับที่ตั้งหนองสาหร่ายที่อำเภอดอนเจดีย์ลงมาไม่มากนัก

เมื่อข้ามแม่น้ำสุพรรณแล้ว ก็มีแม่น้ำสายเล็กๆ อีกสายหนึ่งขวางกั้นอยู่ คือแม่น้ำบ้านคอย แม่น้ำนี้ก็คือน้ำเดียวกับแม่น้ำจะเข้สามพันซึ่งไหลไปบรรจบกับแม่น้ำสุพรรณทางตะวันออกเฉียงใต้ของอำเภอสองพี่น้อง ห่างจากอำเภอนี้ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ในปัจจุบันแม่น้ำสายนี้ต้นเขินหมด สายน้ำขาดเป็นห่วงเป็นตอน บางแห่งก็กลายเป็นไร่เป็นนาไป แต่ตอนบนของลำน้ำที่เรียกว่าแม่น้ำบ้านคอยตอนใกล้หนองสาหร่ายนั้น เท่าที่ได้ไปสำรวจพบว่ามีน้ำขังอยู่ ได้สอบถามชาวบ้านในบริเวณนั้น ได้ความว่าแม่น้ำตอนนี้มีน้ำขังอยู่ตลอดปี

แม่น้ำบ้านคอยมีท่าข้ามอยู่แห่งหนึ่ง เรียกว่า ท่าคอย เป็นท่าข้ามเกวียนและสัตว์พาหนะกันมาแต่โบราณ ในปัจจุบันก็ยังใช้เป็นท่าข้ามของสัตว์พาหนะและรถบรรทุกข้าวอยู่ท่านี้อยู่ทางทิศใต้ของถนนดอนเจดีย์-ศรีประจันต์ ประมาณ ๔-๕ กม. เท่าที่ได้ไปสำรวจภูมิประเทศมาแล้วปรากฏว่า ยังมีรอยรถบรรทุกและรอยเท้าสัตว์พาหนะอยู่ทั่วไปในบริเวณท่าข้าม ซึ่งกว้างประมาณ ๒๐๐ เมตร ที่ตรงนี้เป็นห้วงน้ำกว้างมีน้ำขังอยู่ แต่น้ำลึกเพียงแค่หัวเข่าเท่านั้นและท้องน้ำก็เป็นทราย สะดวกที่จะนำสัตว์พาหนะข้ามไป จึงได้ใช้เป็นท่าข้ามกันเรื่อยมา

พอพ้นแม่น้ำบ้านคอยไปแล้ว กองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็คงเดินไปได้โดยสะดวกจนถึงหนองสาหร่ายที่อำเภอดอนเจดีย์ ทั้งนี้เพราะไม่มีแม่น้ำอื่นใดขวางกั้นอีก ถ้าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงออกจากบ้านสามโก้เวลา ๕.๐๐ น. ก็จะเสด็จถึงหนองสาหร่ายประมาณไม่เกิน ๑๒.๐๐ น. ของวันศุกร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนนี้

เมื่อคิดเทียบวันและเวลาในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐแล้ว ก็จะปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงมีเวลาจัดกองทัพ เพื่อพร้อมรบกับพระมหาอุปราชาเป็นเวลา

๒ วัน ครึ่ง กว่าที่จะถึงวันเวลาที่ทรงทำยุทธหัตถีกับมหาอุปราชในวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือนนี้ เวลารุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๓ บาท ซึ่งตรงกับเวลาปัจจุบัน ๑๑.๑๘ น.

๓. สงครามยุทธหัตถี

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบข่าวว่า พระมหาอุปราชยกกองทัพมาถึงตำบลตระพังตรุและตั้งมั่นที่ตำบลนั้นแล้ว ก็โปรดให้ย้ายกองทัพที่เตรียมพร้อมอยู่ ณ ท่งบางขวดเพื่อจะยกไปตีประเทศเขมร ไปตั้งชุมพลที่ตำบลปากโมกแล้วโปรดให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นแม่กอง พระยาราชฤทธาณห์เป็นยกกระบัตร มีกำลังพล ๕๐,๐๐๐ คน ยกไปตั้งรับข้าศึกอยู่ ณ ตำบลท่งหนองสาหร่าย ไม่ปรากฏว่ากองลาดตระเวนของพม่าได้พบกองทัพของพระยาศรีไสยณรงค์ ณ ตำบลนี้ จนกระทั่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกกองทัพไปถึงกองม้ายศของพม่า จึงได้พบ และรีบไปรายงานให้พระมหาอุปราชทราบ

เท่าที่ได้พิจารณาระยะทางระหว่างตำบลตระพังตรุอันเป็นที่ตั้งกองทัพของพระมหาอุปราช กับตำบลหนองสาหร่ายอันเป็นที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแล้ว ปรากฏว่าอยู่ห่างกัน (วัดระยะโดยทางตรง) ถึง ๖๕ กม. ถ้าพระมหาอุปราชซึ่งเป็นฝ่ายเข้าตี จะเคลื่อนกองทัพออกจากที่ตั้งที่ตำบลตระพังตรุโดยใช้เวลาเพียง ๕-๖ ชั่วโมง ก็ปะทะกับกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจนจอมทัพทั้งสองฝ่ายได้ทำยุทธหัตถีกัน ตามที่พระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ได้กล่าวไว้ นั้น ย่อมเป็นไปได้อย่างแน่นอน เพราะกองทัพนาคใหญ่ในสมัยโบราณไม่มียานยนต์สำหรับบรรทุกทหารให้เคลื่อนที่ได้รวดเร็วเหมือนอย่างในปัจจุบัน ต้องเดินไปด้วยเท้า ฉะนั้นจึงไม่สามารถจะเคลื่อนที่ไปได้เกินวันละ ๒๐-๒๕ กม. ระยะทางที่ห่างกันถึง ๖๕ กม. นั้น จำเป็นจะต้องใช้เวลาเคลื่อนทัพไม่ต่ำกว่า ๓ วัน

ถ้าคิดวันและเวลาที่พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐได้กล่าวไว้ตามที่ได้แสดงไว้แต่ตอนต้นแล้วยังทำให้ผมแน่ใจว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะต้องทรงนำกองทัพมาตั้งที่ตำบลหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจียนี่จริง เพราะว่าถ้าทรงนำกองทัพเข้าที่ตั้งที่หนองสาหร่ายอำเภอบางปลาม้าตามที่บางท่านเข้าใจกันแล้ว พระมหาอุปราชก็จะใช้เวลาเคลื่อนกองทัพเพียงวันเดียวเท่านั้น วันรุ่งขึ้นก็คงได้รบกันแล้ว เพราะระยะทางจากตำบลตระพังตรุถึงหนอง

รูปที่ ๓๕ แม่น้ำบ้านคอย ตรงท่าข้ามที่เรียกว่า ท่าคอย แม่น้ำตอนต้น
ท้องน้ำเป็นทรายสามารถเดินข้ามไปได้สะดวก ปัจจุบันยังเป็นทางข้ามของสัตว์และพาหนะ

รูปที่ ๓๖ โบสถ์วัดพังมวง ที่บ้านพังมวง ตำบลบ้านไร่ อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสุพรรณบุรี
วัดนี้อยู่ที่ท่าท้าวอุทอง ซึ่งเป็นท่าข้ามแม่น้ำสุพรรณไปยังหนองสาหร่าย

รูปที่ ๓๓ เจดีย์วัดตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

รูปที่ ๓๔ เจดีย์วัดทุ่งสมอ ตำบลทุ่งสมอ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

สาหร่ายที่อำเภอบางปลามันนั้นห่างกันเพียง ๔๔.๕ กม. พระมหาอุปราชาคงจะไม่รังรอให้เสียเวลาไปเปล่าๆ อีก ๑ วันเป็นแน่

พระมหาอุปราชาเมื่อได้ทราบข่าวจากกองม้าคอยเหตุว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงนำกองทัพมาตั้งที่ตำบลหนองสาหร่ายแล้ว จึงเตรียมการเข้าตีโดยเคลื่อนกองทัพจากที่ตั้งในวันรุ่งขึ้น คือวันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ ในคืนแรกคงจะประทับแรมที่บริเวณบ้านจระเข้สามพัน ซึ่งเป็นหมู่บ้านใหญ่มาแต่โบราณ ตำบลนี้อยู่ห่างจากตำบลตระพังตรุประมาณ ๒๕ กม. ในบริเวณนี้มีหนองน้ำกว้างใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง ปรากฏชื่อในแผนที่มาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ ว่าลาดฝั่ง ทหารและสัตว์พาหนะในกองทัพสามารถใช้น้ำในหนองนี้ได้อย่างสะดวกสบาย

การที่พระมหาอุปราชาเคลื่อนกองทัพไปทางนี้ ก็เพราะว่าเป็นที่ดอน ไม่เป็นอุปสรรคในการเดินทัพ ทั้งภูมิประเทศในบริเวณนี้ฝ่ายพม่าก็คงทราบได้เป็นอย่างดี เนื่องจากได้เคยเดินทัพผ่านมาแล้วเมื่อคราวสงครามใน พ.ศ. ๒๑๓๓ ซึ่งเป็นเวลาห่างจากสงครามครั้งนี้เพียง ๒ ปีเท่านั้น คือในคราวสงครามที่พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่า พระมหาอุปราชายกทัพมาโดยทางกาญจนบุรีครั้งนั้นได้ตัวพระยาพสิมที่ตำบลจระเข้สามพัน

คืนที่สองคือในคืนวันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือนยี่ พระมหาอุปราชาคงจะพักแรมที่ตำบลบ้านไช้ ซึ่งมีชื่อปรากฏในแผนที่ของพระทวี้ประชาชน ผู้ว่าราชการจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งส่งมาประกอบกับรายงานถวายสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (เวลานี้เก็บรักษาไว้ที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ) แต่ในแผนที่ทหารไม่มีชื่อบ้านไช้ ประธานอนุกรรมการฯ^(๑) จึงได้กำหนดเอาบ้านห้วยซึ่งอยู่เหนือบ้านจระเข้สามพันขึ้นไปประมาณ ๒๒.๕ กม. เป็นที่พักแรม เพราะที่บ้านนี้ปรากฏว่ามีหนองน้ำเล็กๆ และมีลำห้วยอยู่หลายสาย คงมีน้ำพอเพียงสำหรับทหารและสัตว์พาหนะในกองทัพจะใช้บริโภคได้

รุ่งขึ้นวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ ก็เป็นวันพระมหาอุปราชาได้ทรงทำสงครามยุทธหัตถีกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อเวลา ๕ นาฬิกา ๓ บาท (๑๑.๑๘ น.) แต่ได้ถูกสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงฟันด้วยพระแสงของ้าวสั้นพระชนม์บนคอช้าง

ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับใด ๆ ว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จถึงหนองสาหร่ายแล้ว ได้โปรดให้กองทัพของพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งยกออกมาตั้งขัดตาทัพอยู่ก่อนไปตั้งอยู่ ณ ที่ใด เป็นแต่กล่าวว่าโปรดให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์กับพระยาราชอุทยานนท

(๑) พันเอกประเสริฐ พันธุณิต

เรียงยกไปแต่เพลลา ๑๑ ทุ่ม (๕.๐๐ น.) ปะทะหน้าข้าศึกพังกำลังดู เท้าที่พิจารณาข้อความที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ แล้ว จะเห็นว่ากองทหารของพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งมาตั้งขัดตาทัพอยู่ที่หนองสาหร่ายนั้นคงตั้งอยู่ ณ ที่เดิม มิได้เคลื่อนย้ายลงไปตั้งข้างหน้ากองทัพลวง

ตามความเห็นของผมเห็นว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชควรจะโปรดให้กองทหารของพระยาศรีไสยณรงค์กับพระยาราชอุทกษานนท์เคลื่อนออกไปตั้งทางใต้หนองสาหร่ายในช่องทางที่ข้าศึกจะเดินทัพผ่าน เพราะกองทัพนาคใหญ่กำลังเข้าที่ตั้ง ยังมีทันได้สร้างค่ายคูและหอรบ ถ้าไม่มีกองทหารออกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ข้างหน้า ซึ่งเรียกกันในปัจจุบันว่ากองระวังหน้าแล้ว ข้าศึกอาจจู่โจมเข้าถึงกองทัพลวงได้โดยง่าย โดยกองทัพลวงไม่มีเวลาที่จะเตรียมตัวสู้รบกับข้าศึกได้อย่างเต็มที่

ในเรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงดำรัสราชานุกาพก็ได้ทรงกล่าวไว้ในเรื่องไทยรบพม่าว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงจะโปรดให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นกองหน้ายกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่ดอนระฆัง เนื่องจากพระองค์ได้ตรวจพบว่าที่ตำบลนี้มีรอยค่ายโบราณปรากฏอยู่ ตำบลนี้อยู่ห่างจากหนองสาหร่ายประมาณ ๑๓ กม. และห่างจากพระเจดีย์อนุสรณ์เพียง ๕ กิโลเมตร มีชื่อปรากฏในแผนที่มาตราส่วน ๑ : ๒๕,๐๐๐ เรียกว่าหนองระฆัง ในปัจจุบันเป็นหมู่บ้านขึ้นอยู่กับตำบลลิงชั้น อำเภอเมืองสุพรรณบุรี สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงจะได้ทรงตรวจสอบแผนที่ตลอดภูมิประเทศว่าควรจะเป็นเช่นนั้น จึงได้ทรงวินิจฉัยตามหลักฐานที่ได้พบว่าควรจะเป็นไปได้ ไม่ได้ทรงนึกติดตามพระทัยของพระองค์เหมือนอย่างที่มีบุคคลได้นำมาอภิปรายกล่าวอ้างไว้ในเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่ไหน เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ศกนี้^(๑)

ส่วนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น ในพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ เว้นฉบับหลวงประเสริฐกุลล่าวว่า โปรดให้จัดกองทัพเป็น ๕ กองที่เรียกว่ากระบวนเบญจเสนาเตรียมพร้อมอยู่ ขณะที่พระองค์ทรงทำพิธีตัดไม้ข่มนามและรอพระฤกษ์อยู่ในค่าย ก็ทรงได้ยินเสียงปืนยิงโต้ตอบกัน จึงตรัสสั่งให้จมื่นทิพเสนาเอามาเร็วไปฟังราชการ จมื่นทิพเสนานำขุนหมื่นในกองหน้ามาเฝ้ากราบทูลว่า พอกองหน้ายกไปถึงท้ายโคกเผาข้าวเพลลาประมาณโม่งเศษ (๗.๐๐ น.เศษ) พบข้าศึกกำลังยกมา ได้ปะทะกันถึงตลุมบอน ตีกันกว่าทุกครั้งจึงพ่าย

(๑) คือวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๖ ในการอภิปรายที่ห้องประชุมกรมประชาสัมพันธ์

เรียงยกไปแต่เพลลา ๑๑ ทุ่ม (๕.๐๐ น.) ปะทะหน้าข้าศึกฝั่งกำลังดู เท่าที่พิจารณาข้อความที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ แล้ว จะเห็นว่ากองทหารของพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งมาตั้งขัดตาทัพอยู่ที่หนองสาหร่ายนั้นคงตั้งอยู่ ณ ที่เดิม มิได้เคลื่อนย้ายลงไปตั้งข้างหน้ากองทัพหลวง

ตามความเห็นของผมเห็นว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชควรจะโปรดให้กองทหารของพระยาศรีไสยณรงค์กับพระยาราชอุทกษานนท์เคลื่อนออกไปตั้งทางใต้หนองสาหร่ายในช่องทางที่ข้าศึกจะเดินทัพผ่าน เพราะกองทัพนาคใหญ่กำลังเข้าที่ตั้ง ยังมีทันได้สร้างค่ายคูและหอรบ ถ้าไม่มีกองทหารออกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ข้างหน้า ซึ่งเรียกกันในปัจจุบันว่ากองระวังหน้าแล้ว ข้าศึกอาจจู่โจมเข้าถึงกองทัพหลวงได้โดยง่าย โดยกองทัพหลวงไม่มีเวลาที่จะเตรียมตัวสู้รบกับข้าศึกได้อย่างเต็มที่

ในเรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระประชวรปรากฏก็ได้ทรงกล่าวไว้ในเรื่องไทยรบพม่าว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงโปรดให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นกองหน้ายกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่ดอนระฆัง เนื่องจากพระองค์ได้ตรวจพบว่าที่ตำบลนี้มีรอยค่ายโบราณปรากฏอยู่ ตำบลนี้อยู่ห่างจากหนองสาหร่ายประมาณ ๑๓ กม. และห่างจากพระเจดีย์อนุสรณ์เพียง ๕ กิโลเมตร มีชื่อปรากฏในแผนที่มาตราส่วน ๑ : ๒๕,๐๐๐ เรียกว่าหนองระฆัง ในปัจจุบันเป็นหมู่บ้านขึ้นอยู่กับตำบลลิงชั้น อำเภอเมืองสุพรรณบุรี สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงจะได้ทรงตรวจสอบแผนที่ตลอดภูมิประเทศว่าควรจะเป็นเช่นนั้น จึงได้ทรงวินิจฉัยตามหลักฐานที่ได้พบว่าควรจะเป็นไปได้ ไม่ได้ทรงนึกติดตามพระทัยของพระองค์เหมือนอย่างที่มีบุคคลได้นำมาอภิปรายกล่าวอ้างไว้ในเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่ไหน เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ศกนี้^(๑)

ส่วนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น ในพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ เว้นฉบับหลวงประเสริฐกุลล่าวว่า โปรดให้จัดกองทัพเป็น ๕ กองที่เรียกว่ากระบวนเบญจเสนาเตรียมพร้อมอยู่ ขณะที่พระองค์ทรงทำพิธีตัดไม้ข่มนามและรอพระฤกษ์อยู่ในค่าย ก็ทรงได้ยินเสียงปืนยิงโต้ตอบกัน จึงตรัสสั่งให้จมื่นทิพเสนาเอามาเร็วไปฟังราชการ จมื่นทิพเสนานำขุนหมื่นในกองหน้ามาเฝ้ากราบทูลว่า พอกองหน้ายกไปถึงท้ายโคกเผาข้าวเพลาประมาณโม่งเศษ (๗.๐๐ น.เศษ) พบข้าศึกกำลังยกมา ได้ปะทะกันถึงตลุมบอน ตีกันกว่าทุกครั้งจึงพ่าย

(๑) คือวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๖ ในการอภิปรายที่ห้องประชุมกรมประชาสัมพันธ์

ในผืนแผ่นดินไทยจริงหรือไม่ เพราะพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ เว้นพงศาวดารฉบับหลวง ประเสริฐเกล้าว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชตรัสสั่งให้ก่อพระเจดีย์ฐานสวมพระศพพระมหาอุปราชไว้ ณ ตำบลตระพังตรุ ฉะนั้นถ้าเชื่อตามพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ แล้ว ก็จะต้องเชื่อว่าพระศพของพระมหาอุปราชานั้นจะต้องตกอยู่ในแผ่นดินไทย และอยู่ในพระเจดีย์องค์ใดองค์หนึ่งที่ตำบลตระพังตรุ และยังมีซากพระเจดีย์ที่ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งรัฐบาลได้สละเงินก้อนใหญ่สร้างเจดีย์สูงใหญ่ทรงกลมแบบลังกาครอบไว้อีกชั้นหนึ่ง ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ จะเป็นพระเจดีย์อนุสรณ์แห่งชัยชนะของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงที่ทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราช ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า **เจดีย์ยุทธหัตถี** จริงตามที่เชื่อถือกันมาแต่ก่อนหรือไม่ เพราะไม่ปรากฏเรื่องราวในพระราชพงศาวดารฉบับใดๆ เลยว่าพระองค์หรือกษัตริย์ที่ครองราชย์สืบต่อมาได้โปรดให้สร้างขึ้น เป็นแต่เพียงข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการว่าควรจะเป็นเช่นนั้น และก็ให้มีผู้อภิปรายคัดค้านไว้แล้วเมื่อคราวอภิปรายที่กรมประชาสัมพันธ์ ในวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ศกนี้ว่าเจดีย์องค์นี้เป็นเจดีย์สมัยทวารวดี ไม่ใช่เจดีย์สมัยอยุธยา จึงไม่น่าจะเป็นเจดีย์ยุทธหัตถี โดยยกเหตุผลมากล่าวอ้างหลายประการ และกล่าวต่อไปว่า เจดีย์ยุทธหัตถีอันแท้จริงนั้น ควรจะอยู่ที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี โดยยกเอาเจดีย์องค์หนึ่งซึ่งอยู่ใกล้วัดคอนเจดีย์ที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวนมากล่าวอ้าง และอ้างพระราชพงศาวดารตามข้อความที่กล่าวข้างต้นว่าควรจะเป็นเช่นนั้น เพราะได้พิสูจน์แล้วว่าฝีมือช่างของเจดีย์องค์นั้นเป็นศิลปะร่วมสมัยกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งหนังสือพิมพ์หลายฉบับก็ได้ลงข่าวสนับสนุนกันเกรียวกราวอยู่พักหนึ่ง ดังที่ได้ทราบกันอยู่โดยทั่วไปแล้ว

เรื่องนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับโบราณคดี ซึ่งชั้นแรกผมคิดว่าควรให้นักโบราณคดีได้ตรวจสอบและพิจารณาจะเหมาะสมกว่า แต่ครั้นได้ไปสำรวจภูมิประเทศและสถานที่ต่างๆ ประกอบกับได้อ่านพระราชพงศาวดารอยู่แล้วหลายฉบับ เห็นว่ามีเรื่องเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์อยู่ด้วย โดยจะต้องพิจารณาควบคู่กันไปทั้งสองด้าน จึงพอจะวินิจฉัยได้ หากพิจารณาแต่เพียงด้านใดด้านหนึ่งแล้ว ก็คงจะมีข้อเคลือบแคลงทำให้เกิดความสงสัยกันอยู่เรื่อยไป ฉะนั้นผมจึงขอเสนอไว้ในข้อ ๔ อันเป็นข้อสุดท้าย

๔. อนุสรณ์แห่งชัยชนะของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

ถ้าเชื่อว่าการทำสงครามยุทธหัตถีนั้นได้กระทำกันที่หนองสาหร่าย อำเภอคอนเจดีย์จริง สนามยุทธในการทำยุทธหัตถีระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชาจะต้องอยู่ ณ จุดใดจุดหนึ่งระหว่างโคกเผาข้าวกับหนองสาหร่ายอย่างไม่ต้องสงสัย และถ้าโคกเผาข้าวอยู่ใต้คอนระฆังไปประมาณ ๑ กิโลเมตรตามที่ได้กล่าวไว้แต่ตอนต้น ก็จะต้องอยู่ห่างจากหนองสาหร่าย ๑๔ กม. พระเจดีย์อนุสรณ์หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่าเจดีย์ยุทธหัตถีนั้นอยู่ห่างจากหนองสาหร่าย ๔ กม. หรือห่างจากโคกเผาข้าว ๑๐ กม.

จุดแรกที่ทหารไทยกับทหารพม่าปะทะกันที่โคกเผาข้าวนั้น ในพระราชพงศาวดารหลายฉบับกล่าวว่าเมื่อเวลา ๗.๐๐ น.เศษ ขณะที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา นั้น พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่าเมื่อเวลา ๑๑.๑๘ น. ช่วงเวลาในตอนนั้นจึงห่างกันประมาณ ๔ ชั่วโมง ถ้าคิดเวลาเดินทัพโดยปกติแล้ว ทหารเดินเท้าหรือทหารราบจะเดินได้อย่างมากเพียง ๔ กม.ต่อชั่วโมง ฉะนั้นระยะทาง ๑๐ กม. ก็จะใช้เวลาเดินเพียง ๒ ชั่วโมงครึ่งเท่านั้น แต่ที่ต้องใช้เวลาเคลื่อนที่ถึง ๔ ชั่วโมง ก็เพราะในเวลารบกันนั้นทหารพม่าย่อมจะเคลื่อนไปข้างหน้าไม่ได้เหมือนอย่างเวลาปกติ เนื่องจากมีทหารไทยขวางกั้นอยู่โดยสลับพลายพลาง เพื่อไม่ให้ทหารพม่าฝ่าฟันเอาข้างเดียว ส่วนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ทรงช้างห่างออกมาจากฐานทัพที่หนองสาหร่ายถึง ๔ กม.นั้น ก็เพราะทรงเห็นทหารพม่ารุกไล่ประชิดเข้ามาใกล้ค่ายหลวง จะทรงรอเสด็จออกตามพระฤกษ์ที่พราหมณ์กำหนดให้ไม่ไหว จึงได้เสด็จฝ่าฤกษ์ออกมาก่อน ตามที่พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐได้กล่าวไว้

เมื่อคิดถึงระยะทางและเวลาเคลื่อนที่ของทหารไทยและทหารพม่าแล้ว ผมเห็นว่าคงอยู่ในวิสัยที่จะเป็นไปได้ว่า จุดที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา นั้น น่าจะอยู่ตรงที่ตั้งพระเจดีย์อนุสรณ์ดังที่ปรากฏอยู่ ณ อำเภอคอนเจดีย์ในปัจจุบัน ฉะนั้นเพียงแต่ใช้สามัญสำนึกอย่างบุคคลธรรมดา ไม่ต้องใช้หลักวิชาอย่างใด ก็พอจะเห็นได้ว่าถ้าหากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะทรงสร้างพระเจดีย์ เพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะของพระองค์ อันเป็นชัยชนะที่ยิ่งใหญ่และเป็นเกียรติประวัติอันสูงส่งจริงแล้ว พระองค์ก็ต้องทรงสร้างตรงจุดที่ได้ทรงทำยุทธหัตถีชนะพระมหาอุปราชาอย่างแน่นอน คงจะไม่ทรงสร้างไว้ที่

ตำบลดระพังตรุ ซึ่งอยู่ห่างไกลออกไปจากจุดที่ทำยุทธหัตถีกันตั้ง ๖๐ กม. และตามความเห็นของผมเห็นว่าวัตถุประสงค์ในการก่อสร้างก็ไม่ใช่เป็นที่สวมพระศพพระมหาอุปราชหรือเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของผู้ใด หากเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะของพระองค์แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น

ขนาดของพระเจดีย์อนุสรณ์เท่าที่ปรากฏในรายงานของพระทวีปราชชน ซึ่งได้พบเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ นั้นปรากฏว่าฐานเป็นรูป ๔ เหลี่ยม กว้างยาวด้านละ ๑๐ วา หรือ ๒๐ เมตร ยอดได้หักพังลงมาแล้ว ไม่สามารถจะทราบว่ารูปร่างเป็นอย่างไร (โดยเฉพาะรูปร่างของเจดีย์ยุทธหัตถีว่าควรจะเป็นอย่างไรนั้น ผมได้เขียนไว้ในหนังสือซึ่งคณะกรรมการบูรณะอนุสรณ์ดอนเจดีย์จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ แล้ว) แต่ยังคงเหลือส่วนสูงจากพื้นดินถึง ๖ วา หรือ ๑๒ เมตร มีรูปถ่ายซึ่งได้ถ่ายไว้เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรและทรงทำพระราชพิธีบวงสรวง (รูปถ่ายนั้นในปัจจุบันยังติดอยู่ที่ศาลากลางจังหวัดสุพรรณบุรี) กับมีรูปสเกชของพระยาสุวรรณหัษซึ่งพิมพ์ประกอบในเรื่องนิราศของท่านที่ได้เขียนขึ้นในคราวตามเสด็จคราวนั้น

ในรูปถ่ายและภาพสเกชดังกล่าวปรากฏว่า พระเจดีย์องค์นี้ฐานซ้อนกันขึ้นไปเป็น ๒ ชั้น ฉะนั้นถ้าจะคำนวณส่วนสูงจนสุดยอดแล้ว ก็จะไม่ต่ำกว่า ๔๐ เมตร นับว่าเป็นเจดีย์ที่สูงใหญ่มาก เหมาะสมจะเป็นเจดีย์ที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง และรอบบริเวณนั้นก็ไม่ได้ปรากฏว่าพบซากโบสถ์วิหารหรือเจดีย์อื่นใดที่จะชวนให้คิดว่า เป็นพระเจดีย์ที่สร้างขึ้นในวัด ฉะนั้นแม้จะไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารหรือจดหมายเหตุอื่นใดว่าพระเจดีย์องค์นี้เป็นของสร้างในสมัยใด ใครเป็นคนสร้าง และสร้างเพื่อประโยชน์อันใด แต่ก็พอจะสันนิษฐานได้อย่างหนึ่งว่าชาวบ้านหรือขุนนางใด ๆ คงจะไม่มีกำลังและทุนทรัพย์พอจะสร้างขึ้นได้ เว้นแต่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวเท่านั้น

การที่มีผู้กล่าวอ้างว่าพระเจดีย์อนุสรณ์องค์นี้ไม่ใช่เป็นเจดีย์ที่สร้างในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่เป็นเจดีย์ในสมัยทวารวดีซึ่งมีอายุเก่าแก่กว่ามาก โดยยกเอารูปร่างที่เห็นตามรูปถ่ายในระยะหลัง ๆ นี้ว่า คงเหลือซากเป็นมูลดินเช่นเดียวกับเจดีย์สมัยทวารวดี ที่อำเภออุทอง ก่อนที่กรมศิลปากรได้ขุดแต่งใหม่นั้น ผมเห็นว่าเป็นการกล่าวอ้างอย่างเลื่อนลอยขาดหลักวิชา ถ้าจะอ้างว่าเป็นสมัยทวารวดีแล้ว ก็ควรจะพิสูจน์เนื้อหาของอิฐของเจดีย์ด้วย ว่ามีส่วนผสมอย่างใดบ้าง เพราะปรากฏว่าอิฐของเจดีย์ที่สร้าง

ในสมัยทวารวดีนั้นมีแถบปูนอยู่มากกว่าอิฐที่ทำในสมัยอยุธยา ทั้งขนาดก็ผิดกัน ถ้าเพียงแต่กล่าวว่าเจดีย์ยุทธหัตถ์มีอายุเก่าแก่เนื่องจากยอดได้หักพังลงมากองเป็นมูลดินคล้ายกับเจดีย์ในสมัยทวารวดีเช่นนั้นแล้ว ผู้ที่มีความรู้ในทางโบราณคดีย่อมจะไม่ยอมเชื่อเช่นนั้นเลย

อย่างไรก็ตาม เพื่อเป็นการพิสูจน์ให้ต้องแท้ ว่าเจดีย์องค์นี้จะเป็นเจดีย์ที่สร้างในสมัยใดแน่ กรมศิลปากรก็ได้เก็บแผ่นอิฐจากซากเจดีย์องค์นี้ส่งไปยังสถาบันแห่งหนึ่งในประเทศสหรัฐอเมริกาเพื่อให้ตรวจหาอายุตามวิธีคาร์บอน ๑๔ แล้ว ผลแห่งการตรวจสอบจะเป็นประการใดนั้น หวังว่าคงจะได้ทราบกันในอนาคต(๑)

ส่วนพระเจดีย์องค์หนึ่งที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งหนังสือพิมพ์หลายฉบับพากันลงข่าวว่าเป็นเจดีย์ยุทธหัตถ์ที่แท้จริง และพิสูจน์ว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชต้องทำยุทธหัตถ์กันที่บริเวณนั้น โดยถือเอาหนองน้ำเล็กๆ ที่มีชื่อว่าหนองทรายเป็นหนองสาหร่าย ซึ่งในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกุลาล่าว่า เป็นที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่เจดีย์องค์นี้เป็นเจดีย์ขนาดเล็กมีฐานกว้างเพียง ๔ เมตร และมีส่วนสูงเพียง ๖ เมตรเท่านั้น

ผมได้กล่าวไว้แต่ตอนต้นแล้วว่า ถ้าถือเอาหนองน้ำแห่งนี้เป็นที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก่อนที่จะทำสงครามยุทธหัตถ์กับพระมหาอุปราชแล้ว ย่อมพ้นวิสัยจะเป็นไปได้ เนื่องจากกองทัพไทยกับกองทัพพม่าตั้งประชิดกันมาก แต่ในคราวอภิปรายเมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ศกนี้ ผู้อภิปรายคนหนึ่งได้กล่าวแก่ว่า เจดีย์ที่ตำบลตระพังตรุมีขนาดเล็กก็เพราะว่าไม่ใช่สร้างเป็นพุทธเจดีย์ แต่สร้างเป็นเจดีย์อนุสรณ์ จึงไม่ต้องสร้างใหญ่โต สร้างเพื่อเป็นที่หมายตำแหน่งสวมศพ ในเจดีย์นั้นจะมีศพหรือไม่ ก็ไม่สามารถจะทราบได้ แต่เป็นที่หมายว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชตามมาทันจับศพระมหาอุปราชที่ขาดคอช้างได้ ที่นั่น ก็สร้างเจดีย์เป็นที่หมายเหตุเอาไว้ อย่างเช่นเจดีย์เจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยาที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาก็มีขนาดไม่ใหญ่

เมื่อเป็นเช่นนั้นก็จะเห็นได้ว่าผู้อภิปราย(๒)ได้ยอมรับแล้วว่า เจดีย์องค์นี้ไม่ใช่เจดีย์ยุทธหัตถ์ แต่ได้สร้างขึ้นเป็นที่หมายว่าจับพระศพของพระมหาอุปราชได้ที่นั่น ฉะนั้นปัญหา

(๑) ปรากฏต่อมาว่า การพิสูจน์ตามวิธีคาร์บอน ๑๔ นี้ สำหรับวัตถุที่มีอายุ ๑๐๐-๒๐๐-๓๐๐ ปีนั้น คำนวณหาอายุมิได้ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น กวป.

(๒) ได้มีการอภิปรายเรื่องนี้ที่ห้องประชุมกรมประชาสัมพันธ์และออกอากาศด้วย เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖

เรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาที่ตรงนี้ก็เป็นอย่างนั้นอีกต่อไป จะเรียกเจดีย์องค์นี้ว่าเจดีย์ยุทธหัตถีย่อมไม่ได้อย่างแน่นอน

แต่การที่ผู้อภิปรายได้กล่าวว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงจับพระศพของพระมหาอุปราชาที่ขาดคอช้างได้ที่ตรงนั้น ย่อมจะทำให้เข้าใจว่าพระศพของพระมหาอุปราชาอยู่ตกอยู่ในผืนแผ่นดินไทยโดยทหารพม่าไม่สามารถจะนำกลับคืนไปยังประเทศพม่าได้

คราวนี้ลองพิจารณาว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงไล่ติดตามกองทัพของพระมหาอุปราชาที่แตกหนีไปจริงตามที่ผู้อภิปรายได้กล่าวอ้างหรือไม่ ข้อนี้ผมเห็นว่าไม่จำเป็นจะต้องวินิจฉัยให้ยืดเยื้อก็ได้ เพราะข้อความตอนนั้นพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้กล่าวไว้โดยชัดแจ้งแล้วว่า

“ขณะเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทำคชสงคราม ได้ชัยชนะพระมหาอุปราชาและนางจาชโร และบรรดาท้าวพระยามุขมนตรี นายทัพนายกองซ้ายขวาหน้าหลัง ทั้งปวงจึงมาทันเสด็จ ได้เข้ารบพุ่งแทงฟันเข้าศึกเป็นสามารภ และพลพม่ามอญทั้งนั้นก็แตกกระจัดกระจายไปเพราะพระเดชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้นายทัพนายกองทั้งปวงยกไปตามจับเข้าศึก แล้วเสด็จคืนยังพลับพลา”

ทั้งนี้ย่อมแสดงว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไม่ได้ทรงไล่ติดตามกองทัพของพระมหาอุปราชาที่แตกหนีกลับไป เพียงแต่ได้โปรดให้แม่ทัพนายกองคุมพลติดตามไปเท่านั้น ถ้าผู้ที่ได้อ่านหนังสือพระราชพงศาวดารโดยแจ่มแจ้งแล้ว ก็คงจะไม่กล่าวเช่นนั้นเป็นแน่

โดยเฉพาะข้อวินิจฉัยและเหตุผลต่างๆเกี่ยวกับพระศพพระมหาอุปราชา นั้น สมเด็จพระยามังคลายราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้ในพระนิพนธ์เรื่องไทยรบพม่าโดยละเอียดแล้ว ผมจะไม่นำมากล่าวในที่นี้อีก และผมก็มีความเห็นสอดคล้องกับพระองค์ท่านว่า พระศพของพระมหาอุปราชาไม่น่าจะตกอยู่ในผืนแผ่นดินไทย ทหารพม่าคงจะพยายามพาพระศพเจ้านายของตนกลับคืนไปยังประเทศพม่าจริงตามที่พงศาวดารพม่าได้กล่าวอ้างไว้

อีกประการหนึ่งซึ่งผู้อภิปรายได้กล่าวว่า ควรจะทำการรบกันที่ตำบลตะพังตรุจริง เพราะได้พบเครื่องใช้อย่างหนึ่ง เป็นเครื่องผูกม้าแต่โบราณ คือผูกอยู่ที่หัว鞍ม้า ซึ่งเป็นของร่วมในสมัยอยุธยา ไม่ใช่ของไทย แต่เป็นของพม่า และยังได้พบเครื่องอาวุธอีกหลายอย่าง เช่นปลายทวนกริ่งอันเป็นอาวุธของคนชั้นยอดขุนพล และได้พบกระดูกคนเป็นจำนวนมากในบริเวณใกล้เจดีย์ที่ตำบลตะพังตรุนั้น

ปัญหาข้อนี้ไม่จำเป็นจะต้องพิสูจน์ในเรื่องฝีมือช่างอย่างใดก็ได้ การที่ได้พบของ
ฝีมือช่างของพม่าอันเป็นของร่วมสมัยกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และกระดุกคนเป็นจำนวน
มากที่ตำบลตระพังตรุ นั้น กลับเป็นเครื่องยืนยันว่ากองทัพไทยซึ่งไล่ติดตามกองทัพพม่ามาทัน
ที่ตำบลนี้ได้ฆ่าฟันทหารพม่าล้มตายเป็นจำนวนมากจริง สมดังที่พระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ
ได้กล่าวไว้ว่า

“บรรดามุขมนตรีนายทัพนายกองซึ่งยกตามข้าศึกไปนั้น ได้ฆ่าฟันพม้ามอญ
โดยทางไปถึงกาญจนบุรี อาศัพทเลื่อนไปแต่ตระพังตรุนั้นประมาณ ๒๐,๐๐๐ เศษ จับได้
เจ้าเมืองมอญและนายทัพนายกองกับไพร่เป็นอันมาก ได้ช้างใหญ่สูงหกศอก ๓๐๐ ช้าง พลาย
พังระวางเพรียว ๕๐๐ ม้า ๒,๐๐๐ เศษมาถวาย”

ส่วนอาวุธยุทธภัณฑ์และเครื่องใช้ในการสงครามของทหารพม่า แม้จะไม่ได้กล่าวไว้ใน
พระราชพงศาวดารว่ายึดได้เท่าใดก็ตาม แต่ก็พอจะมองเห็นได้ว่าคงจะต้องยึดได้เป็นจำนวน
มาก และที่ตกหล่นในบริเวณนั้นและเคลื่อนกลาตเรื่อยไปตั้งแต่ตำบลตระพังตรุจนถึงเมือง
กาญจนบุรีก็คงมีอีกเป็นจำนวนไม่ใช่น้อยเช่นเดียวกัน

เครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์และเครื่องใช้ในกิจการทหารซึ่งขุดพบที่ตำบลตระพังตรุนี้
ก็เป็นของทหารพม่าจริงตามที่ผู้อภิปรายได้กล่าวอ้าง และที่กล่าวว่าเป็นของร่วมสมัยกับสมเด็จพระ
นเรศวรมหาราชก็เป็นเรื่องจริงอีกเหมือนกัน เพราะแสดงว่าทหารพม่าได้ถอยหนีไปอย่าง
รีบร้อน โดยทั้งอาวุธยุทธภัณฑ์และสัมภาระต่างๆ ตลอดจนศพทหารของพวกตนไว้เป็นจำนวน
มาก ตั้งแต่ตำบลตระพังตรุเรื่อยไปจนถึงเมืองกาญจนบุรีดังที่พระราชพงศาวดารได้กล่าวไว้ และ
ราษฎรซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ตามระยะทางนั้น ก็คงจะขุดพบและนำไปเก็บไว้หรือจำหน่ายแจก
ไปแล้วเป็นจำนวนมาก การที่นำมาแสดงให้ชมในคราวอภิปรายเมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖
ผมก็เห็นว่าเป็นจำนวนน้อยมาก ที่จริงควรจะมากกว่าที่นำมาแสดงหลายสิบเท่า

เมื่อเจดีย์ที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน ไม่ใช่เป็นเจดีย์ยุทธหัตถีและไม่ใช่ว่า
เป็นเจดีย์สวมพระศัพพะระมहाอุปราชาแล้ว จะเป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์อย่างใด

เท่าที่ผมได้ไปสำรวจรูปทรงของเจดีย์ตามวัดต่างๆ ในอำเภอพนมทวนดูแล้ว มีความ
เห็นว่าน่าจะเป็นเจดีย์ที่บรรจุอัฐิของผู้ใดคนหนึ่ง อาจเป็นข้าราชการหรือคหบดีที่ร่ำรวยก็ได้
เพราะปรากฏว่าเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรได้ขุดพบหม้อดินเผาบรรจุอัฐิฝังอยู่ใต้ฐานของเจดีย์องค์นี้

ส่วนฝีมือช่างอาจจัดเข้าอยู่ในสมัยอยุธยา ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศลงมา เป็นเจดีย์ที่นักโบราณคดีจัดว่าเป็นเจดีย์นอกแบบ คือไม่สร้างตามแบบที่นิยมสร้างกันในยุคนั้นๆ ส่วนเจดีย์ที่สร้างตามแบบ เริ่มตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายมีรูปทรงเป็นอย่างไรนั้น ผมได้เขียนอธิบายไว้ในเรื่องศิลปสมัยอยุธยา ซึ่งกรมศิลปากรได้พิมพ์ทุนเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในคราวเสด็จเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ แล้ว จะนำมากล่าวในที่นี้อีกก็เกรงว่าจะเป็นเรื่องยืดเยื้อเกินไป

รูปทรงของเจดีย์ที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวนนั้น มีฐานเตี้ยๆ แล้วทำบัวซ้อนกันขึ้นไปหลายชั้นกว่าจะถึงองค์ระฆัง ส่วนองค์ระฆังนั้นทำรูปร่างสูงชันขึ้นไป ไม่เหมือนองค์ระฆังที่นิยมสร้างกันในสมัยอยุธยาตอนกลาง บางองค์ก็ทำซุ้มจรนำสำหรับตั้งพระพุทธรูป แต่บางองค์ก็ไม่มี โดยเฉพาะองค์ที่มีผู้อ้างว่าเป็นเจดีย์ยุทธหัตถีนี้มีซุ้มจรนำทั้งสี่ทิศ

รูปทรงของเจดีย์แบบนี้ได้พบหลายวัดในตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน เช่น วัดทุ่งสมอ วัดตระพังตรุ วัดบ้านน้อย และวัดดอนเจดีย์ เป็นต้น ที่วัดบ้านน้อยมีเจดีย์ยอดหักอยู่องค์หนึ่ง รูปทรงคล้ายเจดีย์ที่ตำบลตระพังตรุนี้น่าจะมาก ผมได้ถ่ายรูปมาด้วยแล้ว (ดูรูปที่ ๒๓, ๓๗, ๓๘)

นอกจากนี้คงจะมีเจดีย์แบบนี้อีกหลายวัดในบริเวณตำบลตระพังตรุและตำบลใกล้เคียง แต่ไม่มีโอกาสที่จะไปสำรวจ เพราะเวลาจำกัด แต่ได้ทราบจากเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรว่าเจดีย์แบบนี้มีที่วัดไถ่อีกแห่งหนึ่ง

ผมได้พิจารณารูปทรงของเจดีย์ตามวัดต่างๆ ในกลุ่มตำบลตระพังตรุนี้นี้แล้ว เห็นว่าทำรูปทรงคล้ายกันแทบทุกวัดคือทำเจดีย์ทรงกลมบ้าง และทำเป็นเจดีย์เหลี่ยมย่อไม้สิบสองบ้าง แต่ฝีมือช่างคล้ายคลึงกันมาก เป็นฝีมือช่างชลยศักดิ์กลุ่มหนึ่งต่างหาก ไม่เหมือนฝีมือช่างที่ได้พบในที่แห่งอื่น ซึ่งผมขอเรียกว่าฝีมือช่างกลุ่มตระพังตรุ

สุดท้ายนี้ผมขอสรุปความเห็นของผมเสนอตามหัวข้อต่อไป

๑. สถานที่ทำยุทธหัตถีระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชาควรเป็นที่ใกล้หนองสาหร่าย ที่ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ไม่ใช่หนองสาหร่ายที่ตำบลมะขามล้ม อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี หรือหนองสาหร่าย (หนองทราย) ที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

๒. หากพระเจดีย์อนุสรณ์แห่งชัยชนะของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในการทำสงครามยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา^๕นั้น ควรอยู่ที่ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี^๖ ที่ซึ่งรัฐบาลได้สร้างเจดีย์ครอบไว้ ไม่ใช่อยู่ที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี^๗ ดังที่บุคคลคณะหนึ่งกล่าวอ้าง

๓. พระเจดีย์อนุสรณ์หรือเรียกกันเป็นสามัญว่าเจดีย์ยุทธหัตถี^๘นั้น ไม่มีพระศพของพระมหาอุปราชาหรืออัฐิธาตุของพระองค์บรรจุอยู่ภายในแต่อย่างใด

๔. พระเจดีย์โบราณที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี^๙ ซึ่งมีบุคคลคณะหนึ่งอ้างว่าเป็นเจดีย์ยุทธหัตถี^{๑๐}นั้น ไม่เป็นความจริง เป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อบรรจุอัฐิของบุคคลธรรมดาเท่านั้น^{๑๑}

ระดับความสูงของพื้นดิน

นางสาวไหม จบกมลศึก

หัวหน้าแผนกประวัติศาสตร์และจารีตประเพณี

เรียบเรียง

ระดับความสูงของพื้นดิน

การสำรวจพื้นที่เส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นหลักปฏิบัติยุทธวิธีของกองทัพ นับว่าเป็นหลักฐานอีกประการหนึ่งที่ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับการศึกเรื่องยุทธศาสตร์ และช่วยคลี่คลายปัญหาด้านประวัติศาสตร์ให้กระจ่างชัดเจนว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเลือกเส้นทางนี้ เพื่อนำทัพเข้าประจันกับกองทัพของพระมหาอุปราชาเพราะเป็นที่ดอนน้ำไม่ท่วมถึง มีระดับความสูงของพื้นดินสูงกว่าส่วนอื่น

เป็นความจริงที่ว่าธรรมชาติขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างภูมิประเทศและภูมิอากาศ ประเทศไทยคือประเทศกสิกรรมประกอบอาชีพสำคัญคือทำนา ทั้งนี้เพราะภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม เฉพาะจังหวัดในภาคกลาง เช่น อยุธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี สิงห์บุรี นครปฐม จะมีพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มอาณาเขตติดต่อกว้างใหญ่ไพศาลเห็นได้เมื่อถึงฤดูทำนาว่าเป็นท้องทุ่งเขียวขจีสุดสายตา ภูมิประเทศดังกล่าว มีความเป็นไปของธรรมชาติดังนี้ เมื่อเริ่มฤดูฝนปลายเดือนเมษายน น้ำจะหลากจากภาคเหนือไหลบ่าท่วมท้นลงมาสู่ภูมิภาคที่ลุ่มภาคกลาง เป็นเวลาที่ตรงตามกำหนดของฤดูกาลสม่ำเสมอ ระดับน้ำในภาคกลางจะสูงขึ้นอย่างรวดเร็วในระยะเวลา ๒ เดือน ทำให้พื้นแผ่นดินในจังหวัดดังกล่าวจมมิดหายอยู่ภายใต้พื้นน้ำ ยกเว้นเฉพาะบริเวณที่ดอน น้ำจะเอ่อนองเสมอกันไว้ในแอ่งน้ำล้นหิมา เป็นเวลานานถึง ๗-๙ เดือน กระแสน้ำจึงจะค่อยๆ ลด ในปีหนึ่งๆ ความสูงของระดับน้ำจะประมาณ ๕-๗ เมตร จึงไม่เป็นปัญหาเลยว่าการสัญจรไปมานั้นทำไมจึงต้องใช้เรือ กระแสน้ำจะเริ่มลดเมื่อเริ่มเข้าเดือนพฤศจิกายน และกว่าพื้นดินจะปรากฏและแห้งสนิทเช่นเดิมจะเป็นเวลาอีกประมาณ ๓ เดือน ซึ่งในช่วงเวลาตอนนั้นแทบจะไม่เห็นร่องรอยว่าเป็นท้องน้ำมาก่อนเลย พื้นดินจะเป็นทุ่งกว้างสามารถเดินติดต่อถึงกันตลอดฤดูหนาวและฤดูร้อน และจะเปลี่ยนสภาพเป็นท้องน้ำอีกเมื่อเริ่มเข้าฤดูฝน วนเวียนเป็นวัฏจักรเช่นนี้ไม่เปลี่ยนแปลงตั้งแต่โบราณกาลมาจนปัจจุบันนี้

การหมุนเวียนของธรรมชาติมีส่วนในการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิศาสตร์ด้วย แผ่นดินที่เป็นที่ดอนจะต่ำลง และแผ่นดินที่เป็นที่ต่ำจะสูงขึ้น เพราะแต่ละครั้งที่น้ำหลากและฝนตกลงมานั้น จะกัดเซาะให้เกิดการพังทลายในที่ดินดอน กระแสน้ำจะไหลพาเอาเนื้อดินจากที่ดอนไปสู่ที่ลุ่มซึ่งเป็นที่ต่ำ ยิ่งนานปีตะกอนดินยิ่งทับถมมากขึ้น แต่ความจริงดังกล่าวนี้นี้ จะมี

ผลที่ละน้อยค่อยๆเปลี่ยนแปลง มิได้เป็นไปอย่างรวดเร็ว ดังนั้นสภาพพื้นที่ลุ่มบริเวณภาคกลางนี้ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงก็ยังสามารถมองเห็นร่องรอยในอดีตได้อย่างดี

สภาพพื้นที่ตามแนวทางเส้นทางเดินทัพนั้น ได้ศึกษาระดับความสูงของพื้นที่จากแผนที่แล้ว ได้หลักฐานทางภูมิศาสตร์ที่สามารถสนับสนุนความเห็นของคณะอนุกรรมการสำรวจเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธได้อย่างสอดคล้อง (ดูแผนที่หน้า ๑๒๔)

จากแผนที่ดังกล่าว จะเห็นเนื้อที่ของจังหวัดสุพรรณบุรีและอยุธยาเป็นที่ลุ่มเหมือนแอ่งน้ำใหญ่มีฐานคล้ายครึ่งวงรี ส่วนที่ดินตอนเป็นคันแนวสูงเป็นขอบอยู่ตอนเหนือ โดยแสดงระดับความสูงของแผ่นดินจากระดับน้ำทะเลเป็นตัวเลข ให้มองเห็นความแตกต่างกันอย่างชัดเจน แนวความสูงซึ่งคือที่ดินตอนนี้ จะเริ่มต้นจากอำเภอบ้านโป่งในจังหวัดอ่างทอง ไปอำเภอศรีประจันต์ อำเภอดอนเจดีย์ อุทุมพร จระเข้สามพัน จังหวัดสุพรรณบุรี อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ตามลำดับ โดยมีกำหนดว่าส่วนสูงนั้นจะเริ่มแต่ ๖-๗-๘ เมตรขึ้นไป ส่วนที่ลุ่มก็เช่นเดียวกัน

ชาวสุพรรณบุรีรุ่นเก่าได้เคยบอกเล่าถึงการเรียกพื้นที่ส่วนที่เป็นที่ดินและที่ลุ่มไว้แตกต่างกันว่า ที่ดินเรียกว่า “แดนตระพัง” ที่ลุ่มเรียกว่า “แดนลุ่มพลี” โดยชี้แจงว่าแดนตระพัง คือส่วนที่ดินที่มีบ่อหรือสระน้ำธรรมชาติอยู่ทั่วไป ตะพังนั้น แปลว่า บ่อน้ำ พื้นดินที่มีบ่อน้ำหรือสระตามธรรมชาติ จะเริ่มมีตั้งแต่อำเภพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ขึ้นมาทางเหนือจนถึงอำเภอดอนเจดีย์สุดแดนลำน้ำท่าคอย สาเหตุที่เรียกดินแดนตอนนั้นว่าแดนตระพัง ก็เพราะว่าเป็นส่วนที่อุดมไปด้วยบ่อน้ำธรรมชาติมากมาย ตั้งแต่ขนาดเล็กที่สุดไปจนถึงขนาดใหญ่ที่เรียกว่าหนองน้ำ ตะพังใดที่ต้องการให้อยู่ถาวรมั่นคงไม่ให้ดินพังทะลายและตื้นเขิน ก็มักจะใช้ไม้หรืออิฐกรูให้แข็งแรงและลักษณะบ่อน้ำนี้เรียกว่าตระพังตรู หรือตระพังกรู ตะพังตรูดังกล่าวนี้อาจเรียกตามชื่อหมู่บ้าน เช่นตระพังตรูบ้านทวน ตะพังตรูหนองสาหร่าย ฯลฯ ดังมีกล่าวอยู่ในรายงานของพระยากาญจนบุรี (นุช) ซึ่งได้รายงานถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในการค้นพบเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถีไว้ดังนี้

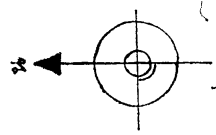
“สืบถามพระเจดีย์ยุทธหัตถีที่สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้าง มีอยู่ในตำบลนั้นหรือไม่ ถ้าพวกชาวบ้านไม่รู้ ก็ให้พระยากาญจนบุรีเที่ยวตรวจดูเอง ว่ามีเจดีย์โบราณที่ขนาด

หรือรูปทรงสถูปฐานกลมสมกับเป็นของพระเจ้าแผ่นดินจะได้ทรงสร้าง มีอยู่ในตำบลดะพังตรุ บ้างหรือไม่ พระยากาญจนบุรีไปตรวจอยู่นาน แล้วบอกรายงานมาว่าบ้านดะพังตรุนั้นมีมาแต่โบราณ เป็นที่ดอน ต้องอาศัยน้ำบ่อ มีบ่อน้ำกรูอิฐข้างใน ซึ่งคำโบราณเรียกว่า “ดะพังตรุ” อยู่หลายบ่อ . . .”

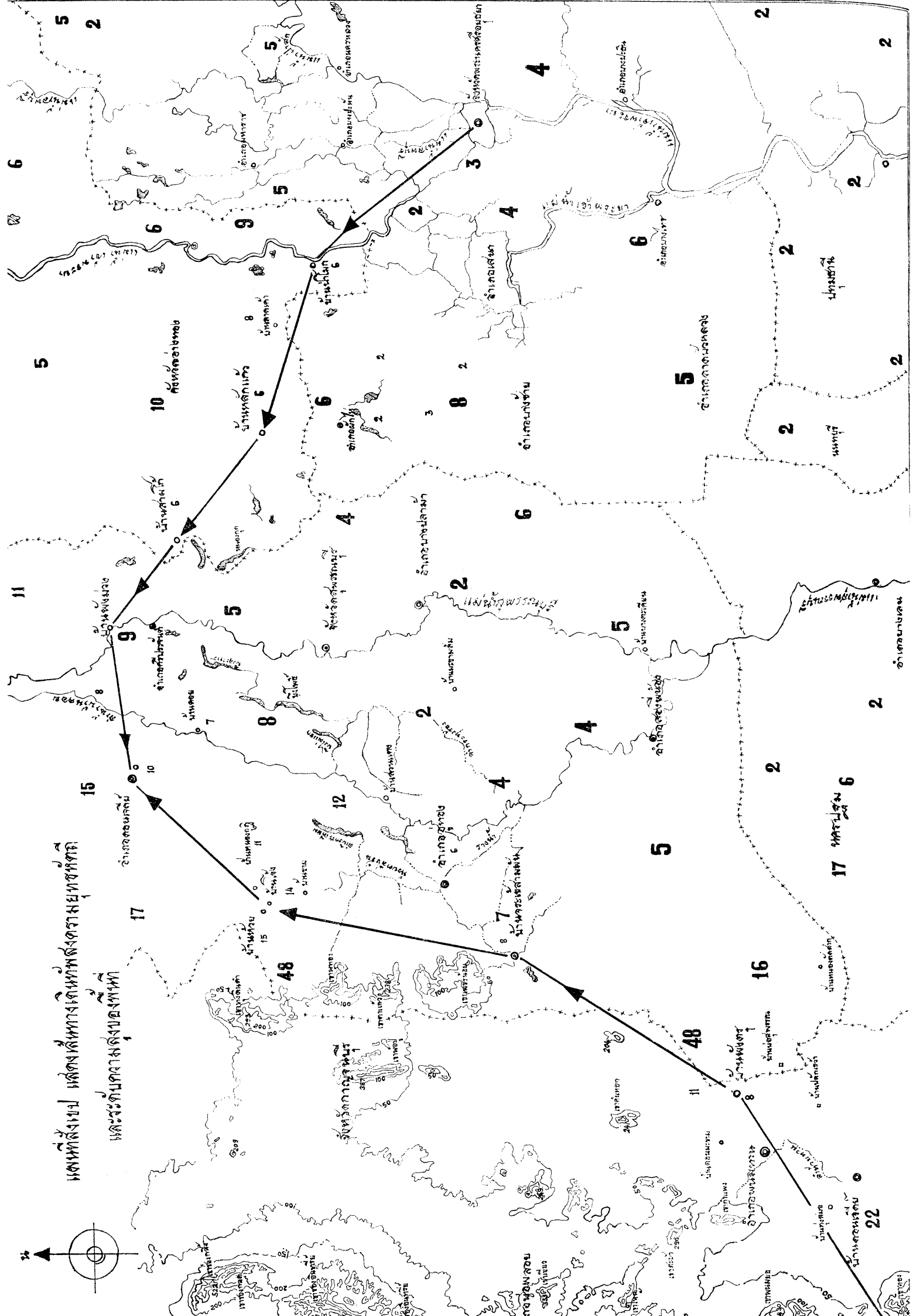
ส่วนแถบลุมพลี เป็นดินแดนตั้งแต่ลำน้ำท่าคอยฝั่งตะวันออกไปจนสุดخانพระนครศรีอยุธยา เรียกว่า ลุมพลี โดยให้ความหมายว่า หมายถึงดินแดนส่วนที่เป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วมถึง กล่าวได้ว่า ปัจจุบันคำพื้นเมืองของจังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งส่วนใหญ่ก็มีสำเนียงและภาษาพูดเป็นเขมร ได้เรียกพื้นที่ลุ่มว่า “พลี” ซึ่งน่าจะสันนิษฐานว่ารากฐานของคำเดิมน่าจะมาจากภาษาเขมร ดังนั้น “ลุ่ม” หมายถึงที่ลุ่ม และ “พลี” หมายถึงที่น้ำท่วมขังอยู่ ดังเช่นตำบลดุมพลีที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร และในท้องถิ่นอื่นๆ ที่เป็นที่ย่ำน้ำลุ่มมักจะ มีชื่อเกี่ยวพันกับคำว่า “พลี” หลายแห่ง เช่น ตำบลบางพลี ในอำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อำเภอปากพลี จังหวัดนครนายก บ้านปากพลี ตำบลในอำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี และแม้แต่คำว่า ปากน้ำโพ ก็น่าจะมีรากศัพท์มาจากแหล่งเดียวกัน^(๑)

กาลเวลาได้ทำให้คำเรียกขานชื่อตำบลต่าง ๆ ลบเลือนไป สำหรับดินแดนส่วนที่เรียกว่าดะพังตรุเดิมอยู่ในเขตปกครองของจังหวัดสุพรรณบุรีเป็นส่วนใหญ่ ครั้นเมื่อถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดขยายเมืองกาญจนบุรีให้กว้างขวางขึ้น ย้ายตัวเมืองเดิมออกเขาสันไถมาตั้งที่ตำบลปากแพรกแล้วแบ่งเขตการปกครองใหม่ โดยแบ่งพื้นที่ตำบลดะพังตรุซึ่งขณะนั้นอยู่ในเขตปกครองของสุพรรณบุรีออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนเหนือจากลำน้ำบ้านคอย อำเภอศรีประจันต์ ลงมาถึงบ้านจระเข้สามพัน ขึ้นกับจังหวัดสุพรรณบุรี ส่วนใต้จากแดนจระเข้สามพันลงมาถึงอำเภอพนมทวน ขึ้นกับจังหวัดกาญจนบุรี ดังมีหลักฐานการแบ่งในเรื่องนิทานโบราณคดีว่า “ตำบลดะพังตรุ เดิมอยู่ในเขตสุพรรณบุรี เมื่อย้ายเมืองกาญจนบุรีจากเขาสันไถมาตั้งที่บ้านปากแพรก ในรัชกาลที่ ๓ จึงโอนตำบลดะพังตรุไปอยู่ในเขตเมืองกาญจนบุรี . . .”

(๑) ยกเว้นอำเภอบางพลีในจังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดให้ขุดคลองตำโรงกับคลองทับนาง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ ตรงที่รวมคลองตำโรงและคลองทับนางนั้น ได้เทวรูปสำริด มีจารึกขอพระยาแสนตาและมหาสังฆกรองค์หนึ่ง โปรดให้บวงสรวงพลีกรรมขึ้น ณ ที่นั้น จึงให้ชื่อว่าบ้านบางพลี.

แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพสงครามไทย-พม่า
และระดับความสูงของพื้นที่

การขุดตรวจชั้นดินที่บ้านคอนเจดีย์

ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน

จังหวัดกาญจนบุรี

เมื่อได้ตรวจบริเวณโดยรอบองค์เจดีย์ที่บ้านคอนเจดีย์ ต. คอนเจดีย์ อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี แล้ว เห็นว่าเป็นเจดีย์ขนาดเล็กตั้งอยู่ที่ชายเนินดินที่ถูกไถปรับพื้นที่จนเรียบใกล้กับหนองน้ำ เจดีย์องค์นี้ตั้งอยู่โดดๆ ไม่มีร่องรอยของสิ่งก่อสร้างใดตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียง หากมองจากผิวดินที่ถูกปรับแล้ว จึงวางผังขุดหลุมตรวจขึ้นทางด้านทิศตะวันออกขององค์เจดีย์ห่างจากฐานไป ๙ เมตร ขุดหลุมขนาด ๔ x ๓ เมตร โดยใช้คนงานขุดหลุมนี้ (หลุม Test Pit 1) ระดับแรก ๒๐ ซม. เพื่อตรวจดูชั้นดินทางด้านตะวันออกขององค์เจดีย์ว่ามีลักษณะอย่างไร มีร่องรอยของสิ่งก่อสร้างใดหรือไม่ และจะปรากฏหลักฐานของมนุษย์ที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้หรือไม่ แล้วขุดระดับละ ๑๐ ซม. จนถึงระดับ ๕๐ ซม. จากผิวดิน อันเป็นระดับต่ำกว่าฐานเจดีย์ และเป็นระดับที่ไม่มีร่องรอยของโบราณวัตถุสถานปรากฏอยู่เลย ซึ่งมีรายละเอียดของชั้นดินในหลุม Test Pit 1 ดังนี้

ชั้นดินชั้นที่ ๑ เป็นชั้นดินไม่หนานัก อาจเป็นเพราะได้ถูกไถปรับพื้นที่ทำให้ชั้นดินตอนบนบางลง เป็นดินสีขาวนวลอัดทับถมกันแน่นตลอดชั้นดินธรรมชาติ ชั้นที่ ๑ นี้ไม่ปรากฏว่ามีโบราณวัตถุใดที่เป็นร่องรอยของมนุษย์ และโบราณสถานอื่นที่อยู่ในระดับเดียวกับฐานองค์เจดีย์เลย

ชั้นดินชั้นที่ ๒ เป็นชั้นดินปนกับก้อนแร่เหล็ก (Latelite) ตลอดชั้นนี้เป็นสีสนิมเหล็ก ดินแข็งกว่าชั้นที่ ๑ ไม่พบโบราณวัตถุใดที่แสดงให้เห็นร่องรอยของมนุษย์ที่ปรากฏอยู่ในชั้นดินชั้นนี้ นอกจากมีรอยรากไม้ปรากฏอยู่ตามธรรมชาติเท่านั้น ตอนล่างของชั้นดินชั้นนี้เป็นดินสีเหลืองเป็นจุดๆ มีระดับเป็นแนวนอนราบ

ชั้นดินชั้นที่ ๓ เป็นชั้นดินเหนียว ไม่มี Latelite ปน และไม่มีร่องรอยทางโบราณคดีปรากฏอยู่ เลยลงไปจนถึงระดับ ๕๐ ซม. จากผิวดินก็จะมีลักษณะเดียวกันคืออยู่ในชั้นดินธรรมชาติชั้นที่ ๓

สรุปได้ว่าในบริเวณ Test Pit 1 นั้น ได้เคยเป็นป่าดงมาแต่เดิมไม่มีร่องรอยของ

รายงานการขุดตรวจชั้นดินที่บ้านคอนเจดีย์
ตำบลคอนเจดีย์ อ. พนมทวน
จ. กาญจนบุรี

ของ

กองโบราณคดี กรมศิลปากร

สิ่งก่อสร้างทั้งร่วมสมัยและก่อนสมัยสร้างเจดีย์องค์นี้ กับทั้งไม่มีหลักฐานของมนุษย์สมัยใดมา
ใช้ประโยชน์ภายใน Test Pit 1 แต่ประการใด

จากนั้นได้เปิด Test Pit 2 ที่ติดกับฐานเจดีย์ด้านทิศใต้ขนาด ๒ x ๑ เมตร เพื่อ
ตรวจดูรากฐานขององค์เจดีย์และหลักฐานของมนุษย์ก่อสร้างเจดีย์องค์นี้ โดยขุดระดับละ ๑๐
ซม. ลงไปจนถึงระดับ ๗๐ ซม. จากผิวดิน ปรากฏว่าได้รายละเอียดดังนี้

ชั้นดินชั้นที่ ๑ ที่ผนังด้านทิศเหนือของหลุม ซึ่งติดกับองค์พระเจดีย์เป็นชั้นดิน
ที่มีเศษอิฐกากปูนถมอยู่ตลอดแนว ลักษณะเช่นนี้แสดงว่าเมื่อก่อนสร้างองค์พระเจดีย์ ได้มี
การปรับพื้นที่ทำฐานราก โดยใช้เศษอิฐกากปูนปูพื้นแล้วกระทุ้งแน่นใช้ทำฐานรากแล้วก่ออิฐ
๒ ชั้น อิฐเป็นฐานสี่เหลี่ยมขององค์เจดีย์มีได้ก่อขึ้นบนซากโบราณสถานเก่า หรือก่อขึ้นใน
แหล่งที่เคยเป็นชุมชนมาแต่อย่างใด

ชั้นดินชั้นที่ ๒ เป็นชั้นดินสีสนิมเหล็กมีก้อนแร่เหล็ก (Latelite) ก้อนเล็กๆ
ปะปนอยู่หนาแน่น ตอนล่างของชั้นดินชั้นนี้เป็นดินสีเหลืองเป็นจุดๆ ไม่ปรากฏร่องรอยหรือ
หลักฐานใดในทางโบราณคดี

ชั้นดินชั้นที่ ๓ เป็นชั้นดินเหนียว ลึกลงไปจนถึงระดับ ๗๐ ซม. จากผิวดิน
ไม่ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีใดๆ เลย

การขุดค้นหลุม Test Pit 2 นี้ ได้พบเครื่องปั้นดินเผา ๑ ลูก ขนาดกว้าง ๓๐ ซม.
สูง ๑๕.๕ ซม. สมัยอยุธยา มีลายขีดตัดกันรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน มีดินและเศษกระดูก
เผาบรรจุอยู่เต็ม มีพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี ๑ องค์ วางอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของ
หม้อใส่กระดูกใกล้บริเวณส่วนก้นหม้อ และอยู่ห่างจากฐานเจดีย์ ๔๐ ซม. อันเป็นสิ่งที่แสดง
ได้ว่า โบราณวัตถุดังกล่าวได้ถูกนำมาฝังไว้หลังจากที่ได้สร้างองค์เจดีย์แล้ว

ต่อมาได้ขุด Test Pit 3 ที่ติดฐานเจดีย์ด้านทิศตะวันตก และ Test Pit 4 ที่ติด
ฐานด้านตะวันออก เพื่อเปรียบเทียบชั้นดินที่องค์พระเจดีย์ และบริเวณนอกองค์พระเจดีย์
ซึ่งปรากฏว่าชั้นดินเป็นอย่างเดียวกัน และไม่ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีในแต่ละชั้นดินด้วย

ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่า

๑. ในบริเวณที่ตั้งองค์พระเจดีย์ที่บ้านดอนเจดีย์ ต. ดอนเจดีย์ อ. พนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี นั้น เป็นเจดีย์แบบท้องถิ่นที่สร้างขึ้นมาบนเนินดินใกล้วัดในสมัยอยุธยา

[illegible]

๒. เศษกระดูกต่างๆ ที่ชาวบ้านได้พบนั้นอาจเป็นของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ที่เคยอาศัยอยู่ใกล้บริเวณนั้น เพราะได้สำรวจพบแหล่งก่อนประวัติศาสตร์ ไม่ไกลจากบ้านดอนเจดีย์แห่งนี้มากนัก

๓. พระเจดีย์องค์นี้ไม่ควรเกี่ยวข้องกับสงครามยุทธหัตถีแต่อย่างใด เพราะหากยึดพงศาวดาร ซึ่งกล่าวว่า “พระนเรศวรมหาราช ได้โปรดให้สร้างเจดีย์สวมพระศพพระมหาอุปราช” ซึ่งหากมีการสร้างจริงก็สร้างเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้แก่พระมหาอุปราช ในที่ซึ่งพระองค์ทรงตั้งทัพ ณ ตำบลตระพังตรุ มิใช่ที่ตำบลดอนเจดีย์ คือพระเจดีย์องค์นี้ เพราะอยู่นอกเส้นทางเดินทัพของพระมหาอุปราชอย่างหนึ่ง กับมิใช่ที่ตั้งทัพของพระมหาอุปราชอีกอย่างหนึ่ง (เส้นทางเดินทัพของพระมหาอุปราชที่ควรจะเป็นตามพงศาวดารต่างๆ นั้น) ดังนั้นหาก **เจดีย์อนุสรณ์ของพระมหาอุปราช** มีอยู่จริงก็ควรอยู่แถวบ้านตระพังตรุ ซึ่งอยู่ห่างไปทางตะวันออกเฉียงเหนือขององค์เจดีย์ที่ ต. ดอนเจดีย์ ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร (มิใช่เจดีย์ยุทธหัตถีที่เป็นปัญหาอยู่ในปัจจุบัน)

๔. หากถือเอาเรื่องราวตาม**พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ** ก็ควรจะได้ทรงทำยุทธหัตถีกันบริเวณเหนือบ้านดอนระฆังถึงหนองสาหร่ายที่สุพรรณบุรี แต่ก็มีได้ระบุว่าได้สร้างเจดีย์ยุทธหัตถีไว้แต่อย่างใด ซึ่งหากมีการสร้างเจดีย์จริง ก็ต้องเป็น**เจดีย์อนุสรณ์แห่งชัยชนะ** ไว้ในบริเวณสนามรบซึ่งควรอยู่ระหว่างบ้านดอนระฆังถึงบ้านหนองสาหร่ายที่สุพรรณบุรี

๕. เจดีย์ยุทธหัตถีที่กำลังเป็นปัญหานั้น ไม่ควรจะมีอยู่ เพราะไม่มีพงศาวดารฉบับไหนกล่าวถึงไว้ นอกจากเจดีย์อนุสรณ์ของพระมหาอุปราชที่สถานที่ตั้งทัพ ณ ตำบลตระพังตรุ ซึ่งพระนเรศวรโปรดให้สร้างไว้ตามพงศาวดาร (ในข้อ ๓) และเจดีย์อนุสรณ์แห่งชัยชนะของพระนเรศวร (ในข้อ ๔) ซึ่งมีกล่าวถึงไว้ในหนังสือเรื่อง “นิทานโบราณคดี” ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานุวราลงกรณ ราชานุภาพ

แต่จะอย่างไรก็ตาม กรมศิลปากรก็ควรจะต้องดำเนินการสำรวจและขุดค้นทางวิชาการโบราณคดีตามเส้นทางเดินทัพทั้ง ๒ ข้าง ตลอดมาจากเมืองกาญจนบุรี (เก่า) ถึงพนมทวนตระพังตรุ ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี และต่อไปถึง ต. จระเข้สามพัน อู่ทอง ดอนระฆัง ดอนเจดีย์ ถึงหนองสาหร่าย ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี เพื่อให้ได้หลักฐานทางโบราณคดีมากที่สุด มาใช้ประกอบการพิจารณาให้รอบคอบอีกครั้งหนึ่ง

**บัญชีสิ่งของที่ขุดได้จากการขุดแต่งรอบฐานพระเจดีย์
ที่ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี**

เลขที่	รายการ	ชนิด	ขนาด ซม.	สมัย	จำนวน ชิ้น	หมายเหตุ
			กว้าง ยาว สูง			
๑	พระพิมพ์	ดินเผา	กว้าง ๖ ซม. สูง ๑ ซม.	ทวารวดี	๑ องค์	ชำรุด
๒	พระพิมพ์	ดินเผา	กว้าง ๖ ๑/๒ ซม. สูง ๖ ๑/๒ ซม. หนาฐาน ๔ ซม.	ทวารวดี	๑ องค์	ฐานแตก ๒ ชั้น ไม่มีเศียร
๓	เศียรพระพิมพ์	ดินเผา	กว้าง ๔ ซม. สูง ๕ ซม.	ทวารวดี	๑ เศียร	แตกเป็น ๒ ชั้น
๔	กำไลโลหะ	ชิน	—	—	๖ ชิ้น	ชำรุดหักเป็นท่อนๆ
๕	หม้อดินเผามีลายประดับ	ดินเผา	ผ่าศูนย์กลาง ๓๐ ซม. สูง ๑๕.๕ ซม.	อยุธยา	๑ ใบ	ชำรุด (ภายในหม้อ บรรจุกระดูกเผาแล้ว)
๖	เหล็กสำหรับขี้ดยอด เจดีย์	เหล็ก	ยาว ๑๐ ซม.	อยุธยา	๑ ชิ้น	ชำรุด
๗	พระพิมพ์	ดินเผา	กว้าง ๗ ซม. สูง ๕ ซม.	ลพบุรี	๑ แผลง	ในแผ่นมีพระพุทธรูป ปางมารวิชัย ๑๐ องค์ บนทางข้างซ้าย

โบราณวัตถุทั้ง ๗ รายการนี้ ได้ฝากไว้ที่บ้านกำนันตำบลคอนเจดีย์ (นายเจียม เสริมสุข)
อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ตั้งแต่วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๖

รายชื่อสถานที่สำคัญที่กล่าวไว้ในสงคราม
ยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕

รวบรวมโดย

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์

ราชขอสถานที่สำคัญที่เกี่ยวข้องในสงครามยุทธหัตถี

พ.ศ. ๒๑๓๕^(๑)

(ตามลำดับอักษร)

จระเข้สามพัน

๑. เป็นชื่อเดิมของ อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี

๒. ตำบล ขึ้นอำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี ที่เรียกว่าจระเข้สามพัน กล่าวกันว่าเมื่อมีจระเข้อยู่ ๓ พันธุ์ คือ พันธุ์ตีนเป็ด พันธุ์ตีนนก และพันธุ์ตีนแร้ง หรืออีกนัยหนึ่งว่ายากับตาชูลูกจระเข้จากพวกมอญ ซึ่งลงอวนได้ตัวราคา ๓,๐๐๐ เบี้ย อีกนัยหนึ่งว่าที่ลำน้ำตรงนี้มีจระเข้มาก เจ้าองค์หนึ่งในวงศ์อุทุมพรให้เสมียนสามคนคอยจดจำนวน เสมียนจดไม่ทัน จดได้คนละพัน รวม ๓ คนเป็น ๓,๐๐๐ เลยสรุปเอาว่ามีจระเข้สามพันตัว จึงเรียกตำบลนี้ว่า ตำบลจระเข้สามพัน

๓. ลำน้ำ-ในอำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี ตั้งต้นจากบ้านดอนแสลบ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ไหลผ่านบ้านห้วยยาง บ้านหนองปลิง บ้านหนองบัว มาร่วมลำน้ำท่าพระ ที่ตำบลอุทุมพร อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี กว้าง ๕๐ เมตร ยาว ๔๐ กิโลเมตร

๔. บ้าน (จากการสำรวจของคณะกรรมการสำรวจเส้นทางเดินทัพในสงครามยุทธหัตถี ซึ่งได้ดำเนินการสำรวจเมื่อวันที่ ๘-๑๓ มีนาคม ๒๕๑๖) อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของ ต. ตระพังตรุ อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี ห่างโดยทางตรงประมาณ ๒๔ กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านใหญ่มานานแล้ว มีแม่น้ำจระเข้สามพันไหลผ่าน สันนิษฐานว่าเมื่อพระมหาอุปราชาทรงทราบข่าวกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชยกมาถึงหนองสาหร่ายแล้ว จึงทรงเตรียมการโจมตี โดยยกทัพออกจากตระพังตรุในวันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ และระหว่างทางคงประทับแรมคืนแรกที่บ้านจระเข้สามพันนี้ ในบริเวณนี้มีหนองน้ำใหญ่แห่งหนึ่ง ปรากฏชื่อในแผนที่ของกรมแผนที่ทหารบก มาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ ว่าลาดฝิ่ง ทหารและสัตว์พาหนะในกองทัพพม่าคงใช้น้ำในบึงนี้ เส้นทางนี้เคยเป็นทางผ่านของกองทัพพม่ามาแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๓ ซึ่งคราวนั้นกองทัพไทยจับตัวพระยาพลสมิได้ที่บ้านจระเข้สามพัน

(๑) หลักฐานจากอักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗, หนังสือราชกิจจานุเบกษา, การสำรวจและข้อสันนิษฐานของคณะกรรมการพิจารณาเส้นทางเดินทัพสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕

คอนเจตีย์

๑. **ตำบล และหมู่บ้าน** ขึ้นอำเภอพนมทวน จ. กาญจนบุรี เป็นที่ตั้งของเจตีย์ ซึ่งมีผู้สงสัยว่าจะเป็นเจตีย์อนุสรณ์ของสงครามยุทธหัตถี ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างขึ้น จากการสำรวจของคณะอนุกรรมการ ฯ พบว่ามีลักษณะคือ เป็นพระเจดีย์กลมขนาดเล็ก ฐานสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๔ เมตร ตั้งอยู่ในที่ราบ ห่างจากเจดีย์ออกไปทางทิศใต้ประมาณ ๓๑๔ เมตร มีพระปรางค์องค์หนึ่งและพระเจดีย์สององค์รุ่นเดียวกับพระปรางค์ มีวัดชื่อวัดคอนเจตีย์อยู่ห่างไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพระปรางค์นี้ประมาณ ๒๐๐ เมตร พระเจดีย์ดังกล่าวนี้มีรูปทรง ขนาด และลักษณะตลอดจนความเก่าเท่า ๆ กับพระเจดีย์ที่วัดบ้านน้อย และวัดพังตรุ

๒. **ตำบล และอำเภอ** ขึ้น จ. สุพรรณบุรี อ. คอนเจตีย์มี ๔ ตำบล คือ ๑. ต. คอนเจตีย์ ๒. ต. สระกระโจม ๓. ต. หนองสาหร่าย ๔. ต. ไวรัด มีทางหลวงแผ่นดินสาย ๓๐๕ (มัลลย์แมน ซึ่งแยกจากทางหลวงแผ่นดินสาย ๕ (เพชรเกษม) ที่ กม. ๕๘.๕๕๐) ไปถึงบ้านอู้อยา ต. คอนกายาน อ. เมืองสุพรรณบุรี ระยะทาง ๙๗ กิโลเมตร แล้วแยกไปถึงคอนเจตีย์อีก ๒๓ กม. มีพระบรมราชานุสรณ์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ มีงานถวายสักการะในวันที่ ๒๕ มกราคม ของทุกปี

ข้อสันนิษฐาน เชื่อว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระมหาอุปราชาทรงกระทำยุทธหัตถี ณ ตำบลหนองสาหร่ายในอำเภอคอนเจตีย์นี้ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้พบซากพระเจดีย์ขนาดใหญ่ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเจดีย์ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปสังเวชนิพพานที่นั่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ปัจจุบันก็ได้เสด็จไปทรงสังเวชนิพพานที่นั่น พ.ศ. ๒๔๙๘ ทางราชการได้สร้างเจดีย์ครอบซากเจดีย์องค์เดิมเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒

ลักษณะของพระเจดีย์โบราณ มีฐานสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๑๐ วา หรือ ๒๐ เมตร ยอดหักทะลายลงมากองเป็นเนิน จึงไม่ทราบว่ามีรูปทรงเป็นอย่างไร ยังคงเหลือส่วนสูงจากพื้นดิน ๖ วา หรือ ๑๒ เมตร เจดีย์องค์นี้มีฐานซ้อนกันเป็นสองชั้น ถ้าจะคำนวณส่วนสูงจนสุดยอดแล้ว ก็จะไม่ต่ำกว่า ๔๐ เมตร นับว่าเป็นเจดีย์สูงใหญ่เหมาะสมที่จะเป็นเจดีย์ที่พระมหากษัตริย์สร้าง

คอนระฆัง

ไม่ปรากฏในอักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน จากการสำรวจของคณะอนุกรรมการ ฯ พบว่าเป็น **หมู่บ้าน** อยู่ใน ต. ตลิ่งชัน อ. เมือง จ. สุพรรณบุรี ห่างออกไปทางใต้ของอนุสรณ์ดอนเจดีย์ ๘ กิโลเมตร ห่างจากหนองสาหร่าย ๑๓ กิโลเมตร มีชื่อปรากฏอยู่ในแผนที่มาตราส่วน ๑ : ๒๕,๐๐๐ ว่า “หนองระฆัง” สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้ในหนังสือเรื่องไทยรบพม่าว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงจะโปรดให้กองทหารของพระยาศรีไสยณรงค์ยกไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่คอนระฆังนี้ เนื่องจากทรงตรวจพบรอยค่ายโบราณปรากฏอยู่

โคกเผาข้าว

ในอักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗ หน้า ๒๑ ว่า อยู่ในเขต อ. ศรีประจันต์ จ. สุพรรณบุรี กราวสมเด็จพระนเรศวรมหาราชรบพม่าที่ดอนเจดีย์ พระยาศรีไสยณรงค์ปะทะทัพหน้าของพม่าที่ดอนนี้

ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับกล่าวว่ากองทัพของพระยาศรีไสยณรงค์ปะทะกับทหารพม่าที่โคกเผาข้าว โคกเผาข้าวนี้ไม่มีชื่อปรากฏในแผนที่ทุกฉบับ ในทำเนียบท้องที่ของกระทรวงมหาดไทยก็ไม่ปรากฏว่ามีตำบลโคกเผาข้าว คณะอนุกรรมการสำรวจเส้นทางการเดินทางได้จับจุดที่บ้านคอนระฆังเป็นหลัก เมื่อคอนระฆังเป็นหมู่บ้านขึ้น ต. ตลิ่งชัน อ. เมืองสุพรรณบุรี โคกเผาข้าวอาจเป็นชื่อหมู่บ้านที่อยู่ใต้คอนระฆังไปประมาณ ๑ กิโลเมตร ก็ได้ คือไกลจากอนุสรณ์ดอนเจดีย์ลงไปทางใต้ประมาณ ๙ กิโลเมตร แม้จะไม่ได้จุดที่แน่นอน แต่ถ้าหากเชื่อตามที่สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่ากองทัพหน้าของพระยาศรีไสยณรงค์ยกมาตั้งขัดตาทัพที่คอนระฆัง โคกเผาข้าวก็ต้องอยู่ใกล้เคียงกับบ้านคอนระฆัง

ท่าคอย

เป็นท่าข้ามแห่งหนึ่งของแม่น้ำบ้านคอย เป็นท่าข้ามของสัตว์พาหนะและเกวียนมาแต่สมัยโบราณ อยู่ห่างถนนสายดอนเจดีย์ – ศรีประจันต์ไปทางทิศใต้ ประมาณ ๔-๕ กิโลเมตร ปัจจุบันยังคงใช้เป็นท่าข้ามของรถบรรทุกและสัตว์พาหนะ บริเวณท่าข้ามนี้กว้าง

ประมาณ ๒๐๐ เมตร บริเวณนี้เป็นห้วงน้ำกว้างมีน้ำขังอยู่ลึกประมาณแค่หัวเข่า ท้องน้ำเป็นทราย จึงสะดวกแก่การข้ามไปมา สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรยกทัพมาข้ามที่หานี้ แล้วไปตั้งทัพที่ ต. หนองสาหร่าย

ทำท้าวอุทอง

เป็นทำข้ามแม่น้ำสุพรรณ (คือแม่น้ำท่าจีน) อยู่ในบริเวณบ้านพังม่วง ต. วังน้ำซับ อ. ศรีประจันต์ อยู่เหนือที่ว่าการ อ. ศรีประจันต์ขึ้นไปประมาณ ๔ กิโลเมตร ห่างจากอนุสรณ์ดอนเจดีย์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๑๘ กิโลเมตร เหนือที่ว่าการ อ. สามโก้ จ. อ่างทองประมาณ ๑๐ กิโลเมตร ในปัจจุบันมีวัดตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของท่าข้ามเรียกว่า วัดพังม่วง เป็นวัดสร้างใหม่ ทำท้าวอุทองนี้เป็นทำน้ำขนาดใหญ่ กว้างประมาณ ๕๐๐ เมตร สมัยก่อนพื้นแม่น้ำตอนนี้เป็นทราย ตลิ่งลาดทั้งสองฝั่ง น้ำน้อย เป็นท่าข้ามของสัตว์พาหนะและเกวียนในสมัยโบราณ ปัจจุบันในบริเวณนี้มีน้ำเต็มฝั่ง เนื่องจากได้มีการสร้างประตูน้ำโพธิ์พระยาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙

สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงนำกองทัพบกมาข้ามที่หานี้ เพราะบริเวณนี้เป็นทางใกล้หนองสาหร่ายที่ อ. ดอนเจดีย์ จ. สุพรรณบุรี และเส้นทางที่จะเดินไปยังหนองสาหร่ายก็เป็นที่ดินดอนสามารถเดินทัพไปได้โดยสะดวก ทั้งทำท้าวอุทองนี้ก็อยู่ในระดับต่ำกว่าที่ตั้ง ต. หนองสาหร่าย อ. ดอนเจดีย์ลงมาไม่มากนัก

บางกระทิง

หมู่บ้าน ขึ้น ต. หัวเวียง อ. เสนา จ. พระนครศรีอยุธยา อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๒๐ กิโลเมตร ห่างจาก อ. ป่าโมก จ. อ่างทองไปทางทิศใต้ ๑๗ กิโลเมตร ในพงศาวดารหลายฉบับกล่าวว่าทหารพม่าลาดตระเวนมาถึงที่นี่

บางขวด

ทุ่ง อยู่ในเขต ต. สวนพริก อ. พระนครศรีอยุธยา จ. พระนครศรีอยุธยา มีบ้านบางขวด ๒ หมู่บ้าน อยู่ห่างไปทางทิศเหนือของพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๗ กิโลเมตร ในพงศาวดารหลายฉบับกล่าวว่าเป็นที่ประชุมทัพไทยเพื่อจะยกไปตีเมืองเขมร แต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทราบข่าวกองทัพบกมา จึงทรงเปลี่ยนไปตั้งทัพที่ ต. ม่วงหวาน

บ้านโจ้ง

หมู่บ้านคอน อยู่ในเขต อ. อุ้มทอง จ. สุพรรณบุรี เหนือเมืองอุ้มทองเก่า อยู่ห่างหมู่บ้านจระเข้สามพันไปทางเหนือโดยทางตรงประมาณ ๒๔ กิโลเมตร มีชื่อปรากฏอยู่ในแผนที่ของพระทวีปราชชน ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งส่งมาประกอบรายงานถวายสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ แต่ไม่ปรากฏในแผนที่ทางการทหาร

สันนิษฐานว่าพระมหาอุปราชาคงเดินทัพผ่าน และคงจะประทับแรมที่นี่ ๑ คืน คือคืนวันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือนยี่

บ้านคอย

แม่น้ำ คือแม่น้ำสายเดียวกับแม่น้ำจระเข้สามพัน ไหลไปบรรจบกับแม่น้ำสุพรรณทางตะวันออกเฉียงใต้ของอำเภอสองพี่น้อง ห่างจากอำเภอนี้ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ในปัจจุบันแม่น้ำสายนี้ต้นหินหมด สายน้ำขาดเป็นห้วงเป็นตอน บางแห่งกลายเป็นไร่นา แต่ตอนบนของลำน้ำที่ใกล้หนองสาหร่ายนั้นยังคมีน้ำขังตลอดปี ลำน้ำนี้กันท้องที่ระหว่าง อ. ดอนเจดีย์ และ อ. ศรีประจันต์

สันนิษฐานว่ากองทัพของสมเด็จพระนเรศวรคงข้ามแม่น้ำนี้ที่ท่าคอย อ. ดอนเจดีย์ เพื่อไปยังหนองสาหร่าย

บ้านน้อย

วัด อยู่ในเขต อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี เป็นวัดเก่าซึ่งยังคงมีซากโบสถ์ วิหาร และเจดีย์เก่าเหลืออยู่ และเจดีย์องค์หนึ่งของวัดนี้มีรูปทรง ขนาด และลักษณะรู้นี้เดียวกับพระเจดีย์ที่ ต. ดอนเจดีย์ อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี

บ้านห้วย

อยู่ในเขต อ. อุ้มทอง จ. สุพรรณบุรี เหนือบ้านจระเข้สามพันขึ้นไปประมาณ ๒๔ กิโลเมตร ในบริเวณนี้มีหนองน้ำเล็กๆ และลำห้วยอยู่หลายสาย คณะอนุกรรมการสำรวจเส้นทางเดินทัพสันนิษฐานว่าอาจเป็นแห่งเดียวกับบ้านโจ้งซึ่งพระมหาอุปราชาคงเดินทัพผ่าน และได้ค้างคืนอยู่ ๑ คืน คือคืนวันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือนยี่

ป่าโมก

ตำบล และอำเภอ ขึ้น จ. อ่างทอง ตั้งที่ว่าการที่ ต. บางปลากด ผังซ้ายแม่น้ำเจ้าพระยา อยู่ทางทิศใต้ของเมืองอ่างทอง ทิศตะวันตกของ อ. บางปะหัน จ. พระนครศรีอยุธยา ทิศเหนือของ อ. บางบาล จ. พระนครศรีอยุธยา และทางตะวันออกของ อ. ผักไห้ จ. พระนครศรีอยุธยา การคมนาคมจากเมืองไปอำเภอโดยทางหลวงแผ่นดินสาย ๖๐๕ (อ่างทอง-ป่าโมก) ระยะทาง ๑๐ กิโลเมตร หรือไปตามลำน้ำเจ้าพระยา ระยะทาง ๑๒ กิโลเมตร ภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การทำนา มีป่าละเมาะบ้าง พ. ๑๖ (๒๕๐๔) ทำนาเป็นพื้น มีสวนและไร่ไม้ล้มลุกบ้าง

อ. ป่าโมกมี ๘ ตำบลคือ ๑. บางปลากด ๒. นรสิงห์ ๓. บางเสด็จ ๔. ป่าโมก ๕. โผงเผง ๖. โรงช้าง ๗. สายทอง ๘. เกรราช

ป่าโมกเป็นตำบลที่พม่าเคยเดินทัพผ่านเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา และเคยเป็นสนามรบระหว่างกองทัพสมเด็จพระนเรศวรกับทัพหน้าของพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๘ ซึ่งขณะนั้นไทยกำลังประชุมพลที่ทุ่งหล่มพลีหรือลุมพลี เมื่อทรงทราบว่าพม่าเข้ามาจับคนถึงบ้านป่าโมก ก็เสด็จทรงเรือพร้อมด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถ พอถึง ต. ป่าโมกน้อยก็เสด็จขึ้นบรรจบพม่า พอกองทัพตามมาทันก็ระดมเข้าตีพม่าถอยหนีไป พ.ศ. ๒๑๓๕ ประชุมทัพทุ่งป่าโมกทางตะวันตก (พงศาวดารบางฉบับยกเว้นฉบับหลวงประเสริฐฯ) และยกไปกระทำยุทธหัตถีชนะพระมหาอุปราชาที่ ต. หนองสาหร่าย จ. สุพรรณบุรี อำเภอนี้มีปูชนียวัตถุที่สำคัญ คือ พระพุทธรูปไสยาสน์ ที่วัดป่าโมก

วัด อยู่ในเขต อ. ป่าโมก จ. อ่างทอง เป็นพระอารามหลวง มีพระพุทธรูปไสยาสน์องค์ใหญ่สมัยอยุธยา บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ยาวประมาณ ๒๒ เมตร มีงานนมัสการประจำปีในวันช้างแรมเดือน ๑๑ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยากล่าวว่า พระพุทธรูปไสยาสน์องค์นี้ถูกน้ำเซาะจะพังลงน้ำ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระโปรดให้พระยาราชสงครามเป็นแม่กองชลอให้พ้นสายน้ำจากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมา ๔ เส้น ๔ วา แล้วสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญทั้งปวง เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๑ วัดป่าโมกก่อนสถาปนาเรียกว่า วัดตลาด เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ กล่าวว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพไปประทับแรมที่ป่าโมกคืนหนึ่ง สันนิษฐานว่าน่าจะประทับแรมที่วัดนี้ จึงทอดพระเนตรเห็นพระบรมสารีริกธาตุปาฏิหาริย์

พนมทวน

ตำบล และอำเภอ ขึ้น จ. กาญจนบุรี ตั้งที่ว่าการที่ ต. พนมทวน อยู่ทางทิศตะวันตกของอำเภอสองพี่น้อง จ. สุพรรณบุรี ทิศเหนือของ อ. ท่าม่วง จ. กาญจนบุรี ทิศตะวันออกเฉียงเหนือของ อ. เมืองกาญจนบุรี คมนาคมจากเมืองไปอำเภอโดยทางหลวงแผ่นดินสาย ๘ (กาญจนบุรี-อุทัย) ระยะทาง ๒๓.๗ กิโลเมตร ภูมิประเทศเป็นที่ราบมีป่าเขาบ้าง พ. ๔๔ (๒๕๐๔) อาชีพทำนา ทำไร่ ทำยาสูบ ตัดไม้ เผล่อ่าน เดิมชื่อ อ. เหนือ เปลี่ยนชื่อเป็น อ. บ้านทวน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เปลี่ยนชื่อเป็น อ. พนมทวน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑

อ. พนมทวนมี ๙ ตำบล คือ ๑. พนมทวน ๒. คอนเจดีย์ ๓. คอนแสลง ๔. ท่งสมอ ๕. พังตรุ ๖. รวงหวาย ๗. เลาขวัญ ๘. หนองโรง ๙. ห้วยกระเจา

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับกล่าวว่า กองทัพของพระมหาอุปราชาเดินทางผ่านในคราวสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕ และได้เสด็จไปตั้งทัพที่ ต. ตระพังพุก

พระเจดีย์สามองค์

ข้อ เป็นทางข้ามทิวเขาตะนาวศรี ซึ่งปันเขตแดนระหว่างประเทศไทยกับพม่า ใน ต. ไหล่ว กิ่ง อ. สังขละ อ. ทองผาภูมิ จ. กาญจนบุรี สูง ๒๔๗ เมตร เป็นด่านเดินทัพระหว่างไทยกับพม่า มีพระเจดีย์สามองค์ องค์หนึ่งอยู่ในเขตพม่า องค์หนึ่งอยู่ในเขตไทย องค์กลางอยู่ตรงสันทิวเขาตะนาวศรีซึ่งเป็นเขตแดน สมัยกรุงศรีอยุธยาพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาเข้าทางด่านนี้เป็นครั้งแรก ถึง พ.ศ. ๒๓๒๘ พระเจ้าปะดุงยกทัพที่ ๘ มาตั้งพันพระเจดีย์ ๓ องค์เข้ามาเพียง ๒ ระยะ ทัพพม่าต้องตั้งอยู่บนเขา เมื่อทัพที่ ๔ ที่ ๕ แยกกันแก่กองทัพไทย ทัพพระเจ้าปะดุงก็ถอยไป ; ด่านทาง อยู่ใน ต. สวนผึ้ง อ. จอมบึง แล้วข้ามแม่น้ำภาชี จนถึงพระเจดีย์สามองค์ (ใต้) ระยะทางราว ๗๕ กิโลเมตร ต่อไปเป็นทางคนเดินเลาะทิวเขาตะนาวศรีขึ้นไปทางเหนือจนถึงบ้านโป่งสะแก ใน ต. จระเข้เผือก อ. เมืองฯ จ. กาญจนบุรี แล้วเข้าเขตพม่าได้ ๒ ทาง ทางหนึ่งแยกที่บ้านนี้ไปทางตะวันตก ข้ามทิวเขาตะนาวศรีใน ต. จระเข้เผือก ที่เขาเนเคียทุง อีกทางหนึ่งเลยไปทางเหนือผ่านบ้านหนองศรีมงคล ใน ต. สิงห์ อ. ไทรโยค แล้วแยกไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ข้ามทิวเขาตะนาวศรีที่บ้านบึงตึบ ใน ต. สิงห์ ทางทั้งสองนี้เป็นทางมาแต่โบราณ

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยากล่าวว่า สมเด็จพระมหาอุปราชายกกองทัพเข้ามาไทยทางด่านพระเจดีย์สามองค์

พัังตรุ

ตำบล ขึ้น อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า สมเด็จพระมหาอุปราชาทรงทัพที่ ต. ตระพังตรุ

วัด ตั้งอยู่ในเขต ต. พังตรุ อยู่ห่างจากเจดีย์ที่บ้านคอนเจดีย์ ต. คอนเจดีย์ อ. พนมทวน ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือโดยทางตรงประมาณ ๑๐ กิโลเมตร โดยทางรถยนต์ ๑๗ กิโลเมตร ที่วัดนี้มีบ่อน้ำโบราณ (พังตรุ) ๑ บ่อ ในบริเวณใกล้เคียงกันอีก ๓ บ่อ สันนิษฐานว่า เมื่อสมเด็จพระมหาอุปราชาทรงทัพที่ตำบลนี้ใน พ.ศ. ๒๑๓๕ คงจะได้เสด็จประทับที่วัดนี้

ม่วงหวาน

บ้าน อยู่ใน ต. มหาพราหมณ์ อ. บางบาล จ. พระนครศรีอยุธยา

พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ๖ กล่าวว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จพยุหยาตราโดยทางชลมารคไปทำพิธีตัดไม้ข่มนามที่ตำบลหล่มพลีแล้วตั้งทัพชัยที่ ต. ม่วงหวาน แต่ ต. ม่วงหวานไม่มีในแผนที่ปัจจุบัน คณะอนุกรรมการสำรวจเส้นทางเดินทัพได้ออกสำรวจและสอบถามตามท้องที่ต่าง ๆ ทั้งในเขตจังหวัดอ่างทองและสุพรรณบุรีก็ไม่ปรากฏว่ามีผู้รู้จัก เมื่อสอบถามจากเจ้าอาวาสวัดกุเขาทอง จ. พระนครศรีอยุธยา ก็ได้ความว่ามีวัดม่วงหวานอยู่ห่างจากวัดกุเขาทอง ๔ กิโลเมตร แต่ไม่มี ต. ม่วงหวาน วัดม่วงหวานอยู่ใน ต. มหาพราหมณ์ อ. บางบาล จ. พระนครศรีอยุธยา และจากแผนที่กรุงเก่ามาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ ซึ่งกรมแผนที่ทหารบก สำรวจเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ และพิมพ์ในปีเดียวกัน ปรากฏว่ามีวัดม่วงหวานตั้งอยู่ริมคลองหัวสะพานซึ่งเป็นคลองเล็ก ๆ แยกจากคลองบ้านกุ่มไปทางตะวันตก อยู่ห่างจากเกาะเมืองหรือตัวจังหวัดพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๔ กิโลเมตร ห่างจาก อ. บำโมก จ. อ่างทองไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือโดยทางตรงประมาณ ๑๗ กิโลเมตร ฉะนั้นจึงเป็นอันเชื่อได้ว่าในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ท้องที่รอบบริเวณวัดม่วงหวานนี้คงจะเรียกว่า ต. ม่วงหวาน เหมือนดังที่กล่าวไว้ในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ๖ เพราะยังมีชื่อบ้านม่วงหวานอยู่ในแผนที่ทหารมาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๘ ปรากฏอยู่ แต่จะมาเปลี่ยนชื่อใหม่

เมื่อใดนั้นไม่พบหลักฐาน สมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงเสด็จประทับแรมอยู่ที่ ต. ม่วงหวาน เพื่อทรงจัดกำลังกองทัพเป็นเวลา ๓ วัน จากนั้นก็เสด็จเคลื่อนทัพโดยสถลมารคไปทางเหนือ

ลุมพลี

ตำบล ขึ้น อ. พระนครศรีอยุธยา จ. พระนครศรีอยุธยา พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐฯ เรียกหล่มพลี ว่าเป็นตำบลที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จมาทำพิธีตัดไม้ข่มนาม จากการสำรวจของคณะอนุกรรมการฯ ปรากฏว่า ต. ลุมพลี เป็นทุ่งกว้างอยู่ทางทิศเหนือของพระนครศรีอยุธยา ห่างจากบ้านม่วงหวาน ต. มหาพราหมณ์ อ. บางบาล จ. พระนครศรีอยุธยา ประมาณ ๓ กิโลเมตร

สามโก้

ตำบล และอำเภอ ขึ้น จ. อ่างทอง ตั้งที่ว่าการที่ ต. สามโก้ มี ๒ ตำบล คือ ๑. ต. สามโก้ ๒. ต. อบทม

ที่เรียกว่าบ้านสามโก้ นั้น มีอยู่ ๒ หมู่ คือ หมู่ที่ ๑ อยู่ขอบหนองทางทิศตะวันตก ขึ้น ต. สามโก้ หมู่ที่ ๒ อยู่ทางขอบหนองทางทิศตะวันออก ขึ้น ต. อบทม ที่ตั้งของ อ. สามโก้ ปัจจุบัน เมื่อก่อนนั้นเรียกว่าบ้านดอนมดดำ ครั้นมาตั้งที่ว่าการอำเภอก็เลยเรียกชื่อตามชื่ออำเภอเป็นบ้านสามโก้ไป

จากการสำรวจของคณะอนุกรรมการฯ ปรากฏว่าบ้านสามโก้ อยู่ห่างถนนสายสุพรรณบุรี-อ่างทอง ๕.๗ กิโลเมตร ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสามจีนเป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอสามโก้ปัจจุบันเป็นที่ดอนมาแต่โบราณ เพิ่งมีน้ำทำนาได้เมื่อมีการชลประทาน อยู่ห่างจากท่าหัวอุทองโดยตรงประมาณ ๑๐ กิโลเมตรเศษ ห่างจาก ต. หนองสาหร่าย อ. ดอนเจดีย์ จ. สุพรรณบุรี ๑๕ กิโลเมตร และห่างจาก ต. หลักแก้ว ๑๕ กิโลเมตร

ในหนังสือไทยรบพม่า พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชธาดา ภาณุภพ กล่าวว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเดินทัพผ่าน คณะอนุกรรมการฯ สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรคงจะประทับแรมที่บ้านสามโก้ ๑ คืน

หนองสาหร่าย

๑. **ตำบล** ขึ้น อ. ดอนเจดีย์ จ. สุพรรณบุรี มีหนองน้ำขนาดใหญ่ชื่อหนองสาหร่าย

เอกราช

ตำบล ชื่น อ. ป่าโมก จ. อ่างทอง อยู่ห่างวัดป่าโมกประมาณ ๒ กิโลเมตร อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตรงข้ามกับที่ว่าการ อ. ป่าโมกซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออก ตำบลนี้ อยู่ห่างจาก ต. หลักแก้ว อ. วิเศษชัยชาญ ไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๑๖ กิโลเมตร

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับกล่าวว่า เมื่อพระมหาอุปราชาสัตถ์จมาตั้งทัพที่ ต. ทรายพังแล้ว โปรดให้กองทหารม้าลาดตระเวน ๓๐๐ ออกไปลาดตระเวนถึง ต. เอกราช บางกระทิง

ระดับน้ำในแม่น้ำสุพรรณบุรีตอนเหนือ

เรียบเรียงโดย

นางสาวฉวีงาม มาเจริญ

วิทยากรโท แผนกประวัติศาสตร์และจารีตประเพณี

บางปลาม้า ไหลไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ผ่านตำบลสาธิต ไปลงแม่น้ำสุพรรณ ฯ ทางฝั่งซ้าย ในตำบลกฤษณา อำเภอบางปลาม้า กว้าง ๔๐ เมตร ยาว ๑๗ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี

๘. คลองบางใหญ่ อยู่ในตำบลบางใหญ่ อำเภอบางปลาม้า มีที่ระบายน้ำตรง ที่ออกแม่น้ำสุพรรณ

๙. คลองบางแม่หม้าย อยู่ในตำบลบางใหญ่ อำเภอบางปลาม้า แยกจากแม่น้ำ สุพรรณทางฝั่งขวาไปสุดในทุ่งนา ยาว ๒ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี

๑๐. แม่น้ำบ้านคอย คือแม่น้ำสายเดียวกับลำน้ำจรเข้สามพัน ไหลไปบรรจบกับ แม่น้ำสุพรรณบุรีทางตะวันออกเฉียงใต้ของอำเภอสองพี่น้อง ห่างจากอำเภอนี้ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ในปัจจุบันลำน้ำสายนี้ต้นเขิน สายน้ำขาดเป็นห้วงเป็นตอน บางแห่งกลายเป็นไร่นา แต่ตอนบนของลำน้ำที่เรียกว่าแม่น้ำบ้านคอยตอนใกล้หนองสาหร่าย อำเภอดอนเจดีย์นั้นยังมี น้ำขังอยู่ตลอดปี

๑๑. คลองบางสะแก แยกจากที่รวมกันของลำลาดหญ้าแพรกกับลำลาดบ้านหอม ในตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง ไหลลงแม่น้ำสุพรรณ ฯ ทางฝั่งขวาที่วัดบางสะแก ใน ตำบลบ้านกุ่ม ยาว ๓.๕ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี

๑๒. คลองสองพี่น้อง แยกจากบึงลาดพืงในแนวแบ่งเขตอำเภอยุธอง กับอำเภอ เมืองสุพรรณบุรี ไหลลงทางใต้แล้วไปในระหว่างเขต อำเภอบางปลาม้ากับอำเภอยุธอง จากนั้น วกไปทางตะวันออกเฉียงใต้เข้าเขตอำเภอสองพี่น้อง ผ่านตำบลหัวโพธิ์ บางพลับ ศรีสำราญ ตำบล สองพี่น้อง บางตะเคียน ไปออกแม่น้ำสุพรรณบุรีฝั่งขวาในตำบลบางเลน กว้าง ๒๐ เมตร ยาว ๔๕ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี ในระหว่างตอนยอตน้ำกับตอนจะวกไปทาง ตะวันออกเฉียงใต้ มีชื่อเรียกอย่างหนึ่งว่า คลองท่าชัย

๑๓. คลองบางซอ อยู่ใน ต. บางตาเถร อำเภอสองพี่น้อง ไหลลงแม่น้ำ สุพรรณบุรีทางฝั่งซ้ายในตำบลเดียวกัน กว้าง ๓๐ เมตร ยาว ๑๐ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี

๑๔. คลองบ้านกุ่ม เป็นคลองขนาดเล็ก อยู่ในตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง ยาว ๑ กิโลเมตร

นอกจากนี้ยังมีคลองอื่นๆ อีกหลายสาย

การชลประทาน ในจังหวัดสุพรรณบุรีเริ่มตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ-

เกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา โครงการชลประทานในจังหวัดสุพรรณบุรีเป็นโครงการรองจากโครงการชลประทานพระราม ๖ ซึ่งกันแม่น้ำป่าสัก (หรือเรียกว่าโครงการชลประทานป่าสักใต้) ที่ตำบลท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โครงการนี้เรียกว่าโครงการชลประทานสุพรรณ มีวัตถุประสงค์เพื่อการเกษตร งานในโครงการได้แก่ ๑. การสร้างเขื่อนระบายน้ำเช่นเดียวกับเขื่อนพระราม ๖ ที่ลำน้ำป่าสัก แต่มีขนาดเล็กกว่า ๒. การก่อสร้างประตูน้ำ ๓. สร้างท่อนบปิดแม่น้ำ ๔. การขุดคลองแยก การชลประทานในลำน้ำสุพรรณบุรีนี้เกี่ยวเนื่องกับการชลประทานในคลองสองพี่น้องด้วย

การชลประทานในลำน้ำสุพรรณบุรีเริ่มใน พ.ศ. ๒๔๖๖ โดยอยู่ในการควบคุมดูแลของกระทรวงเกษตรธิการ ในปีนี้ได้มีประกาศกระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับการจัดซื้อที่ดินในจังหวัดสุพรรณบุรีเพื่อการชลประทาน เรียกว่า **ประกาศกระแสพระบรมราชโองการเรื่องห้ามแลจัดซื้อที่ดินสำหรับสร้างการทดน้ำ ไขน้ำ แควสุพรรณบุรี พระพุทธศักราช ๒๔๖๖** งานอันดับแรกของโครงการชลประทานในลำน้ำสุพรรณบุรี คือ การสร้างประตูน้ำในลำน้ำสุพรรณบุรี ที่ตำบลวัดพร้าว อำเภอเมืองสุพรรณบุรี และสร้างประตูน้ำประทุระบายน้ำในคลองแยกอื่นๆ ตามลำดับ

ประตูน้ำและประตูระบายน้ำตลอดจนคลองส่งน้ำในโครงการชลประทานสุพรรณ ตั้งแต่ตอนเหนือของแม่น้ำลงไป มีดังต่อไปนี้

๑. ประตูน้ำชลมารคพิจารณ์ อยู่ในตำบลสามชุก (บ้านทิงเดิม) อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี สร้างในแม่น้ำสุพรรณบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ เสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ขนาดของประตูน้ำกว้าง ๖ เมตร เดิมชื่อประตูน้ำสามชุกแล้วเปลี่ยนเป็น “ชลมารคพิจารณ์” เพื่อเป็นเกียรติแก่พระยาชลมารคพิจารณ์อดีตอธิบดีกรมชลประทาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔

๒. คลองส่งน้ำ ที่บ้านชักหวาย อำเภอสามชุก เป็นคลองส่งน้ำสายใหญ่ทางฝั่งขวา ยาว ๓๕.๔ กิโลเมตร อยู่ในห้วงสามชุก โครงการชลประทานสุพรรณ

๓. ประตูน้ำโพธิ์พระยา หรือเดิมเรียกว่า ประตูน้ำวัดพร้าว ตั้งอยู่ในตำบลโพธิ์พระยา อำเภอเมืองฯ มีประตูน้ำและประตูระบายน้ำในลำแม่น้ำสุพรรณบุรี ประตูน้ำกว้าง ๖ เมตร ประตูระบายน้ำช่องกว้าง ๑๒.๕๐ เมตร มี ๒ ช่อง ทั้งประตูน้ำและประตูระบายน้ำนี้สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ เสร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๘ อยู่ห่างที่ว่าการอำเภอเมืองสุพรรณบุรี ๗ กิโลเมตร

๔. ประตุน้ำที่ปากคลองบางปลาม้า ในอำเภอบางปลาม้า กว้าง ๖ เมตร มี ๓ ช่อง อยู่ห่างที่ว่าการอำเภอบางปลาม้า ๒ กิโลเมตร คลองบางปลาม้านี้ติดต่อกับคลองชุกตอนล่าง ที่ตำบลจระเข้มหา อำเภอบางปลาม้า และต่อกับคลองลาดชะโด ไหลไปออกแม่น้ำน้อยที่อำเภอดมัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา คลองทั้ง ๓ ที่ต่อเนื่องกันนี้อยู่ในโครงการชลประทานสุพรรณ ใช้เป็นคลองส่งน้ำสายใหญ่เพื่อช่วยเหลือการทำนาของราษฎร ยาวทั้งสิ้น ๙ กิโลเมตร

๕. ประตุน้ำที่ปากคลองบางยี่หน ตำบลตะกั่ว อำเภอบางปลาม้า กว้าง ๖ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เสร็จใน พ.ศ. ๒๔๕๘

๖. ประตุน้ำที่คลองบางสาตี อยู่ในตำบลกฤษณา อำเภอบางปลาม้า กว้าง ๖ เมตร มี ๓ ช่อง สร้างเสร็จพร้อมกับประตุน้ำบางยี่หน

๗. ประตุน้ำที่คลองบางแม่หม้าย ตำบลบางใหญ่ อำเภอบางปลาม้า กว้าง ๖ เมตร ๑ ช่อง

๘. ประตุน้ำที่คลองบางสะแก ตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง กว้าง ๖ เมตร ๑ ช่อง

๙. ประตุน้ำและประตุน้ำสองพี่น้อง อยู่ในคลองสองพี่น้อง ตำบลบางตะเคียน อำเภอสองพี่น้อง ประตุน้ำช่องกว้าง ๖ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ เสร็จ พ.ศ. ๒๔๖๗ ประตุน้ำช่องกว้าง ๓ เมตร มี ๔ ช่อง สร้างพร้อมกับประตุน้ำ ร่วมอยู่ในโครงการชลประทานสุพรรณ

๑๐. ประตุน้ำที่คลองบางซอ ตำบลบางตาเถร อำเภอสองพี่น้อง อยู่ตรงแนวคันกันน้ำฝั่งซ้ายของแม่น้ำสุพรรณบุรี กว้าง ๖ เมตร ๑ ช่อง

๑๑. ประตุน้ำที่คลองบ้านกุ่ม ตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง

๑๒. ประตุน้ำเกาะทะลาย ในคลองเกาะทะลาย ตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง กว้าง ๖ เมตร ๑ ช่อง

หนังสืออ้างอิง

๑. ราชกิจจานุเบกษา พ.ศ. ๒๔๕๙ ถึง ๒๕๐๖
๒. อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒, ๓ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗
๓. อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ ๓ จังหวัด คือ จังหวัดสุพรรณบุรี กาญจนบุรี นครปฐม ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๒
๔. เรื่องห้ามไม่ให้เข้าไปเมืองสุพรรณ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๒
๕. เรื่องจังหวัดสุพรรณบุรี ของ นายตรี อมาตยกุล ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๓
๖. เอกสารเรื่องการสำรวจเพื่อหาเส้นทางเดินทัพในสงครามยุทธหัตถี ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กับพระมหาอุปราชา พ.ศ. ๒๑๓๕ ของ นายตรี อมาตยกุล (เอกสารหมายเลข ๑)

